

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР

ІНСТИТУТ ФІЛОСОФІЇ

ФІЛОСОФСЬКА ДУМКА

4/1973

Зміст

До 70-річчя II з'їзду РСДРП

Передова — Партія новаторів	3
Б. О. Рутковський — В. І. Ленін про відповідальність керівника	11
І. М. Варзар — Розвиток В. І. Леніним теорії соціалістичної революції	20

Проблеми розвинутого соціалізму

Р. М. Сокирянська (Вінниця) — Взаємозв'язок атеїстичного і морального виховання	29
---	----

М. М. Єсипчук — Генезис поняття історії у світлі суспільно-історичної практики	36
М. Б. Вільницький — Діалектична суперечність у релятивістській фізиці	46
В. І. Кузнецов — Про один підхід до аналізу структури фізичних теорій	57
В. М. Костюк (Одеса) — Проблема обґрунтування знання у філософії Лейбніца	67

Критика буржуазної ідеології

В. С. Пазенок — Нерозв'язність проблеми істини в сучасній буржуазній етиці	77
В. В. Косолапов — Банкрутство політичних прогнозів антикомунізму	85

Розробка методологічних проблем взаємозв'язку науки і практики (Огляд літератури, що вийшла в республіці протягом останнього десятиліття)	95
---	----

По сторінках наукових журналів

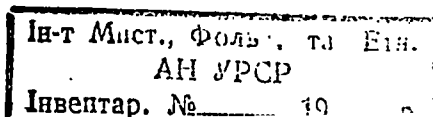
В. П. Тронь, Л. В. Димерська, А. М. Половинчик — Методологічні проблеми наукознавства та інформатики	109
--	-----

Наукове життя

А. А. Герасимчук, В. П. Миропольський — Республіканська науково-методична конференція з проблем атеїстичного виховання	118
В. А. Азаркін — Підсумки та перспективи	121
Пленум правління Українського відділення Філософського товариства СРСР	122
О. І. Яценко — На IX Міжнародному гегелівському конгресі	124

Рецензії і анотації

В. Г. Табачковський — Діалектична суперечність як філософська проблема	128
В. М. Свириденко — Нова книжка з питань детермінізму	130
Д. О. Жданов (Ворошиловград), О. М. Шейко — Логіка і наукове передбачення	132
Анотації	135
Наші автори	136

СО Д Е Р Ж А Н И Е

К 70-ЛЕТИЮ II СЪЕЗДА РСДРП. Передовая — Партия новаторов. *Б. А. Рутковский* — В. И. Ленин об ответственности руководителя. *И. М. Варзар* — Развитие В. И. Ленинским теории социалистической революции. ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТОГО СОЦИАЛИЗМА. *Р. М. Сокирянская* (Винница) — Взаимосвязь атеистического и морального воспитания. ♦ *Н. М. Есипчук* — Генезис понятия истории в свете общественно-исторической практики. *М. Б. Вильницкий* — Диалектическое противоречие в релятивистской физике. *В. И. Кузнецов* — Об одном подходе к анализу структуры физических теорий. *В. Н. Костюк* (Одесса) — Проблема обоснования знания в философии Лейбница. КРИТИКА БУРЖУАЗНОЙ ИДЕОЛОГИИ. *В. С. Пазенок* — Неразрешимость проблемы истины в современной буржуазной этике. *В. В. Косолапов* — Банкротство политических прогнозов антикоммунизма. ♦ Разработка методологических проблем взаимосвязи науки и практики (Обзор литературы, вышедшей в республике за последние 10 лет). ПО СТРАНИЦАМ НАУЧНЫХ ЖУРНАЛОВ. *В. П. Тронь, Л. В. Дымерская, А. М. Половинчик* — Методологические проблемы науковедения и информатики. НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ. *А. А. Герасимчук, В. П. Миропольский* — Республиканская научно-методическая конференция по проблемам атеистического воспитания. *В. А. Азархин* — Итоги и перспективы. Пленум правления Украинского отделения Философского общества СССР. *А. И. Яценко* — На IX Международном гегелевском конгрессе. РЕЦЕНЗИИ И АННОТАЦИИ. *В. Г. Табачковский* — Диалектическое противоречие как философская проблема. *В. М. Свириденко* — Новая книга по вопросам детерминизма. *Д. А. Жданов* (Ворошиловград), *А. Н. Шейко* — Логика и научное предвидение. АННОТАЦИИ. НАШИ АВТОРЫ.

CONTENTS

ON THE 70TH ANNIVERSARY OF THE II CONGRESS OF THE RUSSIAN SOCIAL DEMOCRATIC WORKING PARTY. Editorial — Party of Innovators. *B. A. Rutkovsky* — V. I. Lenin on Responsibility of a Leader. *I. M. Varzar* — Development of the Theory of Socialist Revolution by V. I. Lenin. PROBLEMS OF DEVELOPED SOCIALISM *R. M. Sokiryanskaya* (Vinnitsa) — Interrelation of the Atheistic and Moral Education. ♦ *N. M. Esipchuk* — Genesis of the Notion of History in the Light of Social Historical Practice. *M. B. Vilnitsky* — Dialectic Contradiction in Relativistic Physics. *V. I. Kuznetsov* — On One Approach to the Analysis of Structures of Physical Theories. *V. N. Kostyuk* (Odessa) — Problem of Knowledge Foundation in G. V. Leibniz's Philosophy. CRITICISM OF BOURGEOIS IDEOLOGY. *V. S. Pazenok* — Insolubility of the Problem of Truth in Modern Bourgeois Ethics. *V. V. Kosolapov* — Bankruptcy of Political Prognoses of Anti-Communism. ♦ Development of Problems of Interrelation between Science and Practice (Review of Literature Published in the Republic for the Last Decade). IN THE PAGES OF SCIENTIFIC JOURNALS. *V. P. Tron, L. V. Dymerskaya, A. M. Polovinchik* — Methodological Problems of Science Studies and Informatics. SCIENTIFIC LIFE. *A. A. Gerasimchuk, V. P. Miropol'sky* — Republican Scientific Methodological Conference on the Problems of Atheistic Education. *V. A. Azarkhin* — Results and Prospects. Plenum of the Management Board of the Ukrainian Department of the Philosophical Society of the USSR. *O. I. Yatsenko* — At the 9th International Hegel Congress. REVIEWS AND ANNOTATIONS. *V. G. Tabachkovsky* — Dialectic Contradiction as a Philosophical Problem. *V. M. Sviridenko* — A New Book on the Problems of Determinism. *D. A. Zhdanov, (Voroshilovgrad), A. N. Sheiko* — Logic and Scientific Forecast. ANNOTATIONS. OUR AUTHORS.

Партія новаторів

Сімдесят років тому відбувся другий з'їзд РСДРП, який поклав початок більшовицької партії. В результаті наполегливої діяльності В. І. Леніна і керованих ним марксистів виникла пролетарська партія нового типу — партія соціальної революції і диктатури пролетаріату, партія, непримиренна до опортунізму і революційна щодо буржуазії, партія, яка виявилася здатною керувати боротьбою трудящих мас за повалення капіталізму і побудову комунізму.

У постанові Центрального Комітету КПРС «Про 70-річчя II з'їзду РСДРП» зазначається: «Всесвітньо-історичне значення з'їзду полягає в тому, що на цьому з'їзді завершився процес об'єднання революційних марксистських організацій і була утворена партія робітничого класу Росії на ідейно-політичних і організаційних принципах, які розробив В. І. Ленін. Виникла пролетарська партія нового типу, партія більшовиків, велика ленінська партія»¹.

В. І. Ленін створив струнку вчення про пролетарську партію нового типу, розробив принципи її будови і діяльності, серед яких важливе місце посідають організаційні принципи. Марксистська партія, учить В. І. Ленін, — передовий, свідомий загін, вона є вищою організацією робітничого класу, тісно зв'язаною з масами і побудованою на засадах демократичного централізму.

Пролетарський інтернаціоналізм проймає всю теоретичну і практичну діяльність марксистсько-ленінської партії, в тому числі і її організаційні засади. Монолітна ідейна і організаційна згуртованість, непоорушна єдність марксистсько-ленінської партії, її непримиренна боротьба проти буржуазних і дрібнобуржуазних партій, проти опортунізму є важливими умовами забезпечення її перемог і успіхів. Комуністична партія — політичний вождь народу, керівна і спрямовуюча сила радянського суспільства, «розум, честь і совість нашої епохи» (В. І. Ленін).

Однією з найвизначніших рис марксистсько-ленінської партії є новаторський характер її діяльності. «Ми партія новаторів»², — говорив В. І. Ленін. Новаторство проймає всю теоретичну, політичну і організаційну роботу партії, бо вона є насамперед партією робітничого класу, а той за своєю природою становить силу, яка пориває з минулим і сміливо пробиває собі дорогу до майбутнього. Всесвітньо-історична місія пролетаріату як могильщика старого і творця нового суспільства зумовлюється передусім його місцем у системі суспільного виробництва, відношенням до засобів виробництва, роллю в суспільній організації праці, способом одержання і розмірами тієї частини суспільного багатства,

¹ Про 70-річчя II з'їзду РСДРП. Постанова Центрального Комітету КПРС. «Радянська Україна», 1973, 14 квітня.

² В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 14, стор. 150.

яку він отримує. За капіталізму пролетаріат, як і буржуазія, є основним класом. Його корінні інтереси протилежні, ворожі інтересам буржуазії. Клас капіталістів давно з прогресивної сили перетворився на реакційну соціальну силу. В. І. Ленін писав, що «буржуазія, із страху перед зростаючим і міцніючим пролетаріатом, підтримує все відстале, відмираюче, середньовічне»³. Пролетаріат, позбавлений засобів виробництва, є експлуатованим класом, він кровно заінтересований у ліквідації основи експлуатації людини людиною — приватної власності, в заміні її суспільною власністю. Робітничий клас зв'язаний з найпередовішою формою виробництва — великим виробництвом. Історично неминучий розвиток цього виробництва веде до зростання чисельності, свідомості і організованості робітничого класу, до піднесення його ролі в суспільному житті. Умови праці на великому підприємстві сприяють формуванню в пролетарів якостей, потрібних для спільної боротьби проти капіталу. Тому робітничий клас здатний до високої організації, дисципліни, витримки, до глибокого сприйняття ідей наукового комунізму, які вказують пролетареві його справжнє становище в суспільстві, його майбутнє, його покликання. Корінні інтереси робітничого класу повністю збігаються з об'єктивним ходом суспільного прогресу і зливаються з інтересами переважної більшості суспільства. Робітничий клас, керований марксистсько-ленінською партією, здатний повести за собою решту експлуатованих і пригноблених мас, встановити свою диктатуру, придушити опір експлуататорів, організувати трудящі маси на боротьбу за побудову нового, безкласового, комуністичного суспільства.

Пролетаріат Росії, очолюваний більшовицькою партією, відзначався високою революційністю, політичною свідомістю і стійкістю у класовій боротьбі, завжди виступав як клас інтернаціоналістів. Партія Леніна об'єднала і спрямувала до єдиної мети різні революційні потоки в країні, забезпечила перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції, яка відкрила нову еру в історії людства, «вказала всьому світові шляхи до соціалізму і показала буржуазії, що наближається кінець її торжества»⁴. Жовтнева революція вивела нашу країну на шлях соціалізму. В. І. Ленін писав: «...Ми вправі пишатися і ми пишаємося тим, що нам припало щастя *почати* побудову радянської держави, *почати* цим нову епоху всесвітньої історії, епоху панування нового класу, який пригноблюється в усіх капіталістичних країнах і йде всюди до нового життя, до перемоги над буржуазією, до диктатури пролетаріату, до визволення людства від ярма капіталу, від імперіалістичних воєн»⁵.

Радянський народ ступив на незвіданий шлях історичного прогресу. Його авангардові — Комуністичній партії — на кожному кроці нашого руху вперед довелося шукати правильної відповіді на поставлені самим життям питання, які ще ніде й ніколи не розв'язувалися, знаходити і застосовувати нові форми, методи і засоби для здійснення завдань побудови соціалізму і комунізму. Шлях першовідкривачів завжди важкий. Корінний перелом в історії не може не супроводжуватися великими труднощами. В. І. Ленін зазначав, що у соціалістичній революції пролетаріат повинен захопити своїм самовідданим героїзмом, революційним ентузіазмом всю масу трудящих і експлуатованих, організувати її, керувати нею, повести її на повалення буржуазії і повне придушення всякого з її боку опору. Це важке завдання, але перед робітничим класом виникає ще більш важке завдання: повести за собою всіх трудящих і експлуатованих, а також дрібнобуржуазні верстви шляхом створення

³ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 23, стор. 167.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 26.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 31.

нового суспільного зв'язку, шляхом нового господарського будівництва, нової трудової дисципліни, нової організації праці. До труднощів процесу становлення нової формації додалися труднощі, викликані історичними особливостями Росії — країни, що першою стала на шлях соціалізму. Радянський народ будував нове суспільство в умовах ворожого капіталістичного оточення, він був поставлений перед об'єктивною необхідністю в короткі історичні строки перетворити відсталу країну на передову. В. І. Ленін писав: «...Як практично здійснити перехід від старого, звичного і всім знайомого капіталізму до нового, соціалізму, який ще не народився, не має сталої бази, — ось найважче завдання»⁶. Комуністична партія, озброєна передовою, революційною теорією, тісно зв'язана з масами — творцями нового — організувала успішне використання історичних переваг радянського ладу, мобілізувала трудящих на будівництво нового суспільства, на захист його завоювань від іноземних загарбників. У нашій країні побудовано зріле, розвинуте соціалістичне суспільство.

Партія розробила наукову програму будівництва комунізму в нашій країні, визначила конкретні завдання дальшого розвитку радянського суспільства, шляхи найбільш ефективного їх виконання. Партія і народ здійснюють великі і складні завдання в галузі створення і розвитку матеріально-технічної бази комунізму, розвитку соціалістичних суспільних відносин, піднесення матеріального добробуту населення, формування нової людини, зміцнення Збройних Сил і обороноздатності СРСР, забезпечення зовнішніх умов будівництва комунізму в нашій країні. На основі вказівок і рішень Комуністичної партії нині розробляється довгостроковий перопективний план розвитку народного господарства СРСР на 1976—1990 роки, виконання якого матиме величезні соціальні наслідки.

Наші комуністичні перспективи, плани розвитку господарства і культури є могутнім фактором піднесення політичної і трудової активності мас. Комуністична формація може бути створена тільки за умови планоірної історичної творчості членів суспільства, зростання маси учасників історичної дії, невпинних пошуків нового, прогресивного. Розвиток ініціативи мас — запорука побудови нового суспільства. І водночас, у процесі становлення комуністичної формації складаються сприятливі передумови для дальшого піднесення ініціативи трудящих. Залучення мас до історичної творчості, розпочате соціалістичною революцією, охоплює все нові соціальні верстви.

Творча ініціатива мас всіляко підтримується Комуністичною партією. Ініціатива партії, з свого боку, дістає дійову і всебічну підтримку трудящих. Опора на соціальну ініціативу мас становить необхідну умову партійного керівництва суспільством, а таке керівництво є джерелом сили народної творчості.

У процесі виконання накреслень Комуністичної партії виникає велика різноманітність форм, засобів і методів активізації творчості трудящих. Партія вивчає, відбирає, організовує найбільш ефективні форми, що виникли, вишукує нові шляхи дальшого підвищення творчої ініціативи трудящих, надає рухові мас цілеспрямованого, організованого характеру. «Ми повинні пам'ятати, — писав В. І. Ленін, — що всякий народний рух набирає безконтечно різноманітних форм, раз у раз виробляючи нові, відкидаючи старі, створюючи видозміни або нові комбінації старих і нових форм. І наш обов'язок брати активну участь у цьому процесі вироблення прийомів і засобів боротьби»⁷. Комуністична партія

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 299.

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 360.

старанно вивчає творчі дії мас, узагальнює їхній соціальний досвід, не тільки вчить, але й вчиться у них, чуйно прислухається до творців нового. Вона своєчасно розкриває зміст нових суспільних процесів, що ви-зрівають у глибинах народного життя, дбайливо вирощує сили, які є творцями нового, піклується про всебічне їх удосконалення, організовує їх для успішного здійснення завдань зрілого соціалістичного суспільства.

Комунізм виростає із творчої діяльності трудящих, за якими, гово-рив В. І. Ленін, «сила числа, сила маси, сила невичерпних джерел усьо-го самовідданого, ідейного, чесного, всього, що рветься вперед, проки-дається до будівництва нового, всього гігантського запасу енергії і талантів»⁸. Розвиток творчої ініціативи мас має своєю найглибшою основою всю соціалістичну організацію радянського суспільства — еко-номічну, політичну, духовну.

Переваги соціалізму, панування суспільної власності, відсутність експлуатації людини людиною, соціальні й політичні свободи, збіг об'є-ктивної мети соціалістичного виробництва і корінних інтересів народу, зміна духовного обличчя людини є передумовами для масового виявлен-ня ініціативи, кмітливості, новаторських здібностей трудящих.

Найбільш масову форму виявлення новаторської активності трудя-щих, розкриття їх здібностей становить соціалістичне змагання. В. І. Ле-нін так характеризував місце змагання серед першочергових завдань Радянської влади: «... організація змагання на соціалістичних началах повинна стати одним з найбільш важливих і найбільш вдячних завдань реорганізації суспільства»⁹.

Соціалістичне змагання виступає засобом залучення трудящих до свідомої творчої діяльності, засобом виховання комуністичного ставлен-ня до праці, зняттям побудови нового суспільства. Воно є виявом відносин товариського співробітництва і взаємодопомоги учасників тру-дового процесу. Разом з тим йому властива і змагальність, прагнення випередити товаришів, перевершити їх у майстерності, в умінні. Л. І. Брежнев у доповіді «Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Со-ціалістичних Республік» вказав на необхідність розвитку змагальності в учасників виробництва. «Соціалістичне змагання, будучи живою твор-чістю мас, вимагає не тільки активної підтримки і заохочення передо-виків, але й виявлення тих, хто відстав чи працює недосить сумлінно. І робити це треба публічно, гласно, щоб люди знали не тільки про тих, хто працює з повною віддачею сил, а й про тих, хто працює з холодком, без напруження. Буває у нас і так, що інші багато шумлять, коли бе-руть зобов'язання, але мовчать, коли підбиваються підсумки їх виконан-ня, особливо коли ці підсумки не дуже добрі. От і виходить, що пере-можців у нас знають, а переможених начебто й нема. Тим самим вихолощується сама суть змагання — фактична трудова боротьба, фак-тичне трудове суперництво, тобто фактори, яким надавав особливого значення В. І. Ленін»¹⁰.

Змагання є формою і умовою виявлення і розв'язання суперечнос-тей у суспільному житті, засобом пошуку і поширення нового, прогрес-ивного. Воно використовується суспільством як дійовий засіб створен-ня матеріально-технічної бази комунізму, виконання і перевиконання дев'ятого п'ятирічного плану, завдань третього, вирішального року п'я-тиріччя. Комуністична партія висунула важливе завдання — круто змі-нити орієнтацію в нашій економічній політиці, перенести центр ваги на

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 177.

⁹ Там же.

¹⁰ Л. І. Брежнев. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Рес-публік. К., 1972, стор. 52.

інтенсивні методи ведення господарства, забезпечити тим самим серйозне підвищення ефективності суспільного виробництва. Розвиток трудової творчості має становити запоруку успіху в здійсненні того повороту в економічній політиці, на який спрямував радянських людей XXIV з'їзд КПРС. Значною мірою це пояснюється тим, що завдання інтенсифікації соціалістичного господарства і специфічні завдання, які повинне розв'язати змагання на сучасному його етапі, мають багато спільного. Таким спільним для них є, наприклад, виявлення і реалізація нових резервів розвитку виробництва, піднесення творчої ініціативи керівників і виконавців, пошуки способів поєднання інтересів суспільства, колективу й особи, вдосконалення стимулів до праці, застосування економічного аналізу розвитку виробництва, створення умов для підвищення ефективності обміну передовим досвідом, розвитку масової технічної творчості, зокрема масового винахідництва і раціоналізаторства.

Комуністична партія, керуючи соціалістичним змаганням, дбає про створення сприятливих умов для шукачів нового, про їх стимулювання, про поширення передового виробничого досвіду, швидке його впровадження. Комуністи докладають зусиль, щоб боротьба за піднесення продуктивності праці поєднувалась в змаганні із вихованням нової людини, вони використовують змагання як засіб піднесення соціальної активності особи, засіб залучення мас до управління суспільним виробництвом, знаряддя виховання комуністичної моралі, підвищення знань учасників соціалістичного виробництва.

Комуністична партія виявляє велику турботу про всебічний і планомірний розвиток такої складної сфери творчої діяльності, як наука. СРСР — перша країна, яка підняла планування і організацію науки на рівень загальнодержавної діяльності. Радянський досвід керівництва наукою витримав випробування часом. Планомірна організація науки стала одним із найглибших джерел бурхливого розвитку виробництва і культури в СРСР.

Розвиток науки, практичне використання її новітніх досягнень є предметом особливого піклування Комуністичної партії — партії новаторів. Розробка методологічних основ розвитку науки, визначення її головних завдань у всіх провідних галузях, формування умов зв'язку теорії і практики, пошуку нових соціалістичних форм поєднання науки з виробництвом, планування і фінансування досліджень, удосконалення мережі наукових установ, поліпшення дослідницької роботи у вузах, вирощування і виховання наукових кадрів, залучення мас до науково-технічної творчості, пропаганда наукових знань, розвиток міжнародних наукових зв'язків, участь державних і громадських організацій у керівництві роботою науково-дослідних установ, контроль за виконанням планів роботи — цим і багатьом іншим питанням Комуністична партія приділяє повсякденну, неослабну увагу.

Яскравим виявом ленінського піклування партії про науку є та величезна увага, яку їй приділив XXIV з'їзд КПРС. У рішеннях з'їзду підкреслено роль науки в сучасну епоху, відзначено досягнення радянських учених, визначено головні напрями розвитку вітчизняної науки, вказано шляхи ефективного використання наукових досягнень у практиці комуністичного будівництва. З'їзд висунув дуже важливе завдання — органічно поєднати досягнення науково-технічної революції з перевагами соціалістичної системи народного господарства.

Партія надає великого значення творчому розвитку марксистсько-ленінської теорії, боротьби проти будь-яких відступів від революційного вчення, пильнуванню його чистоти. У Програмі КПРС, рішеннях з'їздів партії, у постанові ЦК КПРС «Про заходи по дальшому розвитку

суспільних наук і підвищенню їх ролі в комуністичному будівництві» (1967 р.), у положеннях і висновках доповіді Л. І. Брежнєва «Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік» дано глибокий аналіз стану гуманітарних наук, розкрито їхнє значення для керування суспільством, для виховання мас, вказано шляхи дальшого розвитку і практичного застосування цих наук. У доповіді «Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік» Л. І. Брежнєв зазначав: «Так само як у промисловості і сільському господарстві ми не можемо тепер робити буквально жодного кроку вперед без допомоги новітніх досягнень науки, так і в нашому суспільному житті розвиток науки — необхідна база для прийняття рішень, для повсякденної практики. Партія завжди підтримувала і підтримуватиме новаторський, ленінський підхід до вивчення складних суспільних явищ, зусилля наших теоретичних кадрів, спрямовані на розвиток суспільної теорії, на творчий аналіз дійсності»¹¹.

Комуністична партія проводить непримиренну боротьбу проти буржуазної ідеології, проти антикомунізму, викриває антинародну, реакційну суть буржуазного ладу, пропагує великі переваги соціалізму і комунізму перед капіталістичною системою, що віджила свій вік. Вона систематично бореться проти реформізму, правого і «лівого» ревізійнізму, проти будь-яких виявів націоналізму.

Центральний Комітет КП України, відзначаючи досягнення суспільствознавців республіки, піддав принциповій критиці недоліки в їхній роботі. Зусилля спеціалістів гуманітарних наук ще слабо зосереджуються на дослідженні актуальних проблем розвинутого соціалістичного суспільства, закономірностей становлення і розвитку нової історичної спільності — радянського народу, процесів розквіту і зближення соціалістичних націй, на розвінчуванні буржуазної ідеології, зокрема антикомунізму, ревізійнізму, українського буржуазного націоналізму і міжнародного сіонізму. Центральний Комітет вказав на неприпустимість відходу від класово-партійних критеріїв в оцінці важливих суспільних явищ, на необхідність давати рішучу відсіч будь-яким виявам національного чванства і обмеженості, ідеалізації патріархальщини. Він розробив конкретні заходи, спрямовані на дальший розвиток суспільних наук в республіці, на посилення наступальної боротьби проти ідеології імперіалізму.

Партія, керуючи будівництвом комуністичного суспільства, надає виняткової уваги вихованню нової людини. «Велику справу — будівництво комунізму, — зазначається у Звітній доповіді ЦК КПРС, — неможливо рухати вперед без всебічного розвитку самої людини. Без високого рівня культури, освіти, суспільної свідомості, внутрішньої зрілості людей комунізм неможливий, як неможливий він і без відповідної матеріально-технічної бази»¹².

Всебічний розквіт особи передбачає різноманітний і гармонійний розвиток її передового світогляду, високих моральних, інтелектуальних, психічних, естетичних, фізичних якостей і здібностей, її матеріальних і духовних потреб, творчих здатностей, її зв'язків із суспільством і т. д. Формування всебічно розвиненої людини відбувається у процесі будівництва комуністичного суспільства, здійснюється всім соціалістичним укладом нашого життя, усією системою виховної роботи партії, держави і громадських організацій.

¹¹ Л. І. Брежнєв. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік, стор. 57.

¹² Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971, стор. 94.

XXIV з'їзд КПРС підкреслив, що центральним завданням ідейно-виховної роботи партії є формування у трудящих марксистсько-ленінського світогляду, високих ідейно-політичних якостей, комуністичної моралі. Партія виховує в радянських людей почуття нового, комуністичне ставлення до праці, підтримує і заохочує масову трудову творчість, дбає про зміцнення свідомої трудової дисципліни, удосконалює матеріальні й ідейні стимули до праці, виховує трудящих на кращих трудових зразках, на кращих прикладах ведення суспільного господарства, створює умови для того, щоб праця по здібності стала звичкою, першою життєвою потребою всіх членів суспільства. Вона керується настановою свого засновника і вождя В. І. Леніна: «Будувати нову дисципліну праці, будувати нові форми суспільного зв'язку між людьми, будувати нові форми і прийоми залучення людей до праці, це — робота багатьох років і десятиріч. Це — найвдячніша і найблагородніша робота»¹³.

Партія безустанно виховує трудящих в дусі соціалістичного патріотизму і інтернаціоналізму, розвиває почуття загальнонаціональної гордості радянської людини, почуття гордості за свою Радянську Батьківщину, за свій народ, за його великі звершення.

Комуністичне виховання трудящих включає в себе як складову частину подолання пережитків минулого у свідомості і поведінці людей. Л. І. Брежнев у доповіді «Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік» вказував: «Не секрет, що у нас досі ще нерідко даються взнаки такі успадковані від минулого, чужі соціалізму за своєю суттю соціальні болячки, як несумлінне ставлення до праці, розхлябаність, недисциплінованість, корисливість, різні порушення норм соціалістичного співжиття. Партія вважає своїм обов'язком звертати увагу всього нашого суспільства на ці явища, мобілізувати народ на рішучу боротьбу з ними, на їх подолання, бо без цього нам комунізму не побудувати»¹⁴.

Важливою складовою частиною формування нової людини є подолання націоналістичних пережитків, які ще спостерігаються у свідомості і поведінці окремих громадян та підігріваються ззовні реакційними силами. Л. І. Брежнев вказував: «...націоналістичні передсуди, перебільшений чи спотворений вияв національних почуттів — явище надзвичайно живуче, яке чітко тримається у психології людей, не досить зрілих у політичному відношенні. Вони, ці передсуди, продовжують зберігатися навіть в умовах, коли об'єктивні передумови для будь-яких антагонізмів між націями давно вже перестали існувати»¹⁵.

Партія веде титанічну роботу по забезпеченню зовнішніх умов будівництва комунізму в нашій країні, послідовно проводить ленінську зовнішню політику. В центрі її уваги стоять питання дальшого згуртування і розвитку світової соціалістичної системи, зміцнення співробітництва СРСР з братніми державами у всіх сферах суспільного життя. Розвиток країн соціалістичної співдружності є вирішальним фактором у боротьбі проти імперіалістичної реакції, за суспільний прогрес. КПРС послідовно здійснює курс на згуртування міжнародного комуністичного руху, на зміцнення єдності та інтернаціональної солідарності з робітничим рухом у капіталістичних країнах, на підтримку народів, які борються за своє національне і соціальне визволення.

¹³ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 469—470.

¹⁴ Л. І. Брежнев. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1972, стор. 55.

¹⁵ Л. І. Брежнев. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1972, стор. 25.

У міжнародній діяльності Комуністичної партії Радянського Союзу органічно поєднуються непримиренність до агресивної політики імперіалізму з неухильним додержанням конструктивної лінії щодо врегулювання міжнародних проблем, з відстоюванням ленінського принципу мирного опівіснування держав з різним суспільним ладом. Трудящі СРСР цілком і повністю схвалюють діяльність Центрального Комітету КПРС у справі забезпечення міцного миру у всьому світі і надійної безпеки Радянського Союзу, який буде комунізм, відзначають великий особистий вклад товариша Л. І. Брежнев у розв'язання цих складних завдань. Активна міжнародна політика нашої партії, втілення в життя Програми миру, розробленої ХХІV з'їздом КПРС, сприяють позитивним зрушенням на світовій арені, наносять нищівного удару по міжнародній реакції, примножують силу суспільного прогресу.

Відзначаючи історичні зрушення у світі, які пов'язані з послідовною діяльністю КПРС, товариш Л. І. Брежнев у промові на урочистому засіданні, присвяченому 70-річчю ІІ з'їзду РСДРП, зазначив: «...ми не забуваємо і ніколи не забудемо про те, що початок шляху, який привів нас до вершин, на які ми піднялися сьогодні, це — ІІ з'їзд РСДРП, це прийнята ним перша Програма нашої партії»¹⁶.

Комуністична партія Радянського Союзу успішно справилася із завданнями всесвітньо-історичного масштабу, впевнено розв'язує актуальні завдання сьогодення. «Цим вона зобов'язана тому, що завжди була вірною великому вченню марксизму-ленінізму. Творчий розвиток і втілення в життя цього вчення, ленінських ідейно-політичних і організаційних принципів, ленінських норм партійного життя і партійного керівництва, незламна єдність партії і народу є запорукою наших дальших успіхів»¹⁷.

* * *

В статті, посвященій 70-летию ІІ съезда РСДРП, раскрывается одна из самых существенных черт марксистско-ленинской партии — новаторский характер ее деятельности. Новаторство пронизывает всю теоретическую, идеологическую, политическую и организаторскую работу Коммунистической партии. Партия новаторов тесно связана с трудящимися массами — творцами нового, прогрессивного. Прослеживается руководящая роль партии в формировании и развитии нового в общественной жизни, показывается инициативность ее внутренней и внешней политики.

¹⁶ «Радянська Україна», 1973, 14 липня.

¹⁷ М. А. Суслів. Другий з'їзд РСДРП і його всесвітньо-історичне значення. Радянська Україна, 1973, 14 липня.

В. І. Ленін про відповідальність керівника

Б. О. РУТКОВСЬКИЙ

У ленінській теоретичній спадщині тема відповідальності керівника посідає одне з найважливіших місць. Вона існує в ленінізмі не ізольовано, не відокремлено, а в контексті вчення В. І. Леніна про соціалістичну революцію, про соціальне управління в умовах соціалізму, про закономірності і шляхи побудови соціалізму і комунізму. Органічне поєднання відповідальності керівних кадрів із завданнями комуністичного будівництва і визначають неминущу цінність і актуальність ленінських ідей.

Комуністична партія відкрито поставила за мету завоювання державної влади робітничим класом, побудову соціалізму і комунізму. Виховуючи професіоналів-революціонерів, В. І. Ленін особливу увагу приділяв виробленню у них такої риси, як відповідальність. 70 років тому на II з'їзді РСДРП Володимир Ілліч сформулював один з найважливіших принципів внутріпартійного життя. В. І. Ленін писав: «...Всякий член партії є відповідальним за партію і *партія є відповідальна за всякого члена*»¹.

Ідеї В. І. Леніна про відповідальність керівника набувають особливо великого теоретичного і практичного значення на сучасному етапі розвитку зрілого соціалізму в зв'язку з ускладненням господарських і соціально-політичних завдань, інтенсифікацією всіх сфер суспільного виробництва і системи управління. Ускладнення соціальних і технологічних структур під впливом науково-технічної революції, зростання обсягу знань в галузі суспільних і природничо-технічних наук збільшують кількість варіантів рішень і способів діяльності. Все це підвищує відповідальність керівника.

Із збільшенням масштабів і складності завдань комуністичного будівництва зростає роль Комуністичної партії як керівної і спрямовуючої сили радянського суспільства, а отже підвищується відповідальність керівних партійних, радянських і господарських кадрів за здійснення планів комуністичного будівництва. Тому, як відзначалося на XXIV з'їзді КПРС, партія надає першорядного значення тому, щоб усі ділянки партійної, державної, господарської, культурно-виховної і громадської роботи очолювали політично зрілі, здібні організатори з високим почуттям відповідальності за доручену справу. Партія вимагає, щоб «керівні кадри досконало володіли сучасними методами управління мали почуття нового, бачили перспективу розвитку, вміли знаходити найефективніші шляхи розв'язання проблем, які виникають, використовували знання і досвід інших»².

Питання про зрослу відповідальність керівника в умовах соціалізму органічно пов'язане з ленінською ідеєю про активну роль свідомості, морального фактора в революційній боротьбі у творенні нового суспільства.

Відповідальність є одним із конкретних виявів діалектики необхідності і свободи у діяльності особи, її зв'язку із суспільством. Відпові-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 446.

² Резолюція XXIV з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу на Звітну доповідь ЦК КПРС. К., 1971, стор. 27.

дальність об'єктивно полягає в контролі здійснення необхідного з огляду на можливе, і це робить її одним із важливих факторів соціального регулювання, управління соціальними процесами.

Основоположники наукового комунізму, розглядаючи питання про роль особи в історії, неодноразово підкреслювали велику відповідальність і роль керівників, визнаних лідерів, організаторів, що стоять на чолі прогресивних суспільних рухів, політичної боротьби, у здійсненні соціальних завдань, у розв'язанні актуальних проблем суспільного розвитку. В. І. Ленін не визнавав абстрактної відповідальності, відірваної від завдань суспільного розвитку, від класової боротьби. Ленінське розуміння відповідальності керівника наповнене революційним змістом, воно пов'язане з практичними завданнями перебудови суспільства на соціалістичних і комуністичних засадах. Будучи тісно звязаними з робітничим класом, трудящими міста і села, партійні керівники, вожді, на думку В. І. Леніна, завдяки своїй теоретичній підготовці і більшому революційному досвіду мають можливість глибше виражати у теорії, у політичних установах і соціальних передбаченнях назрілі проблеми суспільного розвитку, класової боротьби, будівництва нового суспільства, накреслити найбільш правильні шляхи досягнення поставлених партією цілей.

В. І. Ленін вважав, що почуття високої відповідальності повинно бути органічно притаманне не лише безстрашним бійцям проти старого світу, а й майбутнім різностороннім діячам нового типу, здатним управляти соціалістичною державою, очолити різні ділянки державного, господарського і культурного будівництва, зі знанням справи управляти країною, передбачати перспективи її розвитку. Цей тип професіонала-революціонера, який гартувався у боротьбі, лишається й нині зразком політичного керівника ленінської гвардії, що самовіддано служить революційній справі, бере на себе всю повноту відповідальності за долю країни, за її сучасне і майбутнє.

Зростання регулятивної функції відповідальності пояснюється тим, що за соціалізму наявні об'єктивні умови для розвитку масової відповідальності. Органічне поєднання відповідальності з соціальною, трудовою активністю трудящих диктується самою природою соціалістичного ладу, який, на відміну від попередніх суспільно-економічних формацій, створюється не стихійно, а в результаті свідомої цілеспрямованої діяльності мас, що стали на шлях самостійної історичної творчості. Не та відповідальність, яка є чимсь зовнішнім щодо трудящих, орієнтованим на інертні маси як на сліпих виконавців чужої волі, — а відповідальність самих трудящих, яка знаходить вияв у високій політичній свідомості, соціальній і трудовій активності, в творчій ініціативі — ось та тема, до якої В. І. Ленін постійно і наполегливо звертається у своїх працях. В. І. Ленін проводить думку про те, що участь трудящих у політичній, управлінській діяльності вимагає від них таких якостей, як висока свідомість і відповідальність. «Питання полягає в тому, — писав В. І. Ленін, — щоб свідомий робітник почував себе не тільки господарем на своєму заводі, а представником країни, щоб він почував на собі відповідальність. Свідомий робітник повинен знати, що він представник класу»³. Залучення мас до управління громадськими справами є, в свою чергу, дійовим засобом підвищення масової відповідальності.

У зв'язку з цим зростає значення керівника як організатора творчості мас, зростають вимоги і до його власної діяльності. Оцінюючи керівника насамперед як політичного організатора мас, В. І. Ленін вва-

³ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 358.

жав його діяльність якнайвідповідальнішою. Найважливішою соціальною функцією керівника за соціалізму є те, що він здійснює управління окремими ділянками комуністичного будівництва. Соціальні утворення, колективна робота, підкреслював В. І. Ленін, не можуть функціонувати без чіткого керівництва, без точного встановлення відповідальності керівника, без строгого порядку, створюваного єдністю волі керівника.

За соціалізму праця керівника зберігає свою відносну відособленість, але набуває якісно нових соціальних функцій: сприяє правильному функціонуванню і розвитку соціального організму, реалізації цілей і завдань соціалістичного і комуністичного будівництва.

Найперший обов'язок керівника — втілювати в життя політику партії, зміцнювати дисципліну і організованість, приймати науково обгрунтовані управлінські рішення, спрямовувати зусилля очолюваного ним колективу на реалізацію цих рішень.

Найважливішими обов'язками керівника є організація роботи колективу у згоді зі специфікою і офіційною структурою організації, розподіл функцій, обов'язків і відповідальності членів колективу, створення оптимальних умов для їхньої роботи, добір і розстановка кадрів, їх виховання.

Відкриваючи простір для вільного і швидкого розвитку продуктивних сил, соціалізм розв'язує не лише економічні проблеми. Він не лише звільняє людину як часткового виробника, але й формує її як всебічну особу, забезпечуючи її творчий розвиток як носія різноманітних суспільних відносин, як учасника всіх форм соціально-значущої діяльності. У ході соціалістичного будівництва в нашій країні були розв'язані такі великі соціальні проблеми як ліквідація класового гноблення, знищення всякої основи для експлуатації людини людиною і національного гноблення, встановлення фактичної рівноправності між націями і народностями в усіх сферах суспільства.

Корінні соціально-економічні зміни, що відбулися в нашій країні, благодійно вплинули на розвиток у трудящих високого почуття відповідальності, на зростання громадської активності радянського народу. Завдання управління країною, яке постає одразу після завоювання влади і воєнного придушення опору експлуататорів, і є тим головним завданням соціалістичної революції, яке збігається з організацією політичного і економічного життя суспільства на соціалістичних і комуністичних засадах.

В. І. Ленін всебічно обгрунтував принцип колегіальності як один з найважливіших принципів управління. Колективність дає змогу виробляти правильні рішення, уникати помилок, сприяє всебічному врахуванню думок, виключає суб'єктивізм і безвідповідальність. Принцип колективності як вищий принцип партійного керівництва зумовлений самою природою Комуністичної партії, яка організовує своє внутрішнє життя на широкій демократичній основі. Викривлення принципу колегіальності, яке веде до тяганини і безвідповідальності, завдає великої шкоди вихованню почуття відповідальності, виявленню ініціативи працівників. В. І. Ленін зазначав: «Колегіальність обговорення повинна бути зведена до необхідного мінімуму і ніколи не перешкоджати швидкості і твердості вирішення, не гасити відповідальності кожного окремого працівника»⁴. В. І. Ленін вимагав, щоб колегіальне обговорення і розв'язання питань поєднувалось із чітким розмежуванням обов'язків, встановленням точної відповідальності кожного за виконання певних завдань і практичних

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 120.

робіт. Правильне розуміння колективності керівництва передбачає сувору персональну відповідальність кожного працівника за доручену справу, послідовне додержання ленінського принципу: обговорення спільне, а відповідальність — особиста. Без цього неможливі ні висока організованість у праці, ні правильне виховання кадрів.

В. І. Ленін рішуче виступав проти знеосібки, підкреслював, що має бути точно встановлено, хто відповідає в кожному окремому випадку за певні виконавські функції, за проведення в життя певних розпоряджень, за керівництво певним процесом праці у певний проміжок часу. Необхідна нещадна боротьба, вчив В. І. Ленін, проти будь-якої розпливчастості і неясності у питанні про те, що кожному окремо доручено, і проти цілковитої безвідповідальності, що випливає звідси⁵.

Керівник повністю відповідає за виконання виробничих планів і завдань, забезпечення нормальної роботи підприємства, організації чи установи. «Політичний керівник,— підкреслював В. І. Ленін,— відповідає не тільки за свою політику, а й за те, що роблять керовані ним»⁶. Не слід забувати, що господарські питання часто набувають політичного характеру, породжують політичні наслідки і тому потребують партійного підходу у їх розв'язанні. Обґрунтовуючи вимогу єдності політичної і господарської діяльності, В. І. Ленін водночас підкреслював, що партійні комітети не повинні підмінювати радянські і господарські органи, слід точно розділяти їхні функції. У своєму зверненні до Пленуму РКП(б) у 1922 році він писав про необхідність «підвищити відповідальність і самостійність радпрацівників і радустанов, а за партією залишити загальне керівництво роботою всіх держорганів разом»⁷. Відомо, що для дальшого підвищення відповідальності і активності первинних партійних організацій у здійсненні політики партії, для посилення їхньої організаторської і виховної роботи в колективах трудящих XXIV з'їзд партії поширив положення Статуту КПРС про право контролю діяльності адміністрації на, первинні парторганізації науково-дослідних, навчальних та інших установ. Посилення партійного контролю за діяльністю адміністрації підвищує відповідальність керівників підприємств та установ за виконання директив партії і уряду.

Висока відповідальність керівника полягає в тому, щоб не виступати в ролі механічного виконавця вказівок, а творчо застосовувати свої здібності, знання, виявляти ініціативу. Стикаючись зі складними питаннями, керівник повинен самостійно розбиратися в них, швидко орієнтуватися в обстановці і приймати правильні рішення. «Треба мати власну голову на плечах,— говорив В. І. Ленін,— щоб у кожному окремому випадку вміти розібратися. У тому-то й полягає, між іншим, значення партійної організації і партійних вождів, які заслуговують це звання, щоб тривалою, впертою, різноманітною, всебічною роботою всіх мислящих представників даного класу виробляти необхідні знання, необхідний досвід, необхідне — крім знання і досвіду — політичне чуття, для швидкого і правильного розв'язання складних політичних питань»⁸.

Партія вчить керівні кадри працювати з перспективою, замислюватися над майбутніми результатами поточної діяльності, відчувати і підтримувати нове в житті, знаходити нові перспективи для дальшого руху вперед. Кожний політичний керівник, учить партія, повинен мати

⁵ Див.: В. І. Ленін. Твори, т. 33 стор. 291.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 18.

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 215.

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 47.

широкий політичний кругозір, вільно орієнтуватися у складних питаннях внутрішнього і міжнародного життя, бути добре озброєним знанням законів суспільного розвитку, оволодіти наукою управління, бачити перспективи суспільного розвитку. «Від комуніста, — підкреслював В. І. Ленін, — слід ждати більшої уваги до завдань завтрашнього, а не вчорашнього дня»⁹.

У працях В. І. Леніна, у рішеннях партії завжди підкреслюється, що успіх на всіх ділянках комуністичного будівництва можуть забезпечити лише такі керівники, котрі мають необхідні політичні і ділові якості. В умовах соціалізму керівник, який не має необхідних політичних якостей, не спроможний здійснювати керівництво певними ділянками комуністичного будівництва. Керівник, який здійснює керівництво будь-якою конкретною ділянкою комуністичного будівництва, повинен мати марксистсько-ленінський світогляд і з цих позицій підходити до розв'язання питань суспільного розвитку взагалі, конкретних питань зокрема.

Ідейно-політичне загартування, принциповість, знання, компетентність керівника перевіряються насамперед у практичних справах. Зрілість, підкреслював В. І. Ленін, засвідчується не прописом або посвідченням, вона засвідчується досвідом, практикою. Щоб побудувати комунізм, вчив В. І. Ленін, необхідно поставити на службу народу всю науку, всі знання, забезпечити виховання і навчання всебічно розвинених і всебічно підготовлених людей. «...Ніяка сумнінність, ніяка партійна авторитетність, — писав він, — не замінять того, що є в даному випадку основним, а саме: знання справи...»¹⁰.

Політично навчаючи і виховуючи керівні кадри, партія постійно дбає про їхню професійну підготовку і перепідготовку. Створено широку мережу вищих партійних шкіл і постійно діючих курсів. Господарські керівники опановують досягнення науки і передової практики, сучасні методи організації і управління виробництвом, методи наукового передбачення в інститутах удосконалення, на факультетах і курсах підвищення кваліфікації. XXIV з'їзд КПРС відзначив важливість наукового передбачення у виробленні та здійсненні політики партії, у виконанні планів комуністичного будівництва. Як підкреслювалося у Звітній доповіді Центрального Комітету КПРС, «все частіше ми стикаємося з тим, що здійснення найважливіших економічних та соціально-політичних завдань вимагає не п'яти років, а значно більшого строку. В цьому зв'язку постає питання про перспективне довгострокове планування розвитку народного господарства, яке б спиралося на прогнози зростання населення країни, потреб народного господарства, науково-технічного прогресу. При такому підході, що забезпечує постійне пов'язування довгострокових планів з п'ятирічними і річними, можуть ефективніше розв'язуватись корінні проблеми нашого розвитку»¹¹.

Висока відповідальність органів, які здійснюють управління економікою, особливо необхідна на сучасному етапі, в зв'язку з поставленими партією завданнями дальшого підвищення ефективності суспільного виробництва, прискорення науково-технічного прогресу, підвищення продуктивності праці, удосконалення системи управління. При цьому партія вважає важливим послідовно проводити ленінський принцип індивідуальної відповідальності за доручену справу¹².

⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 311.

¹⁰ В. І. Ленін. Полн. собр. соч., т. 45, стор. 447.

¹¹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971, стор. 76.

¹² Див.: Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 68.

Неухильне втілення в життя ленінського принципу персональної відповідальності має величезне значення у підвищенні ефективності всієї системи управління народним господарством. Партія надає першочергового значення боротьбі за підвищення відповідальності кадрів, за виконання державних планів і завдань, за зміцнення свідомої дисципліни в усіх ланках народногосподарського механізму. Чітке визначення відповідальності кожного працівника незалежно від посади, яку він займає, є неодмінною умовою підвищення рівня організованості, дисципліни, контролю виконання, позитивно впливає на удосконалення організаційної структури управління.

У Звітній доповіді ЦК КПРС ХХІV з'їзду партії підкреслювалось: «Коли приймається рішення, повинно бути цілком ясно, хто несе відповідальність за нього. І так само повинно бути ясно, хто несе відповідальність, якщо назріле рішення не приймається або зволікається. На всіх рівнях управління важливо чітко визначити обсяг і співвідношення прав та відповідальності. Великі права при малій відповідальності створюють можливості для адміністративної сваволі, суб'єктивізму, необдуманих рішень. Нічим не краща і велика відповідальність при малих правах. При такому становищі навіть найстаранніший працівник нерідко виявляється безсилим і спитати з нього повною мірою за доручену справу важко»¹³.

При цьому слід підкреслити, що проблема відповідальності конкретних осіб, керівників за доручену справу має дві сторони: об'єктивну і суб'єктивну. Здібності керівника, його політичні, ділові і моральні якості, його компетентність і сумлінність — все, що становить суб'єктивну сторону — має важливе значення у визначенні питання про те, якої складності завдання, яку відповідальність можна покласти на певну особу. Проблема відповідальності керівника — це великою мірою і проблема підвищення ролі трудового колективу в усіх сферах суспільного життя, у розв'язанні завдань комуністичного будівництва. Трудовий колектив — основний осередок соціалістичного суспільства, на нього істотно впливають процеси, що відбуваються в галузі соціально-економічних і культурно-ідеологічних відносин. Діє і зворотний зв'язок: від того, наскільки успішною є трудова і суспільно-політична діяльність колективу, як організовано працю і відпочинок людей, залежать успіхи суспільства в цілому. Міра такого позитивного впливу колективу багато в чому залежить від керівника, від його організаторських здібностей, морально-політичних і ділових якостей, його авторитету.

Всебічно обгрунтувавши можливість і необхідність поєднання в умовах соціалізму єдиноначальності з колегіальністю і демократизмом. В. І. Ленін вчив поєднувати демократизм трудящих мас із залізною дисципліною під час праці, з безумовним підкоренням волі одної особи — радянського керівника — під час праці¹⁴.

Соціалістична дійсність повністю спростувала вигадки буржуазної пропаганди про те, що колектив нібито знеособлює і придушує індивіда, що він знищує індивідуальну відповідальність, породжуючи тотальну безвідповідальність. Партія невпинно дбає про те, щоб у суспільстві, у кожному колективі — повсюдно панувала морально-політична атмосфера, яка сприяє утвердженню в усіх сферах суспільного життя, у праці і в побуті поважного і дбайливого ставлення до людини, вимогливості до себе і до інших, чесності і довір'я, що поєднуються з сувоюрою відповідальністю, дух справжньої товариськості. Відповідальність

¹³ Матеріали ХХІV з'їзду КПРС. К., 1971, стор. 78.

¹⁴ Див.: В. І. Ленін. Твори, т. 36, стор. 203.

кожного перед колективом і відповідальність колективу за кожного працівника — невід'ємна риса соціалістичного способу життя.

Зростання значення колективу за умов розвинутого соціалізму аж ніяк не означає применшення ролі керівника. Навпаки, в світлі тих вимог, які висунув XXIV з'їзд партії і наступні постанови ЦК КПРС, значно зростає відповідальність керівника перед суспільством за справи колективу, за його морально-політичний рівень, відповідальність перед колективом за те, наскільки рішення і дії, що приймаються, сприяють здійсненню поставлених партією і урядом завдань, відповідають ленінському стилю керівництва.

Функції керівництва якнайвідповідальніші, якнайскладніші. Для їх здійснення керівникові надано певну владу. Проте сила справжнього керівника полягає не в тому, щоб покладатися лише на адміністрування, а в його вмінні розумно скористатися владою, в його здатності завоювати справжній авторитет, що ґрунтується на довірі членів очолюваного ним колективу. Такого авторитету набуває керівник, який поєднує єдиноначальність з широким залученням трудящих до управління, який покладається не лише на свою владу і власні знання, а спирається на колективний розум членів колективу.

Партія підкреслює необхідність органічного зв'язку господарської і виховної роботи, вимагає, щоб керівні працівники постійно думали про виховні наслідки тих економічних і адміністративних рішень, які вони приймають. Це означає, що навіть наділений правами єдиноначальства, керівник не може покластися лише на силу адміністративних методів. Завдання, що стоять перед колективами, керівники розв'язують, застосовуючи методи економічного і правового регулювання і дедалі більше — методи ідейно-політичного і морального впливу.

Отже, питання про те, хто має очолювати колектив, належить до найважливіших у партійній політиці і розв'язати його з максимальною відповідальністю і принциповістю можна лише виходячи з ленінських принципів добору кадрів за морально-політичними і діловими ознаками. Щоб не припуститись серйозних помилок у доборі відповідальних працівників, В. І. Ленін вимагав вивчати їх а) з точки зору сумлінності, б) з політичної позиції, в) знання справи, г) адміністраторських здібностей¹⁵. Такий підхід дозволяє якнайповніше враховувати особисті достоїнства, організаторські здібності кандидатів на керівну роботу, здійснювати цілеспрямований вплив на особу з метою вироблення у неї необхідних рис організатора і вихователя мас.

З-поміж рис, що мають бути притаманні новому, радянському типу керівника, В. І. Ленін насамперед відзначав високі морально-політичні якості, «безмежну відданість революційній справі», «незаперечний моральний авторитет». Виходячи з ленінських настанов, партія постійно дбає про ідейне загартування кадрів. Одна з головних ленінських вимог до керівних працівників — знання справи, компетентність, причому компетентність В. І. Ленін розумів як знання справи, за яку несе відповідальність керівник, і застосування науки управління.

Пленум ЦК КП України, який відбувся у квітні цього року, наголосив, що треба неухильно дотримуватися ленінських принципів добору, розстановки і виховання кадрів, глибоко і предметно вивчати політичні і ділові якості працівників в процесі їхньої практичної діяльності. Слід приділяти особливу увагу висуненню на керівну роботу досвідчених, авторитетних працівників, які вміють згуртувати колективи трудящих, підносити їх творчу ініціативу, володіють якостями політичних

¹⁵ Див.: В. І. Л е н і н. Полн. собр. соч., т. 53, стор. 97.

керівників. При вирішенні кадрових питань треба обов'язково враховувати думку первинних партійних організацій¹⁶.

В. І. Ленін вимагав від керівників єдності слова і діла; він був нетерпимий до базік, до тих, хто розмови веде, а простої справи не робить¹⁷. Невід'ємну рису радянського керівника, яка втілює його високу відповідальність, становить єдність слова і діла, думок і вчинків, переконань і дій. І чим повніше і виразніше виявляється ця єдність у діяльності керівника, чим повніше розкриваються його високі ідейно-політичні і моральні якості, тим відчутніший буде його вплив на маси, його особистий авторитет. Більшовицька непримиренність до хиб, до будь-якої байдужості, партійна відповідальність за те, щоб дістати найбільший народногосподарський ефект, витрачаючи найменші ресурси, повинні стати невід'ємними якостями кожного керівника. Про це говорив Л. І. Брежнев у доповіді «Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік».

Добір кадрів, їх розстановку і виховання, перевірку їхньої роботи, контроль за фактичним станом справ В. І. Ленін вважав першочерговими завданнями партії. Необхідно, вчив В. І. Ленін, терпляче випробувати і відшукувати справжніх організаторів, людей з тверезим розумом і практичною кмітливістю, людей, які поєднують відданість соціалізму з умінням без галасу налагоджувати міцну і дружну спільну роботу. Після перевірки життям, доручаючи таким людям чимдалі складніші завдання, їх можна висувати на відповідальні пости з певністю, що вони добре налагодять справу. Уважне вивчення позитивних якостей працівника сприятиме такій розстановці кадрів, за якої повністю розгорнуться здібності людини і вона принесе справі максимальну користь.

Як усяка жива справа, добір кадрів не терпить шаблону, нівелювання, знеосібки. Для різних сторін загальної роботи потрібні різні здібності, і всяка справа лише виграє, якщо за неї беруться люди кваліфіковані, проте з різними здібностями.

Комуністична партія виявляє невтомне піклування про поліпшення роботи з кадрами, дбає про те, щоб на керівні пости висувалися працівники, віддані ідеям комунізму, такі, що добре знають свою справу, постійно зв'язані з масами, вміють організувати їх на виконання нарізних і перспективних завдань комуністичного будівництва.

Суспільна власність на засоби виробництва, планомірний характер розвитку соціальних процесів, спільність інтересів трудящих класів, соціальних груп, морально-політична єдність суспільства — все це докорінно змінило характер зв'язку між демократією, свободою і відповідальністю за соціалізму. Трудящі по-справжньому відчують себе господарями життя, вільно орієнтуються у складних подіях суспільного життя. Радянський лад виховав у трудящих відданість справі соціалізму, колективізм, почуття господаря своєї країни. Але бути господарем — значить поряд з великими правами мати і великі обов'язки. Це значить нести високу відповідальність не тільки за свою працю і поведінку, а й за справи колективу, підприємства, всієї країни. Виховання цих якостей, котрі повинні стати невід'ємними рисами внутрішнього світу кожної радянської людини, — одне з найважливіших завдань партії у комуністичному будівництві¹⁸.

¹⁶ Див.: Про завдання партійних організацій республіки по дальшому поліпшенню роботи з кадрами у світлі рішень XXIV з'їзду КПРС. Постанова Пленуму ЦК КП України. «Радянська Україна» від 20 квітня 1973 р.

¹⁷ В. І. Л е н і н. Полн. собр. соч., т. 45, стор. 447.

¹⁸ Див.: Л. І. Б р е ж н е в. 50 років великих перемог соціалізму. К., 1967, стор. 36.

Формування відповідальності особи, виховання у неї високої свідомості становлять важливу складову частину діяльності з метою розвитку свободи у соціалістичному суспільстві. В процесі переростання соціалізму у комунізм завершується соціальне звільнення людини, долаються істотні відмінності між містом і селом, між фізичною і розумовою працею, здійснюється прогресуюче зближення, а потім і злиття всіх соціальних груп; суспільство розвивається в напрямі від класової диференціації до повної соціальної однорідності. Водночас з ліквідацією соціальних відмінностей зникають і залишки суспільної нерівності, виникає суспільство комуністичної рівності.

Такою є перспектива розвитку соціалізму, його переростання у комунізм, де, за словами основоположників наукового комунізму, вільний розвиток кожного стає умовою вільного розвитку всіх. Постійне зростання особистої відповідальності кожного перед суспільством, зростання колективної відповідальності за кожну особу є однією із законмірностей розвитку соціалістичного суспільства на шляху до комунізму.

Успіхи комуністичного будівництва тісно пов'язані із духовним розвитком трудящих, із виробленням у них наукового, марксистсько-ленінського світогляду, із розвитком соціалістичної демократії, свободи, яка передбачає підвищення соціальної відповідальності кожного за особистий і колективний вклад у справу реалізації накреслених партією планів побудови комуністичного суспільства.

Керуючись ленінськими вказівками, партія безустанно зміцнює дисципліну, організованість, підвищує відповідальність керівників, всіх трудящих, вбачаючи в цьому одне з своїх головних завдань щодо організації виконання рішень XXIV з'їзду КПРС, здійснення планів комуністичного будівництва.

В статье подчеркивается, что в ленинском теоретическом наследии проблеме ответственности руководителя принадлежит одно из важнейших мест. Она органично связана с учением В. И. Ленина о революционном преобразовании общества на социалистических и коммунистических началах.

Идея В. И. Ленина об ответственности руководителя приобретает важное теоретическое и практическое значение на современном этапе развития зрелого социализма в связи с усложнением хозяйственных и социально-политических задач, интенсификацией всех сфер общественного производства и системы управления.

С увеличением масштабов и сложности задач коммунистического строительства возрастает роль Коммунистической партии как руководящей и направляющей силы советского общества. В связи с этим повышается ответственность руководящих партийных, советских и хозяйственных кадров в осуществлении планов коммунистического строительства.

Розвиток В. І. Леніним теорії соціалістичної революції

І. М. ВАРЗАР

На основі глибокого марксистського аналізу соціальної дійсності, наукового передбачення суспільного розвитку В. І. Ленін всебічно розробив теорію соціалістичної революції. Ленінська теорія соціалістичної революції — це творчий розвиток в нових історичних умовах, в добу переходу від капіталізму до соціалізму, теорії пролетарської революції, створеної основоположниками наукового комунізму. Ленінська теорія соціалістичної революції становить міцну основу практичної і теоретичної діяльності міжнародного комуністичного руху, боротьби робітничого класу, всіх трудящих за революційну перебудову світу на соціалістичних і комуністичних засадах.

Останніми роками в нашій країні опубліковано низку ґрунтовних праць, присвячених внескові В. І. Леніна в теорію соціалістичної революції*. Аналіз цієї літератури показує, що найменше вивчена розробка В. І. Леніним теорії соціалістичної революції в перший період його революційної діяльності (1893—1903 рр.). У статті ми спинимось лише на окремих питаннях з широкого кола проблем теорії соціалістичної революції, розроблених В. І. Леніним у цей період.

Питанням теорії, стратегії і тактики революції Ленін приділяв велику увагу від початку своєї революційної діяльності. Він не раз наголошував на тому, що «революція мудра, трудна і складна наука». У захисті ідей марксизму про пролетарську революцію, у їх дальшому розвитку ленінський підхід відзначається глибокою науковістю, непримирністю до будь-яких відступів від революційного вчення.

З ім'ям Леніна пов'язаний новий етап у розвитку робітничого руху в Росії. Творчо застосовуючи марксистську теорію в аналізі економічного і політичного становища в Росії, Ленін розробляє питання про провідну роль робітничого класу як у буржуазно-демократичній, так і в соціалістичній революції, про союз робітничого класу з трудящим селянством, про переростання буржуазно-демократичної революції у соціалістичну, про керівну роль партії у підготовці і проведенні революції.

Наприкінці минулого століття, коли соціальна революція пролетаріату ще тільки назрівала, В. І. Ленін, підкреслюючи велику історичну місію робітничого класу Росії, писав: «Коли передові представники його засвоять ідеї наукового соціалізму, ідею про історичну роль російського робітника, коли ці ідеї набудуть великого поширення і серед робітників створяться міцні організації, які перетворять теперішню розрізнену економічну війну робітників у свідому класову боротьбу,— тоді російський **РОБІТНИК**, піднявшись на чолі всіх демократичних елементів, повалить абсолютизм і поведе **РОСІЙСЬКИЙ ПРОЛЕТАРІАТ** (поруч з пролетаріатом **УСІХ КРАЇН**) *прямим шляхом відкритої політичної боротьби до ПЕРЕМОЖНОЇ КОМУНІСТИЧНОЇ РЕВОЛЮ-*

* Див.: Ю. А. Краси н. Ленин, революция, современность. М., 1967; Н. В. Тро п и н. Ленинская теория социалистической революции. М., 1961; И. Ф. Петров. В. И. Ленин — великий стратег пролетарской революции. М., 1964; В. Г. Голубен ц е в а. Ленинский этап в развитии научного коммунизма. К., 1964. Ленинская теория социалистической революции и современность. М., 1972 та ін.

ЦІУ»¹. Керуючись ленінською теорією соціалістичної революції, робітничий клас Росії під проводом Комуністичної партії виконав свою історичну місію — привів країну до перемоги Великого Жовтня, до торжества соціалізму.

У питанні про об'єктивні передумови революції Ленін виходив з фундаментального марксистського положення про те, що жодна суспільна формація не гине раніш, ніж розвинуться всі продуктивні сили, для яких вона дає досить простору, і нові більш високі виробничі відносини ніколи не появляються раніше, ніж дозріють умови для цього². Вже на початку ХХ століття Росія стала вузловим пунктом суперечностей світового імперіалізму. Їй були притаманні всі типові соціально-економічні суперечності тодішнього світу. Особливої гостроти цим суперечностям надавала система політичного, духовного і національного гніту царського самодержавства. Соціальні проблеми, що стояли перед країною: ліквідація поміщицької кабали, визволення трудящих від капіталістичного рабства і національного гноблення, необхідність соціалістичних перетворень — були головними проблемами і для багатьох інших держав³.

В. І. Ленін писав, що марксистам, на відміну від утопістів, немає потреби малювати умоглядні картини майбутнього, бо у розвинутому капіталізмі є реально відчутні зародки цього майбутнього. Соціалізм — закономірний результат об'єктивного розвитку капіталізму, — цей висновок міститься у багатьох працях В. І. Леніна цього періоду.

Наприкінці 90-х років минулого століття і на початку ХХ століття В. І. Ленін неодноразово відзначав швидкий розвиток в Росії великих фабрик і заводів, підкреслюючи при цьому, що зростання капіталізму означає величезне зростання багатства і розкошів у купки фабрикантів, купців та землевласників і ще швидше зростання злиднів та гноблення робітників⁴. І чим більш інтенсивним є розвиток капіталізму, тим сильніше й виразніше виявляються його внутрішні суперечності. Пролетаріат, зауважував Ленін, тим і відрізняється від інших пригноблених буржуазією класів, які протистоять їй, що він покладає надії не на притуплення або пом'якшення класової боротьби, а, навпаки, — на найбільш повний і вільний розвиток її⁵.

Перехід від капіталізму до нової суспільно-економічної формації неминучий: капіталізм несумісний з раціональною організацією виробництва, чимдалі більше виявляється необхідність планомірного ведення господарства і встановлення суспільного контролю за виробництвом і розподілом.

В. І. Ленін дав глибокий аналіз розвитку монополістичного капіталізму і в світовому масштабі. Влітку 1896 року він писав про те, що клас капіталістів, який панує над робітниками, не обмежує свого панування однією країною — панування капіталу є міжнародним⁶.

Відзначаючи високий рівень концентрації промислового виробництва в Росії, В. І. Ленін показував, яке велике значення це має для зростання революційної організованості робітничого класу: робітники згуртовуються у величезні маси, вони поставлені в умови, які сприяють розвитку їх класової свідомості, примушують їх дбати про своїх союз-

¹ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 1, стор. 290.

² Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 13, стор. 7.

³ Див.: До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу. — «Комуніст України», 1970, № 1, стор. 5.

⁴ Див.: В. І. Ленін. Повн. збір. тв., т. 2, стор. 81.

⁵ Див.: В. І. Ленін. Повн. збір. тв., т. 6, стор. 303.

⁶ Див.: В. І. Ленін. Повн. збір. тв., т. 2, стор. 95.

ників у боротьбі з капіталом. Глухе невдоволення робітника перетворюється у свідому класову боротьбу; робітники дістають можливість «кувати своє щастя» і при цьому мають надію на реальний успіх. Робітничий клас посилено готується до виконання своєї історичної місії⁷.

Класова боротьба організованого пролетаріату — єдиний шлях до перемоги соціалістичної революції. В. І. Ленін перший у міжнародній соціал-демократії приділив велику увагу творчому розв'язанню вчення К. Маркса про класову боротьбу, всіляко підкреслюючи, що це — «центр ваги всієї системи» поглядів Маркса, один з основних пунктів його вчення⁸. В. І. Ленін доводив, що не може бути іншого шляху до соціалізму, ніж через робітничий рух, що це — єдиний, найближчий шлях до людського щастя. Пролетаріат — це єдиний клас, здатний очолити боротьбу за соціалістичний лад⁹. У цій боротьбі робітничий клас не може обмежуватися паліативами — історія поставила перед ним «питання руба». Геніальний теоретик і практик пролетарської революції пояснював, що робітничий клас безумовний і непримиренний ворог буржуазних порядків, не згодний на жодні компроміси; що тільки на вищій стадії капіталізму робітники починають усвідомлювати і реально відчувати, що проти них стоїть не окремих капіталіст, а весь клас буржуазії, у боротьбі з яким робітничий клас спирається на своє об'єднання; що робітничий клас, звільняючи себе, звільняє всіх в'язнів капіталу, він — єдиний клас, якому нічого втрачати від краху сучасних політичних і соціальних порядків¹⁰.

Ленін зауважував, що революційний рух пролетаріату залежить і від чисельності робітників, але зводить всю суть руху лише до цього фактору, як це робили опортуністи і ревізіоністи, означає «до неможливості звужувати ідею Маркса»¹¹. Від чого ж залежить сила робітничого руху, або яким чином діяльність, спрямована на досягнення соціалізму, повинна втягнути в цей рух широкі маси трудящих, щоб принести серйозні успіхи? В. І. Ленін відповідав: сила робітничого руху незмірно зростає, забезпечивши перетворення соціалізму з наукового передбачення у дійсність, лише тоді, коли рух цей очолить марксистська партія, коли він зіллється з науковим соціалізмом. З перших кроків своєї революційної діяльності В. І. Ленін докладав всіх зусиль, щоб розв'язати ці два історичні завдання.

Піддаючи рішучій критиці дрібнобуржуазний народницький соціалізм, буржуазно-ліберальний реформізм, В. І. Ленін боровся за створення справді революційної партії — партії нового типу. Він неодноразово підкреслював, що без такої партії «пролетаріат не здатний піднятися до свідомої класової боротьби», а робітничий рух приречений на безсилля¹². Тільки очолений партією соціальної революції робітничий клас зможе «перевернути» Росію. Як підкреслено у постанові ЦК КПРС «Про 70-річчя II з'їзду РСДРП», створюючи партію, В. І. Ленін виходив з того, що в умовах імперіалізму і пролетарських революцій робітничому класові необхідний був новий тип партії — справді революційної, справді комуністичної, яка повинна докорінно відрізнитись від партій II Інтернаціоналу. Партія, за визначенням В. І. Леніна, повинна очолити боротьбу пролетаріату за революційне перетворення суспіль-

⁷ Див.: В. І. Ленін. Повн. збір. тв., т. 1, стор. 225, 369.

⁸ Див.: В. І. Ленін. Там же, стор. 298.

⁹ Див.: В. І. Ленін. Там же, стор. 345.

¹⁰ Див.: В. І. Ленін. Повн. збір. тв., т. 7, стор. 54.

¹¹ Див.: В. І. Ленін. Повн. збір. тв., т. 1, стор. 306.

¹² Див.: В. І. Ленін. Повн. збір. тв., т. 4, стор. 358.

ства, бути провідною силою революційного переходу від капіталізму до соціалізму у комунізму¹³.

Характеризуючи значення і роль марксистської політичної партії робітничого класу у підготовці і здійсненні соціалістичної революції, В. І. Ленін підкреслював, що революційна партія необхідна робітничому класу насамперед як носій наукової теорії. Соціалістична революція не може бути результатом стихійного руху мас. Для пролетаріату, на думку Леніна, немає революційного руху без революційної теорії. Вона необхідна робітничому класу для пізнання законів соціального розвитку, для правильного розуміння завдань соціалістичної революції, визначення шляхів і засобів її перемоги. Найголовніша функція партії полягає у тому, що вона виступає як керівник і організатор революційної боротьби робітничого класу проти капіталізму, за перемогу соціалізму і комунізму. Одна з найважливіших функцій партії полягає також у тому, що вона, як свідомий авангард робітничого класу, вносить у робітничий рух теорію наукового соціалізму, розроблену ідеологами пролетаріату. В. І. Ленін наголошував, що без вироблення у більшості робітничого класу соціалістичної свідомості революція неможлива.

Досвід міжнародного робітничого руху повністю підтвердив ленінське положення про те, що діяльність партії нового типу логічно і історично починається із злиття наукового соціалізму з робітничим рухом, із внесення в маси соціалістичної свідомості. В період формування більшовизму В. І. Ленін приділяє цьому виняткову увагу. Ідеї наукового соціалізму, підкреслював він, це справжній лозунг боротьби для робітничого класу, його зброя у боротьбі за швидку і успішну перемогу соціалістичної революції.

Злиття наукового соціалізму з робітничим рухом розширює практичну базу соціал-демократії, активно сприяє перетворенню пролетаріату з «класу в собі» у «клас для себе», незмірно примножує його могутність у боротьбі за кінцеву мету. Ось чому В. І. Ленін вважав діяльність партії в цьому напрямі головним критерієм справді революційної, справді соціалістичної партії¹⁴.

Як зазначав В. І. Ленін, «серйозні воєнні дії» між робітничим класом і самодержавно-буржуазним режимом розпочалися з середини 90-х років, особливо з відомих літніх страйків 1896 року, які відкрили нову епоху російської історії, стали зорею визволення робітників. До реального соціалізму революційному пролетаріату належало пройти довгий шлях напруженої, самовідданої боротьби, «цілий ряд переходів — однієї фази боротьби, одного ступеня її в подальші»¹⁵. Ці слова В. І. Леніна були спрямовані проти утопічної тези народовольців, які «хотіли стрибнути прямо від самодержавства до соціалістичної революції»¹⁶.

Передумовою, першим кроком до соціалістичної революції в Росії Ленін вважав буржуазно-демократичну революцію, яка є необхідним етапом на шляху боротьби за завоювання диктатури пролетаріату. Але борючись за демократичний переворот, робітничий клас не повинен забувати свого основного завдання — повалення панування буржуазії і встановлення своєї диктатури. Своєрідність соціально-економічних і політичних умов Росії спричинила особливість стратегії і тактики марксистів на шляху до соціалізму — необхідність розпочати боротьбу за соціалізм боротьбою за демократичну республіку.

¹³ Про 70-річчя II з'їзду РСДРП. Постанова Центрального Комітету КПРС.— «Радянська Україна» від 14 квітня 1973 р.

¹⁴ Див.: В. І. Ленін. Повн. збір. тв., т. 6, стор. 350.

¹⁵ В. І. Ленін. Повн. збір. тв., т. 1, стор. 429.

¹⁶ В. І. Ленін. Повн. збір. тв., т. 6, стор. 300.

«...Політична (тобто демократична.— І. В.) революція в Росії,— писав В. І. Ленін,— повинна передувати соціалістичній...»¹⁷ Цю програмну для російських марксистів тезу В. І. Ленін розвиває з середини 90-х років минулого століття. Він писав, що завоювання політичних свобод і прав пролетаріатом в результаті демократичного перевороту — це передумова розгортання ним широкої боротьби за своє економічне звільнення, що з усіх демократичних сил «тільки пролетаріат здатний до кінця довести демократизацію політичного і суспільного ладу» країни¹⁸.

Обґрунтовуючи стратегію і тактику марксистів у майбутніх революційних боях, В. І. Ленін підкреслював, що російські соціал-демократи «ніколи не відділяли завдання боротьби за соціалізм від боротьби за політичну свободу»¹⁹. Роз'яснюючи це положення, він писав на трикіліці 1899 року, що боротьба за демократичну республіку — це лише «засіб» завоювання пролетаріатом політичної влади і здійснення соціалізму²⁰.

В. І. Ленін неодноразово зазначав, що демократичні завоювання пролетаріату необхідні для здійснення впливу на державну владу, для зміцнення своїх економічних і політичних позицій, створення власних легальних організацій, згуртування навколо себе союзників і підготовки їх до соціалістичної революції. Демократична революція — лише етап, платформа для здійснення пролетаріатом стрибка до соціалістичної революції. У зв'язку з цим В. І. Ленін наголошував: оскільки на етапі демократичної революції соціал-демократія залишається «на ґрунті соціальної реформи», вона не може ні в якому разі допустити, щоб участь пролетаріату у розв'язанні найближчих демократичних завдань вела до затьмарення його класової свідомості, щоб, керований бойовою революційною партією, робітничий клас хоча б на хвилину забув своє особливе становище в капіталістичному суспільстві і свої особливі, всесвітньо-історичні завдання визволення людства від усіх видів гноблення²¹.

Всебічний аналіз досвіду європейських буржуазно-демократичних революцій дозволив В. І. Леніну зробити висновок: з усіх цих революцій робітничий клас виходив розчарованим, бо брав у них участь, поділяючи буржуазно-демократичні ілюзії. Тому обов'язок російських марксистів рішуче боротися за те, щоб російський пролетаріат «виніс з придешньої (тобто демократичної.— І. В.) революції не розчарування, а нову віру в свої сили, більше бадьорості для грандіозної боротьби, що чекає його», — боротьби за соціалізм²².

Передбачаючи, що падіння абсолютизму неминуче викличе великі зміни у політичному становищі, які примусять партію змінити формулювання завдань і лозунгів революції, В. І. Ленін задовго до революції приступив до визначення соціалістичних завдань партії. Мова йде, пояснював він, про систематичний, освітлений твердими принципами і неухильно здійснюваний план діяльності, який тільки й заслуговує назви тактики²³. Уже в праці «Що робити?», виходячи з глибокого наукового погляду на революцію, яку треба уявляти собі не у формі одного акту, а у формі кількох швидких змін більш-менш сильного

¹⁷ В. І. Ленін. Повн. збір. тв., т. 2, стор. 431—432.

¹⁸ Там же, стор. 434.

¹⁹ Там же, стор. 439.

²⁰ Див.: В. І. Ленін. Повн. збір. тв., т. 4, стор. 181, 238.

²¹ Див.: В. І. Ленін. Повн. збір. тв., т. 5, стор. 319.

²² Див.: В. І. Ленін. Повн. збір. тв., т. 7, стор. 371—372.

²³ Див.: В. І. Ленін. Повн. збір. тв., т. 5, стор. 6.

вибуху і більш-менш сильного затишшя²⁴, В. І. Ленін писав, що слід розробити конкретний план дій, розрахований на тривалий час, який би забезпечував партії широкий діапазон можливостей гнучкого реагування на хід подій і тактику противника, забезпечував би готовність партії бути на своєму посту і виконати свій обов'язок при всякій несподіванці, при всякому прискоренні ходу подій²⁵.

Конкретизуючи відоме положення К. Маркса про зростання обсягу народної маси мірою зростання її історичної мети, В. І. Ленін зазначав, що з розширенням і поглибленням історичної творчості людей повинен зростати і обсяг тієї маси населення, яка є свідомим історичним діячем²⁶. Яскравим підтвердженням цього важливого висновку історичного матеріалізму є ленінське вчення про союз робітничого класу і трудового селянства. В. І. Ленін надавав виняткового значення боротьбі партії за завоювання селянства на бік пролетаріату, за перетворення можливості такого союзу в дійовий фактор, в дійсність, підкреслюючи при цьому; що класовий зміст союзу робітничого класу і селянства змінюється залежно від етапів, що їх проходить революція. Якщо на буржуазно-демократичному етапі союзником пролетаріату виступає *усе* селянство, то в соціалістичній революції робітничий клас виступає у найтіснішому союзі з *біднішим* селянством.

За своїм становищем сільські пролетарі і напівпролетарі найближче стоять до промислового пролетаріату. В. І. Ленін приділяв велику увагу залученню сільської бідноти до робітничого руху, маючи на меті у майбутньому забезпечити її активну участь у соціалістичному будівництві. Комуністам і свідомим робітникам, наполягав він, необхідно розкривати причини бідунства і безнадійність сепаратних виступів сільських пролетарів у боротьбі проти своїх гнобителів і, розраховуючи на їхню класову свідомість, втягувати їх у рішучу боротьбу проти буржуазії міста і села, за перемогу соціалістичної революції.

Становище авангарду зобов'язує партію і свідомих робітників залучати до боротьби за соціалізм найширші маси пролетарських і напівпролетарських класів із середовища пригноблених національних меншостей, згуртовувати в єдиний союз навколо великоруських робітників якнайширші маси робітників усіх національностей для успішної боротьби за демократичну республіку, за соціалізм. В. І. Ленін був переконаний, що «тільки такий союз дасть гарантію повного політичного й економічного визволення»²⁷ пролетарів різних націй.

Політична боротьба пролетаріату ведеться різними методами. Так само як К. Маркс і Ф. Енгельс, В. І. Ленін писав, що робітничий клас волів би, звичайно, мирно взяти владу до своїх рук. В. І. Ленін писав наприкінці 1899 року, що науковий соціалізм говорить про завоювання політичної влади взагалі, не встановлюючи опособу цього завоювання, бо вибір цього способу залежить від майбутнього, яке з точністю визначити не можна²⁸. Тільки реальна революційна ситуація може підказати партії спосіб дії. Обов'язок партії — бути у всеозброєнні, активно виробляти ці способи і керувати процесом їх застосування у конкретний момент.

Вважаючи соціалістичну революцію магістральним шляхом пролетаріату до влади, В. І. Ленін, як справжній революціонер, був далекий від нігілістичного ставлення до соціальних реформ. Він підкреслював,

²⁴ Див.: В. І. Ленін. Повн. збір. тв., т. 6, стор. 166.

²⁵ Там же.

²⁶ Див.: В. І. Ленін. Повн. збір. тв., т. 2, стор. 515.

²⁷ В. І. Ленін. Повн. збір. тв., т. 7, стор. 230.

²⁸ Див.: В. І. Ленін. Повн. збір. тв., т. 4, стор. 253.

що революціонери ніколи не відмовляються від боротьби за реформи, якщо це посилить їх натиск і полегшить повну перемогу над капіталом²⁹. У праці «Що робити?» він чітко визначає: революційна соціал-демократія «підпорядковує боротьбу за реформи, як частину цілому, революційній боротьбі за свободу і за соціалізм»³⁰. При цьому він застерігав: можновладці в кульмінаційний момент революційної ситуації йдуть на лжереформи, намагаючись частковими поступками зберегти ціле, незначним поліпшенням становища трудящих «відкупитись від революції». Але справжні революціонери стояли і стоять саме за реформи «висхідної лінії», коли чимраз ширші маси залучаються до боротьби, яка породжує тисячі нових борців, «більш озлоблених, більш сміливих, більш навчених». Такі реформи є завжди провісником і переднім революції. В. І. Ленін дав рішучу відсіч «економістам», які, обстоюючи реформістський шлях у революції, намагались обмежити діяльність пролетаріату лише реформами, «мирною» демократизацією капіталістичного ладу. «...Відмовлялись від революційного захоплення влади,— гнівно писав В. І. Ленін,— було б з боку пролетаріату, і з теоретичної і з практично-політичної точки зору, *безрозсудством* і означало б лише ганебну поступку перед буржуазією і всіма імущими класами»³¹.

Ще в кінці 1899 року В. І. Ленін передбачав, що буржуазія не зробить мирної поступки пролетаріатові, що в рішучий момент для захисту своїх привілеїв вона вдасться до насильства. Тоді робітничому класові не лишиться іншого шляху для здійснення своєї мети, крім збройного повстання. Про більш реальну перспективу насильственного перевороту він писав у березні 1903 року: «Усі багаті люди, усі власники, уся *буржуазія* відстоюватиме свої багатства всіма силами. На захист усього *багатого класу* стануть чиновники і військо...»³². А якщо так, завдання партії полягає в тому, щоб всіляко готувати пролетаріат і його союзників до соціалістичного перевороту, який вимагає застосування всіх доцільних засобів і методів завоювання влади. Саме з огляду на це Ленін наполягав на необхідності удосконалювати також і воєнну справу партії, пролетаріату, закликав агітувати серед солдатів і офіцерів, створювати в армії організації, котрі входили б у місцеві і центральні організації партії. Історія підтвердила, що така підготовка є однією з важливих передумов перемоги пролетаріату в соціалістичній революції.

Руйнуючи старі форми державної машини насильства над трудящими, соціалістична революція створює державу нового типу — державу диктатури робітничого класу, яка є втіленням волі переважної більшості суспільства — трудящих мас. Завоювання політичної влади — це лише початок революції. Перемігши, робітничий клас застосовує державну владу для соціалістичних перетворень, суть яких полягає в ліквідації капіталістичних суспільних відносин і натомість створення нових, соціалістичних відносин. Після захоплення пролетаріатом влади створення соціалістичної економіки і культури виступає як основне завдання соціалістичної революції.

Перший акт революції — встановлення диктатури пролетаріату, яка здійснює експропріацію приватної власності з метою налагодження соціалістичного виробництва.

²⁹ Див.: В. І. Ленін. Повн. збір. тв., т. 5, стор. 62.

³⁰ В. І. Ленін. Повн. збір. тв., т. 6, стор. 58.

³¹ В. І. Ленін. Повн. збір. тв., т. 4, стор. 253.

³² В. І. Ленін. Повн. збір. тв., т. 7, стор. 139.

Відібрану у буржуазії власність пролетарська влада передає «в руки всього робітничого народу в усій державі». Спростовуючи буржуазно-опортуністичні наклепи, у березні 1903 року В. І. Ленін роз'яснював, що після соціалістичної революції експропріації не підлягає власність у дрібних і середніх господарствах, що не наймають робітників³³.

Перемога соціалістичної революції, як неодноразово відзначав В. І. Ленін, несе з собою усупільнення праці, ліквідацію її експлуатації капіталом. На цій основі знищується поділ суспільства на антагоністичні класи, а з ним — і всяке економічне, політичне, соціальне і національне гноблення; разом з цим встановлення диктатури пролетаріату кладе початок процесу ліквідації класів взагалі.

Пролетаріат встановлює свою систему державно-політичного правління. Керівною силою суспільства є робітничий клас і його партія. Політичною основою всієї суспільної системи, запорукою остаточної перемоги соціалізму є союз робітничого класу з селянською біднотою.

Якщо диктатура пролетаріату і застосовує насильственні акції, то вони спрямовані виключно проти класів і елементів, котрі чинять опір пролетаріату, що переміг. У процесі ліквідації капіталістичних суспільних відносин і заміни їх соціалістичними повністю розкривається творчий потенціал пролетарської влади. Вперше в історії виробники налагоджують планове суспільне виробництво, мета якого — забезпечення загального добробуту, вільного, всебічного і гармонійного розвитку всіх членів суспільства.

Уже в цей період В. І. Ленін характеризує соціалізм як технічно розвинуте суспільство, в якому всі вигоди від впровадження машин і вдосконалень ідуть на користь усіх трудівників; це суспільство, в якому всі працюють на себе, а тому працюють краще, успішніше, ніж при капіталізмі; це суспільство, в якому на основі прогресу суспільного виробництва зростає оплата праці і скорочується робочий день.

Докорінно змінюється за соціалізму і життя селянства, воно звільнюється від будь-якого гноблення і досягає справжнього добробуту. Пролетарська влада передає націоналізовану землю селянам для організації колективних господарств, надає їм необхідні машини, реманент, худобу, насіння, сприяючи тим самим значному «розширенню прав колективності у відношенні до індивідууму» в інтересах соціального і технічного прогресу всього селянства³⁴. Докорінні зміни відбуваються і в сфері культурно-ідеологічного життя соціалістичного суспільства. При соціалізмі втілюється в життя ідеал марксистів — дати загальну освіту всім і кожному, пов'язавши навчання з виробничою діяльністю всього молодого покоління. Пролетарська влада постійно дбає про створення найсприятливіших умов для повного і всебічного розвитку всіх здібностей трудящих, надає їм можливість користуватися всіма здобутками науки і мистецтва³⁵.

Із встановленням диктатури пролетаріату починається ліквідація протилежності між містом і селом, яка суперечить устрою колективістського суспільства. В основі цього процесу, відзначав В. І. Ленін, лежать об'єктивні фактори зближення умов праці і побуту трудівників міста і села, зростання міст. Причому цей процес слід собі уявляти не у формі одного акту, а у формі цілого ряду заходів.

³³ Див.: В. І. Ленін. Повн. збір. тв., т. 7, стор. 159.

³⁴ Див.: В. І. Ленін. Повн. збір. тв., т. 6, стор. 324.

³⁵ Див.: В. І. Ленін. Повн. збір. тв., т. 2, стор. 94.

Ленінська теорія соціалістичної революції стала могутньою ідейною зброєю робітничого класу в його революційній боротьбі. Висунуті в цей період і всебічно обгрунтовані В. І. Леніним ідеї про гегемонію пролетаріату в демократичній революції, про переростання демократичної революції в соціалістичну лягли в основу першої програми нашої партії. У постанові ЦК КПРС «Про 70-річчя II з'їзду РСДРП» підкреслюється: «Другий з'їзд РСДРП прийняв марксистсько-ленінську програму партії — програму боротьби за повалення самодержавства, влади поміщиків і капіталістів, за встановлення диктатури пролетаріату як знаряддя соціалістичного перетворення суспільства»³⁶.

Поклавши початок існуванню марксистсько-ленінської партії, партії соціальної революції, II з'їзд прийняв її програму. Тоді це була перша програма партії нового типу, в якій висувалось як основне завдання здійснення соціалістичної революції і завоювання диктатури пролетаріату. Визначаючи два етапи революції — буржуазно-демократичний і соціалістичний, програма озброювала партію робітничого класу ясним розумінням цілей і завдань боротьби проти царизму, проти капіталізму, за побудову соціалізму. Програма сприяла вихованню робітничого класу в дусі боротьби за політичну владу, за здійснення соціалістичної революції і встановлення його диктатури.

Ленінське вчення про соціалістичну революцію — могутня ідейна зброя КПРС і всього міжнародного комуністичного руху. Робітничий клас Росії, керований Комуністичною партією, здійснив Велику Жовтневу соціалістичну революцію, яка поклала початок переходові людства від капіталізму до соціалізму, відкрила нову еру в історії людства.

* * *

Проблемам теорії, стратегії та тактики революції В. І. Ленін уделав більше уваги з самого початку своєї революційно-теоретичної діяльності. В статті розглядаються об'єктивні та суб'єктивні передумови революції, її соціальна база на демократичному та соціалістичному етапах, співвідношення соціальної реформи та соціальної революції, мирний та немирний шлях революції, созидательні функції диктатури пролетаріату та інші проблеми теорії соціалістичної революції, розкриті В. І. Леніним в 1893—1903 рр., коли російська революція лише назривала.

Ці проблеми викладаються в зв'язі з історичною ідейною боротьбою В. І. Леніна проти правих та «лівих» «критиків» теорії революції, в зв'язі з його ученням про партію нового типу — партію соціальної революції, яка возглавила пролетаріат в демократичній та соціалістичній революціях, була та залишається вівідуючою силою революційного переходу до соціалізму та комунізму. В статті підкреслюється, що більшовизм уже в період свого зародження був озброєний науково обґрунтованою теорією революції, яка адекватно відображала всю складність нового періоду в історії капіталізму, відповідала завданням, які висувала перед пролетаріатом та його партією епоха імперіалізму та пролетарських революцій.

Ленінська теорія соціалістичної революції стала могутнім зброєю пролетаріату в його боротьбі за соціалізм. Видвинуті та обґрунтовані В. І. Леніним в 1890—1900-х роках проблеми теорії соціалістичної революції та диктатури пролетаріату лягли в основу першої програми більшовицької партії.

³⁶ «Радянська Україна» від 14 квітня 1973 р.

Взаємозв'язок атеїстичного і морального виховання

Р. М. СОКИРЯНСЬКА

Теоретичні та методологічні проблеми атеїстичного аспекту морального виховання набувають дедалі більшого практичного значення, адже зростання ролі моральних засад в житті суспільства за умов розвинутого соціалізму відбувається одночасно з посиленням процесу секуляризації й утвердження атеїзму у свідомості широких мас. Тому передусім слід з'ясувати моральне значення атеїзму та атеїстичного виховання, а також теоретичних, методологічних та методичних проблем морального виховання у зв'язку з атеїстичним. Моральне значення атеїзму визначається його змістом: науковий атеїзм водночас є запереченням релігії і утвердженням послідовно матеріалістичного погляду на світ.

Атеїстичне світорозуміння звільняє людину від нав'язаної релігією ієрархії цінностей, на вершині якої знаходиться бог — як «творець сущого» і «єдине джерело добра», від ілюзорного обов'язку перед ним, від постійного страху перед божим покаранням. Атеїзм звільняє людину від потреби оцінювати свої дії з погляду їхньої «богоугодності», надає можливість власного вибору моральної позиції.

Але цим моральний зміст атеїзму не обмежується. Відоме положення марксизму про те, що, заперечуючи буття бога, атеїзм стверджує буття людини. Атеїзм вбачає в людині найвищу цінність, визнає за моральне лише те, що спрямоване на користь людині і людству. Тим самим атеїзм служить утвердженню якісно нової градації моральних цінностей. Докорінно змінюється уявлення про мету життя, якою стає відданість великій справі побудови комунізму. Атеїзм утверджує норми і принципи моралі та моральний ідеал, які відповідають як інтересам і потребам окремої людини, так і людського суспільства. В цьому його позитивний зміст і гуманістичний характер.

Пов'язуючи звільнення від релігії із звільненням від ладу, який породжує релігію і потребує її існування, атеїзм тим самим виступає як революційно-перетворююча сила, що сприяє і соціальному і моральному прогресу людства. Саме тому атеїзм збігається з гуманізмом. Атеїзм, писав К. Маркс, як зняття бога, означає становлення теоретичного гуманізму, а комунізм, як зняття приватної власності, означає вимогу справді людського життя як невід'ємної властивості людини, означає становлення практичного гуманізму; іншими словами, атеїзм є гуманізм, опосередкований самим собою через зняття релігії, а комунізм — гуманізм, опосередкований самим собою через зняття приватної власності.

Саме це прагнуть заперечити теологи та їхні однодумці з числа буржуазних філософів, які вбачають у релігії єдину основу моралі та вирішальний фактор морального прогресу людства. Вони твердять, що атеїзм не може спрямувати до величної мети життя, бо заперечує безсмертя; не може обґрунтувати певної моралі, бо «якщо бога немає, все

дозволено»¹. Атеїзмові, як і науці взагалі, відмовляють у здатності пізнавати вищі моральні цінності, які мають нібито «надприродний» характер і тому доступні лише релігії.

В умовах соціалізму, коли утверджуються норми і принципи комуністичної моралі — моралі вищого типу, сформованої на основі науково-матеріалістичного атеїстичного світогляду, заперечувати роль атеїзму як фактора морального прогресу людства означає заперечувати очевидні факти. Неможливість заперечити цінності комуністичної моралі приводить теологів до спроб довести перевагу релігії як фактору морального прогресу. Людський розум, на їхню думку, виявляється безсилим подолати прірву, що утворилася між науково-технічним прогресом і моральним станом сучасного світу. Щоб ця прірва заповнилася, необхідний ще більший прогрес у моральній сфері людини, а тут першорядна роль уже належить релігії². І що більше звужується сфера впливу релігії, що більше вона втрачає свої позиції не лише у суспільному, але й в особистому житті людини, то наполегливіше обстоює право на існування, доводячи свою необхідність для морального удосконалення людини і морального прогресу людства. Отож, питання про можливість морального прогресу в суспільстві набуває принципового значення. Адже богослови визнають тільки за релігійним вихованням можливість формувати в людини високі моральні якості і тому проповідують необхідність доповнити комуністичне виховання релігійно-етичним. Ось чому важливо розкрити моральне значення атеїстичного виховання і віднайти спосіб використання його у виховній роботі.

Марксизм-ленінізм визнає вирішальну роль об'єктивних факторів виховання, до яких належать матеріально-технічна база, суспільні відносини, сфера побуту, природне середовище, спадкові задатки. Але він не фетишизує їх, а розглядає у взаємозв'язку із суб'єктивними факторами, які пов'язані зі свідомою діяльністю людей. Останні, хоч і зумовлюються об'єктивними факторами, мають відносну самостійність і багато в чому сприяють реалізації можливостей, закладених в об'єктивних факторах. Система виховання буде дійовою лише тоді, коли вона відбиватиме назрілі потреби розвитку суспільства, розв'язанню яких вона покликана сприяти. Отже, виховання в поєднанні із соціальними перетвореннями і зумовлює формування особи згідно з потребами дальшого розвитку суспільства. В нашій країні створюються необхідні передумови для формування всебічно розвиненої особи, з науково-матеріалістичним світоглядом, з комуністичними принципами моралі. Атеїстичне виховання, як чинник, що сприяє цьому процесові, становить об'єктивну необхідність.

Соціалістична революція, ліквідація приватної власності і соціалістичні перетворення ведуть до звуження об'єкту релігійного відображення, до секуляризації суспільного життя і духовного світу людини. Наявність об'єктивних факторів секуляризації робить атеїстичне виховання можливим в масштабах усього суспільства. Велике значення для атеїстичного виховання мають також суб'єктивні фактори секуляризації. Атеїстичне виховання за умов соціалізму виступає передусім як об'єктивно необхідне і об'єктивно можливе. Але якою мірою ця необхідність і можливість реалізується на практиці — залежить від цілеспрямованого впливу вихователя на об'єкт виховання, а також від самовиховання.

¹ Цит. за: И. Г. Иванов. Социально-нравственное значение атеистического миропонимания. М., 1969, стор. 6.

² Див.: «Журнал Московской патриархии» (далі подаємо скорочено — ЖМП), 1958, № 6, стор. 72.

Відомо, що людина як єдність загального, особливого і індивідуального формується не лише під впливом суспільного буття і суспільної системи виховання. Її індивідуальні риси залежать також і від впливу мікросередовища, в якому вона виховується. Спрямування цього впливу може не збігатися, або навіть бути протилежним виховному впливові суспільства і об'єктивним потребам його розвитку. Саме це і є однією з причин збереження релігійних пережитків у свідомості окремих людей. Наслідки цього впливу мають бути враховані в атеїстичному вихованні.

Розгляд морального змісту атеїстичного виховання потребує з'ясувати його функції. Атеїстичне виховання усіх верств населення виконує двоєдину функцію. Перша сторона її полягає у подоланні релігійного світорозуміння, релігійного світовідчуття та породженої ними соціальної індиферентності людини. Друга полягає в утвердженні атеїстичного світорозуміння, відповідного світовідчуття та діяльності. Моральним змістом «руйнівної» сторони атеїстичного виховання є подолання ілюзорних цінностей. Подібні наслідки спостерігаються при цілеспрямованому впливі на віруючих і певною мірою на тих, хто ще не став на послідовно матеріалістичні позиції. Прихильники релігії зображують цю функцію як аморальну на тій підставі, що вона нібито руйнує основу моралі і позбавляє людину можливості задовольняти свої духовні потреби. Відомо, що релігійні моральні цінності, як і породжені ними потреби людини, є виявом компенсаторської функції релігії, яка за умов досоціалістичних формацій була ілюзорним доповненням того світу, який не визнавав цінності самої людини-трудівника. Найвищою цінністю з погляду релігії є бог. Але «чим більше людина вкладає в бога, тим менше лишається в ній самій»³. Богослови твердять, що релігійність, як усвідомлений чи неусвідомлений потяг у людини до бога, до «виконання богом накресленої мети» є «природженою» потребою, яка зумовлює всі інші потреби людини. З дуалістичного роздвоєння людини на душу, що прагне до бога, і плоть, потреби якої є джерелом гріха, виводиться «богоугодність» обмеження цих потреб. Але це не означає, що релігія звеличує духовні потреби людини. Навпаки, релігійне виховання спрямоване на їх обмеження, надто потреби у пізнанні. А що наука є антиподом релігії, то і сьогодні церковники розглядають її як зло, що «породжує гординю». Як і раніш, вони наголошують на важливості духовної злиденності, покори.

Таким чином, духовна злиденність набуває «моральної цінності», значення спонукального моменту у формуванні принципів і норм моралі. Покірливість, як свідчення богоугодності поведінки, доведена до крайнього вираження у повчанні «не протився злому», де відбита соціальна функція релігії. Релігійне виховання викривлює і моральні потреби людини: визнання норм і принципів моралі богом даними, отже вічними і незмінними, зумовлює їх обов'язковість для людини, тим часом як деякі з них мають протиприродний характер (наприклад, вміння любити своїх ворогів). Релігія, що вбачає цінність людини у ревнісному служінні богам, нівелює цінність самої людини, позбавляє її потреби служити суспільству. Тому релігійне виховання спричиняє втечу від світу та його проблем, обмежує одну з найважливіших людських потреб — потребу в спілкуванні. Релігійне виховання об'єктивно позбавляє моральної цінності потребу в праці. Врешті, воно перекинує й естетичні потреби людини, бо вбачає прекрасне лише у тому, що звеличує бога і віру в нього.

³ К. Маркс и Ф. Энгельс. Из ранних произведений. М., 1956, стор. 562.

Релігійне виховання стимулює почуття власного безсилля, самоприпинення, що призводить до соціальної пасивності, перешкоджає повноцінному розвитку особи. Але треба зауважити, що антирелігійна робота не дасть бажаних наслідків, якщо вона обмежиться зреченням віри. Її головна мета — формування у колишнього віруючого атеїстичного світогляду й зумовлених ним норм і принципів моралі, які назавжди заступлять потребу у релігійній втісі та ілюзорних релігійних цінностях.

Позитивна функція атеїстичного виховання поширюється також і на невіруючих. Але якщо стосовно віруючих вона виникає як певний момент атеїстичної роботи з ними, то щодо невіруючих становить зміст всього процесу атеїстичного виховання. Її моральне значення полягає в утвердженні оптимізму як життєвої настроєності і риси світогляду — на противагу фатальної приреченості і безсиллю перед богом. В цьому виявляється гуманізм атеїстичного виховання. Позитивна функція атеїстичного виховання відіграє визначальну і дедалі зростаючу роль. Це пов'язано не лише з успіхами секуляризації, але й із тим, що в умовах будівництва комунізму науковий світогляд виступає як об'єктивна необхідність, як фактор суспільного прогресу. Формування наукового світогляду у найширших мас трудящих, як підкреслювалося на XXIV з'їзді КПРС, є осердям всієї ідеологічної роботи партії. Важливою її ділянкою є атеїстичне виховання. Моральний ідеал людини зумовлюється науковістю її світогляду. В. І. Ленін відзначав, що людині потрібний людський, а не надприродний, релігійний ідеал. Таким є комуністичний моральний ідеал, що спрямовує людину на досягнення не тільки найближчих цілей, але й перспективних, більш складних. Він сприяє розвитку як самої людини, так і суспільства. Комуністичний моральний ідеал відповідає історичній необхідності розвитку суспільства. В цьому його життєвість, його спонукальна роль у моральному самовдосконаленні людини, посиленні її соціальної активності. Нарешті, науково-атеїстичний світогляд дає змогу усвідомити суть моральної свободи, осягнути реальні шляхи, що ведуть до її досягнення. Він сприяє піднесенню буденної моральної свідомості до теоретичного рівня, на якому утверджуються норми і принципи комуністичної моралі. Це дає підставу розглядати атеїстичне виховання як один із факторів формування високих принципів комуністичної моралі. Важливість атеїстичного аспекту морального виховання впливає з низки причин. За умов, коли знищені класові і підірвані соціальні корені релігії, ґрунт для збереження релігійних пережитків здебільшого лишається у морально-психологічній сфері. Проблеми моралі посідають значне місце у свідомості теперішніх віруючих, певну кількість яких утримує в лоні віри ілюзія щодо «преваги» релігійної моралі. Саме поняття «бог», що зазнало значних змін у свідомості віруючих, нерідко ототожнюється з поняттям «мораль» або однією з рис моралі. Недарма в баптистських молитовних будинках обов'язковим камуфляжем є гасло: «Бог є любов». Сучасні теологи дедалі частіше користуються моральним обґрунтуванням ідеї бога, коли не мораль виводиться з релігії, а релігія з моралі, і вплив релігійної ідеології значною мірою відбувається опосередковано, через сприймання принципів релігійної моралі.

Як відомо, моральна позиція людини чинить зворотній вплив на її світогляд. Моральні принципи, що допомагають людині усвідомити своє місце і роль у суспільстві, збагнути сенс життя, становлять ту частину моральної свідомості, яка є структурним елементом світогляду. У цій якості вони перетворюються на світоглядно-моральні принципи і визначають поведінку людини, роблять її сприйнятливою тільки

щодо тих світоглядних висновків, які не суперечать її принципам. І тому атеїстичний характер норм і принципів комуністичної моралі робить людину стійкою не лише проти релігійної моралі, але й проти релігійної ідеології загалом. Подолати релігійну мораль можна лише врахувавши зміни у моральній свідомості віруючих, яка в наш час відзначається суперечливістю. З одного боку — це суперечність між релігійними і нерелігійними елементами свідомості (те, що нерелігійні елементи мають тенденцію до зростання, поглиблює кризу). З іншого — суперечність між індивідуальною свідомістю віруючого і суспільною свідомістю. Ця суперечність тим глибша, чим стійкіші релігійні переконання віруючого.

Суперечливість моральної свідомості виявляється в тому, що норми релігійної моралі втрачають свій загальний і обов'язковий характер. Це сталося, по-перше, через те, що внаслідок секуляризації надзвичайно звузилася сфера поширення релігійної моралі. А по-друге, для більшості віруючих норми і принципи релігійної моралі перестали бути єдиним регулятором їхньої поведінки за всіх життєвих обставин. Водночас зі звуженням сфери впливу релігійної моралі збільшується сфера впливу моралі комуністичної, що не може не спричинити певних змін у релігійній аксіології. Ці зміни виявляються у переоцінці релігійних цінностей загалом та вищої релігійної цінності — бога — зокрема. Хоч бог і лишається для деякої частини віруючих вищою цінністю, він уже перестає уявлятися як єдине джерело добра і моральності⁴. Це свідчить про руйнацію зв'язку між теологією і мораллю.

Переоцінка пов'язана передусім з уявленням про цінність людини у соціалістичному суспільстві. Знецінення релігією людської особи і протиставлення її суспільству вступило у непримиренну суперечність з цим уявленням, що змусило сучасних богословів піти на компроміс у трактуванні цінності особи. До того ж, однією з важливих причин трансформації моральної свідомості певної категорії віруючих є їхня фактична незгода з деякими принципами релігійної моралі, наприклад, з вимогою «любити ворогів». (Матф., 5, 44), прощати злодіїв (Лука, 23, 43). Істотним моментом слід також вважати переоцінку віруючими змісту таких норм релігійної моралі, як «не вбий», «не вкради», «поважай батьків», «люби ближнього» тощо. Багато з них наповнює ці норми моралі нерелігійним змістом⁵. Зміни у моральній свідомості віруючих призводять до прийняття ними тих норм і принципів моралі, які відбивають якісно нову оцінку людини в нашому суспільстві, її відносини з іншими людьми і суспільством. Тому спостерігається зближення позиції частини віруючих з позицією невіруючих в оцінці мети життя, призначення людини, в розумінні щастя.

Зміни у моральній свідомості віруючих позначилися і на характері моральних почуттів. Як визнає частина віруючих, для них перестала бути всеохоплюючою і визначальною безмежна любов до бога. Сталися зміни і в поведінці віруючих, особливо зайнятих у сфері суспільного виробництва. І хоч релігійний світогляд обмежує соціальну активність особи, переосмислення своєї моральної позиції породжує в окремих віруючих прагнення взяти участь у громадському житті, спершу в тих його формах, які з погляду віруючого не порушують вимог додержання віри.

⁴ Див.: Конкретно-социологическое изучение состояния религиозности и опыта атеистического воспитания. М., 1969, стор. 131.

⁵ Цю тенденцію простежує, зокрема, В. І. Ш а н а й д а (див.: Несовместимость православной концепции декалога с моральными принципами коммунизма. Автореф. дис. КГУ, 1970).

Зміни у буденній свідомості віруючих в свою чергу позначилися на тлумаченні богослов'ям деяких моральних проблем. У трактуванні цінності особи наголос робиться вже не на твердженні «людина — раб божий» (хоч саме таке розуміння людини зберігається в усіх релігіях), а на тому, що людина, як «образ і подоба бога», дістала у божественному плані творіння «найвище призначення»⁶. Та й у цьому разі цінність людини залишається лише відблиском цінності бога. Дещо пом'якшується протиставлення людини суспільству. Церковнослужителі нерідко говорять, що віруючий має дбати не лише про власне спасіння, але й про інтереси держави, чесно працювати на її користь. Швидкоплинне земне життя не протиставляється життю вічному у загробному світі, а розглядається як його початок, коли людина має накопичити якомога більше духовних цінностей, щоб взяти їх у життя вічне. Проте цим аж ніяк не знімається релігійний характер інтерпретації цінності земного життя. Найбільш модерністські тенденції виявляються у спробах довести «співзвучність» комуністичної і релігійної моралі. В ім'я цього богослови звужують сферу застосування тих норм моралі, які натрапляють на фактичну незгоду віруючих. Так, вимога любити ворогів поширюється лише на особистих ворогів; вимога «не вбий» не переноситься на військові дії; «не протився злому» стосується лише житейських справ тощо. Але і тепер додержання норм релігійної моралі оцінюється як свідчення міцності віри.

Служителі культу вважають і на зміни в духовних потребах віруючих. Зрослий культурний рівень усього населення позначився на культурному рівні віруючих, надто віруючих деяких сектанських течій. Вони почувають потребу у пізнанні, що найбільш властиво віруючій молоді. Тому, не заперечуючи ролі науки та знань в житті суспільства, богослов'я оцінює науку здебільшого з позицій теорії «двоїстої істини».

Розвиток людських відносин у процесі виробництва, розширення контактів між людьми змушує служителів культу у проповідях провадити думку, що віруючий мусить боритися гріха, а не людей, що він — «сіль землі», а призначення солі — не в збереженні у складських приміщеннях, а в поширенні поміж того, що хочуть «зберегти від псування». Саме таким чином розуміються контакти з невіруючими. Це свідчить про посилені спроби теологів «активізувати» сучасних віруючих.

Не проходить повз увагу служителів культу і послаблення компенсаторської функції релігії. Тому вони намагаються випнути ті сторони релігії, ті її моральні повчання, які можуть викликати у людини задоволення, втіху, хоч і не зрікаються гри на почутті страху перед божою карою. Всі ці зміни повинні враховуватися для дальшого поліпшення атеїстичної роботи.

Важливо відзначити також, що для багатьох віруючих релігійне середовище є основним, якщо не єдиним, джерелом задоволення моральних потреб. І саме тут насаджуються служителями культу уявлення про релігію як єдиного носія моралі, про вищість релігійної моралі над нерелігійними системами моралі, що «не здатні» нібито «вигнати гріх» з життя людей. Подібні уявлення використовуються для протидії впливові факторів, які руйнують релігійну і стверджують комуністичну мораль.

Особливістю релігійної моралі є її взаємозв'язок з догматами віровчення. Тому подолання релігійної моральної свідомості можливе тільки при одночасному руйнуванні релігійного світорозуміння. Безперечно, для цього необхідна наявність певного рівня наукових знань у віру-

⁶ «Братский вестник», 1970, № 3, стор. 345.

ючих, а він в них і нині здебільшого нижчий, ніж у невіруючих. До того ж, значна частина віруючих, передусім серед православних, католиків, іудеїв, за віком і станом здоров'я не може брати участі в суспільно-корисній праці і позбавлена позитивного впливу виробничого колективу, а це також ускладнює атеїстичне виховання.

Місце і роль атеїстичного аспекту морального виховання не можна з'ясувати у відриві від тих об'єктивних факторів, які зумовлюють відмирання релігії і разом з нею релігійної моральної свідомості. Зміни у сфері матеріального виробництва, в галузі суспільних відносин та у сфері ідеології за соціалізму виступають як об'єктивні передумови відмирання релігії і, разом з тим, як об'єктивні передумови для здійснення комуністичного виховання у взаємозв'язку всіх його компонентів. Завдяки його впливові поглиблюється суперечливість моральної свідомості віруючих, і тим самим створюється ґрунт для її подолання, для сприйняття норм і принципів комуністичної моралі.

Спільність об'єктивних передумов та організаційних форм здійснення атеїстичного і морального виховання зумовлює можливість їх поєднання. Ленінський принцип підпорядкування атеїстичної пропаганди завданням класової боротьби пролетаріату означає підпорядкування атеїстичної роботи завданням будівництва комунізму. І тому результати атеїстичного і морального виховання слід підсумовувати, виходячи не лише з наслідків формування в людини певної світоглядної та моральної позиції, але й з того, наскільки атеїстична переконаність та принципи комуністичної моралі стали рушієм її діяльності на благо комунізму.

Усе атеїстичне виховання в поєднанні з моральним має бути пройняте духом партійності, що виключає будь-які компроміси в оцінці взаємовідносин наукового і релігійного світогляду, комуністичної і релігійної моралі.

Ефективність комуністичного виховання та його важливих складових — атеїстичного і морального — залежить від того, як буде використано позитивний вплив тих факторів, які сприяють формуванню нової людини, і перекрито канали негативного впливу. Йдеться про науково обґрунтоване управління процесом формування особи, важливим чинником якого є поєднання атеїстичного і морального аспектів комуністичного виховання.

* * *

В условиях строительства нового общества возрастание роли моральных начал в жизни общества происходит при одновременном расширении процесса секуляризации. Поэтому рассматривать вопроса об атеистическом аспекте морального воспитания имеет не только теоретическое, но и важное практическое значение.

Атеизм рассматривает человека как высшую ценность, утверждает нормы и принципы морали, соответствующие интересам и потребностям как отдельной личности, так и общества. Попытки теологов лишить атеизм морального содержания и рассматривать религию как основу морали не выдерживают критики. Атеистическое воспитание, которое направлено на ликвидацию отрицательных последствий религиозного воспитания, объективно выполняет положительную роль. Его созидательная функция — утверждение оптимизма как черты мировоззрения, определяющей поведение человека. Атеистическая убежденность как черта последовательно материалистического мировоззрения оказывает влияние на формирование морального сознания личности, поэтому атеистическое воспитание может рассматриваться как фактор, способствующий формированию коммунистической морали. Атеистическая направленность морального воспитания необходима в формировании нравственной позиции как верующих, так и неверующих.

Генезис поняття історії у світлі суспільно-історичної практики

М. М. ЄСИПЧУК

Кожний з етапів суспільного розвитку успадковує від попереднього певні продуктивні сили. К. Маркс, аналізуючи цей процес, відзначає так: по-перше, «люди ніколи не відмовляються від того, що вони набули...», по-друге, «це ще не значить, що вони не відмовляться від тієї суспільної форми, в якій вони набули певні продуктивні сили», по-третє, «щоб не втратити плодів цивілізації, люди змушені змінювати всі успадковані суспільні форми в той момент, коли спосіб їх зносин... більше вже не відповідає набутим продуктивним силам»¹. Такий процес є актуалізацією набутого досвіду, що поряд з специфічним відношенням людини до природного середовища істотно характеризує її діяльність.

Відомо, що людський спосіб діяльності принципово відмінний від тваринного. Якщо тварина пристосовується до природного середовища, то людина, навпаки, пристосовує його до власних потреб. Проте врахування особливостей природного оточення, прилагодження до нього також є необхідною умовою здійснення людського способу діяльності. Згідно з концепцією «випереджаючого відображення дійсності» пристосування до природного середовища, зокрема до його просторово-часової структури, властиве всім істотам у процесі їх еволюції (досить чітко воно виявляється на вищих її етапах), в тому числі і людині². Сприймання просторово-часових зв'язків лежить в основі тваринної діяльності, особливо тих її форм, що характерні для антропоїдів. Саме на цьому й ґрунтуються їхні конструктивні операції. Просторово-часовій орієнтації в навколишньому середовищі належить важливе місце і в індивідуальному розвитку людини, насамперед на ранніх етапах її життєдіяльності.

Отже, сприймання просторових зв'язків є передумовою всякої діяльності: і тваринної, і людської. Абсолютизація цього факту дала підставу дослідникам, що зазнали впливу позитивізму, оголосити його критерієм розумності. Представники інших напрямів буржуазної філософії роблять звідси висновки про тотожність тваринної та людської діяльності (хоча зовнішню протилежність операцій антропоїда та діяльності людини вони не заперечують), про виключно еволюційний характер соціальних формоутворень тощо.

Хибність методологічних засад таких концепцій призводить до спотворення відношення поведінки антропоїда та діяльності людини. Ті ідеалісти, які уподібнюють людську діяльність до тваринної, зводять усю різноманітність її до її передумови, тобто сприймання зв'язків природного середовища оголошують істотною ознакою і людини. Вони не враховують того, що наслідки сприймання природного середовища у тварин і людей різні; якщо у перших це — самозбереження особини, то

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 27, стор. 388.

² Див.: П. К. Анохин. Опережающее отражение действительности. «Вопросы философии», 1961, № 7.

у других — самозбереження тільки фізичного ества індивіда. Звичайно, першою передумовою всякої людської історії, як писав К. Маркс, є існування живих людських індивідів. Тому перший конкретний факт, який констатується в цій передумові, — їх тілесна організація³. Проте сприймання природного середовища людиною і твариною не є ще достатньою підставою для ототожнення діяльності першої з поведінкою другої.

На протривагу постулатам буржуазної філософії матеріалістична діалектика виходить з того, що ставлення людини до природного середовища докорінно відрізняється від тваринної життєдіяльності. Людина «...активно втручається в хід природних процесів, оцінює її (тобто природи.— М. Є.) предмети і явища крізь призму своїх власних потреб», прагне «...перетворити їх на засоби реалізації своїх життєвих цілей»⁴. На цій основі вона освоює природу та усвідомлює свою протилежність тварині. Людей, зазначає К. Маркс, можна відрізнити за свідомістю, за релігією тощо. Проте самі вони відрізняють себе від тварин тоді, коли починають виробництво необхідних їм життєвих засобів⁵. Отже, використання природних процесів для досягнення певних життєвих цілей, з одного боку, є відтворенням тих же природних даних, проте перетворених відповідним способом, а з другого — усвідомленням людиною свого виняткового становища.

Істотним для людського способу діяльності є перетворення минулих обставин у засоби реалізації життєвих цілей. Водночас ця їх трансформація у засоби, якими досягаються певні позитивні результати, супроводжується їх постійним відтворенням у способі існування людини, в способі її суспільної організації, але в дещо змінених формах. Відповідно до конкретних потреб практики вони втілюються у виробничій сфері — у формі навичок та умінь, досвіду взагалі; у моралі — у формі традицій тощо. Певного їх впливу зазнає також процес формування особи: її соціалізація, становлення світоглядних, зокрема оцінних, установок тощо. Як бачимо, відтворення минулих обставин є неодмінним моментом реалізації цілей суб'єкта — індивіда, соціальної групи, суспільства, істотною ознакою людського способу існування взагалі.

Проте слід зауважити таке: по-перше, у діяльності минулі обставини відтворюються не повністю, а тільки відповідно до потреб процесу її здійснення; по-друге, вони становлять лише момент діяльності, зміст якої не вичерпується тільки ними; по-третє, відтворення має деякі негативні наслідки. До них належать ті минулі обставини, потреба в яких не зумовлюється наступним етапом людської діяльності. Це так звані пережитки. Проведення постійної безкомпромісної боротьби з ними ХХІV з'їзд КПРС визначив як одне з актуальних завдань комуністичного будівництва.

Відтворюючи в своєму способі існування минулі обставини, люди певним чином осмислюють їх і доходять висновку, з одного боку, про їх привхідний характер, з другого — про історичність сучасного їм буття. На такій основі зароджується історична наука зі своєю проблематикою і методикою. Зазначимо, що становлення її як окремої галузі знань мало певні передумови: насамперед суспільний поділ праці (відособлення фізичної та розумової праці) і наявність відносно сформованої

³ Див.: К. Маркс и Ф. Энгельс. Фейербах. Противоположность материалистического и идеалистического воззрений. М., 1966, стор. 22—23.

⁴ В. І. Шинкарук. Марксистсько-ленінська філософія і світогляд. «Філософська думка», 1969, № 1.

⁵ Див.: К. Маркс и Ф. Энгельс. Фейербах. Противоположность материалистического и идеалистического воззрений, стор. 23.

первісної форми науки — філософії. За первісного ладу їй передує притаманне міфологічній свідомості тлумачення минулих обставин, їх ролі та значення в людській діяльності. Відомо, що в міфах відбите своєрідне розуміння відношення людини до природного та суспільного оточення⁶, а також минулих обставин її буття, їх значення в її діяльності. Минуле в них постає як безпосередньо дане для кожного індивіда.

Такий підхід не позбавлений певного сенсу, оскільки дає змогу відзначити один із істотних моментів суспільної практики, а саме відповідність буття і мови, коли кожна з ознак події позначається окремим терміном. Конкретність первісного мислення дозволяє відобразити відповідними термінами чуттєву даність події, її відтінки та специфіку. Така деталізація зберігається і з включенням словесного буття події в процеси суспільної комунікації. Від того, що індивід дізнається про те чи інше життєве явище через сприймання словесного буття, здобуте знання не втрачає чуттєвої достовірності. Більше того, тільки та чуттєва даність, що відображена відповідними символічними засобами, включається в процеси суспільної комунікації. Трансформація її в символічну форму також стає умовою історичного спілкування. У цьому розумінні становлення людського способу діяльності було водночас формуванням досконалих практичних засобів (виробництво, мова, мистецтво, наука), здатних відповідно до власної специфіки зберегти безпосередність події. Ці засоби, зазнаючи об'єктивізації у предметних формах культури, є важливими структурними елементами історичної пам'яті людства, завдяки засвоєнню яких окремий індивід успадковує суспільно вироблені форми і способи діяльності. Знаряддя праці первісного ладу, архітектура кріто-мікенського періоду (епоха класового розшарування та формування рабовласництва), мистецтво античного світу, у пластичності якого відобразилося колишнє світосприймання, зрештою мова, генетичний аналіз якої виявляє певні соціально-пізнавальні обставини минулого, та ін. — все це дає можливість зробити ретроспективний погляд у «сиву давнину».

З усіх засобів суспільної пам'яті, якою репрезентуються минулі обставини, міфологічна свідомість віддає перевагу лише мові. За часів Гомера донесення знань про минуле до індивіда набирає форми міфічних та епічних розповідей. Наскільки традиційна така форма для античності, свідчить хоча б те, що її застосовували і за Фукідіда, тобто коли вже існувала відносно усталена історична наука. При цьому ознайомлення з фактами минулого мало на меті не так розкриття істини, як те, щоб викликати до неї певний інтерес якомога більшої кількості людей. Тому дії і вчинки епічних героїв змальовувалися (а отже, і доводилися до кожного індивіда) у всій своїй яскравості та безпосередності.

Таке естетико-психологічне подання фактів минулого було в своїй основі зумовлене певними соціальними обставинами, які виключали свідоме, а отже, і критичне ставлення до них, а звідси і можливість перетворення їх в об'єкт пізнання. Розповідаючи про те, що було, міф виконував в умовах класового розшарування певні соціальні функції, був засобом виправдання та збереження існуючого ладу. Це досягалось тим, що події зображувалися як нібито встановлені богами або богоподібними істотами. Освячені віковою традицією та донесені міфом минулі обставини ставали нормою, сфера дії якої сягає сучасного і майбутнього. А звідси уже випливає, що традиція виступає зразком, рушійною силою та нормою буденного.

⁶ Див. Ф. Лосев. Античная мифология в ее историческом развитии. М., 1957.

Міфологія прийнята ідеєю про залежність буття людей тільки від минулих обставин. Для неї епічний сюжет є особливим, навіть священним засобом концентрації сенсу існуючого світопорядку. Тому згодом міф відокремлюється від вигадок, розповідей про дійсне, а обставинам, про які він повідомляв, у масовій свідомості надається статус священності. Збереження таких «священних норм» за первісного ладу стає прерогативою старців, на пізніших стадіях суспільного розвитку — шаманів, чаклунів, у томерівську епоху — рапсодів й аедів та ін. У їх розповідях про минуле, що мають епічний, а згодом і поетичний сюжет, використовуються різні, часто «магічні» засоби, такі, що безпосередньо впливають на психічний стан індивіда. Нерідко ці виступи супроводжуються аналогічними діями або включаються в культову церемонію.

Зображення минулого у міфології має такий суперечливий характер, що неможливо точно встановити, який саме погляд в ній послідовно обстоюється. З одного боку, постулюється безпосередня даність минулих обставин, внаслідок чого вони виступають критерієм достовірності знання, соціальною нормою, яка визначає і сучасне, і майбутнє. За такого тлумачення стирається істотна відмінність сучасного від минулого, розповідь про яке набуває не імовірнісного, а повністю достовірного характеру. З другого боку, міф вицленяється з сукупності просто вигадок та розповідей, а минулим обставинам, про які в ньому йдеться, надається статус священності, непідвладний існуючій даності. Такими суперечливими тенденціями щодо проблеми минулих обставин характеризується також початкове світорозуміння, в лоні якого власне і визрівають паростки історичної науки.

Внаслідок соціального розшарування в первісному ладі та формування рабовласницького суспільства у людини виникла можливість розірвати пуповину, що зв'язувала її з родовою общиною, формою суспільної свідомості якої була міфологія. Індивіда нового суспільства вже не задовольняють успадковані від попередніх поколінь соціальні норми, в межах яких має здійснюватись його життєдіяльність. Вперше усвідомлюючи себе особою, він готовий відповідати за наслідки своїх вчинків⁷. Коли на місце традицій-норм приходить свідоме ставлення індивіда того чи іншого соціального прошарку до природного та суспільного середовища, зароджується філософське світорозуміння. Воно, особливо в початковому стані, містить негативну оцінку будь-яких традиційних уявлень. На відміну від міфологічної свідомості, нове світорозуміння апелює до знання, одержаного безпосереднім втручанням людини в хід природних та суспільних процесів. Саме такий момент суспільної практики відображається одним із значень терміна «історія». Історію розуміють, як процес безпосереднього споглядання індивідом певної емпіричної даності. Етимологія терміна (від грець. *istor* — свідок) вказує на процес здобування особливого знання, відмінного від традиційних уявлень, знання, здобутого індивідом за допомогою спостереження⁸.

Загалом зигзаги філософського світорозуміння (від традицій до повсякденного досвіду, а від останнього — до усвідомлення значимості загальнолюдського досвіду) своєрідно відображаються термінологічною групою, що зосереджується навколо терміна «історія». Генетичний аналіз цієї групи виявляє, що в семантиці слів, що до неї належать,

⁷ Див.: Т. И. Ойзерман. К вопросу об истоках и специфике философских проблем. «Вопросы философии», 1969, № 6.

⁸ Див.: К. К е u c k. *Historia. Geschichte des Wortes und seiner Bedeutung in der Antike und in den romanischen Sprachen.* 1934.

особливо на початкових стадіях її формування, превалює відображення чуттєво-мисленого моменту досвіду, яким переважно і визначається достовірність здобутого знання. Значне місце посідають терміни, похідні від *vid* — *video* (лат.), (видеть — рос.)⁹. Із розширенням суспільної практики група поповнюється новоутвореними термінами типу *oïda* (знаю), *eidenai* (знати, ведать — рос.), *wissen* (нім.), генетично пов'язаними з первісною частиною *vid*. Так поступово оформляється термінологічна група, в якій дістає своє дедалі повніше відбиття мислено-чуттєвий момент досвіду.

З часом складається також і загальне поняття історії, розуміння його специфіки. Арістотель, порівнюючи епічну поезію та історію, зазначає, що фабули в першій «...мають бути драматичні своїм складом і належати до однієї суцільної і завершеної дії, яка має початок, середину і кінець... Вона не повинна бути подібна своїм складом до історичних творів, в яких слід показати не одну дію, а один час — все те, що сталося за цей час з одним чи з багатьма і що має між собою тільки випадковий зв'язок»¹⁰⁻¹¹. «Історик і поет, — продовжує Арістотель, — відрізняються один від одного... тим..., що один говорить про події, які справді відбувалися, а другий — про те, що могло б статися. Тим-то поезія і по-філософському глибша, і серйозніша за історію — поезія фіксує більш загальне, історія — окреме»¹².

Арістотелівського визначення історії за нового часу додержувався і Ф. Бекон. Водночас він додає, що, з одного боку, історія потребує використання такої людської здатності, як пам'ять, а з другого — введення такого чинника, як місце. «Історія, — пише він, — має справу з індивідуумами, котрі розглядаються в певних умовах місця та часу»¹³.

Таке розширення визначення історії, введення Беконом місця та часу в її предмет відповідало потребам практики за нових соціальних умов, було одним із епізодів у становленні буржуазної історичної думки. Як показав К. Маркс, з розвитком капіталізму створюється єдиний світовий ринок, здійснюється міжнародний поділ праці, внаслідок чого формально самостійні і незалежні національні об'єднання стають аграрно-сировинними додатками до промислово розвинутих капіталістичних країн. Стають регулярними процеси спілкування віддалених окраїн з європейськими метрополіями, долається національна та регіональна відособленість, поширюється ідея світової єдності. Відображенням цих глибинних соціальних зрушень в пізнанні нового часу і стає категорія «всесвітньої історії», в основі якої лежить відношення до локалізованого в часі або просторі деякого суспільного стану, який, проте, розглядається також і як момент у становленні світової єдності¹⁴.

У визначення предмету історії робить свій вклад і Гегель. Побіжно він звертає увагу на етимологічні труднощі, пов'язані з неоднозначністю терміна «історія»: «Слово «історія» означає у нашій мові як об'єктивну, так і суб'єктивну сторони, як *historiam rerum gestarum*¹⁵, так і самі *res gestaes*¹⁶. Ним позначається як те, що звершилось, так і історична розповідь»¹⁷. Гегель вважає, що поєднання значущих термінів мало свою загальну внутрішню основу.

⁹ Див.: G. Gurtius. Grungdzüge der griechischen Etymologie. Leipzig, 1873, Bd. 4, S. 241.

¹⁰⁻¹¹ Арістотель. Поетика. К., 1967, стор. 80.

¹² Там же, стор. 54.

¹³ Бекон. Соч., т. 1, М., 1971, стор. 156.

¹⁴ Единство и многообразие исторического процесса. «Вопросы философии», 1971, № 9.

¹⁵ Історія діянь.

¹⁶ Діяння.

¹⁷ Гегель. Сочинения. т. 8, М.—Л., 1935, стор. 58.

Наведені міркування не викликають істотних заперечень. Однак надалі «внутрішню основу», яка породжує *historiam regum gestarum* і *res gestaes*, Гегель тлумачить з ідеалістичних позицій. «...Тільки держава,— доводить він,— створює такий зміст, котрий не тільки виявляється придатним для історичної прози, але й сам сприяє її виникненню»¹⁸. Отже, із предметної сфери історичної науки виключаються суспільні епохи, в яких відсутня державна організація. За Гегелем, одномоментна зміна патріархальних традицій не гідна навіть згадування. Серед них тільки видатні подвиги та мінливість долі можуть спонукати Мнемозину до їх відображення¹⁹.

На нашу думку, Гегель однобічно підходить до проблеми становлення історичної науки. Як показав Ф. Енгельс, держава є наслідком суспільного поділу праці та класового розшарування. Одночасно відособлення науки у відносно самостійний елемент духовної культури також має своєю передумовою суспільний поділ праці. І в умовах виникнення антагоністичних класів наука, зокрема історична, має таку ж ідеологічну спрямованість, як і держава, і слугує переважно інтересам пануючих класів. Тим часом Гегель спотворює їх взаємозв'язок: наслідок (державу) видає за причину становлення історіографії, в результаті чого значний період суспільного розвитку випадає з її поля зору.

Гегелівське трактування держави, її ролі та значення в суспільстві значно вплинуло на проблематику буржуазної історичної думки. Слідом за Гегелем Ранке, цей ідеолог пануючих класів і «камердинер історії»²⁰, обмежує предмет історії тільки видатною і державною діяльністю — *Haupt und Staatsaktion*. Із сфери, запропонованої Гегелем, він надає значення тільки тому, що підноситься над загальним рівнем,— видатним подіям — і цим самим ще далі звужує історичну науку, її мету та завдання. За такого підходу аналізуються тільки свідчення, зафіксовані державними документами, спогадами видатних осіб тощо.

Відповідно до принципу, проголошеного Ранке, у буржуазній історичній думці і досі панує описовість подій (так званий ідеографічний метод). Історична проза подається у формі аналізів та хронік, в яких відсутня інтерпретація зображуваного, а об'єктивність дослідження зводиться до заперечення його зв'язку з сучасністю. У кінцевому підсумку заперечується існування закономірностей, принаймні висловлюється сумнів щодо можливості їх пізнання. Зміст кожної епохи — це прерогатива бога, він непідвладний науці, а завдання історика, міркує Ранке, полягає тільки в тому, щоб описати, зафіксувати державні події та факти, не з'ясовуючи їх причини, закономірності тощо.

На відміну від об'єктивізму ранкіанського типу, який абстрагується від соціального індивіда з його діяльністю, пристрастями тощо, у буржуазній історичній науці існує інша тенденція, яка звертається до світу переживань, бажань індивіда. Згідно з нею, сенс та причини минулих подій криються в психіці людини. Такий психологізм претендує на те, щоб виявити «друге життя» індивіда, яке відбувається по той бік його практичної діяльності. Проголошується, що саме такий «задній, основний план фасаду історії і є метою наших плідних пошуків»²¹. Зрозуміло, що представники цього напряму не можуть не звернутись до поширеного в буржуазній філософії психоаналізу фрейдівського або ж неофрейдистського гатунку; його вони й проголошують методом виявлення закономірностей історичних явищ.

¹⁸ Там же.

¹⁹ Там же.

²⁰ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 30, стор. 336.

²¹ А. Дюпрен. Язык и история. М., 1970, стор. 37.

Вторгнення психоаналізу в буржуазну історичну думку породило різноманітні суб'єктивістські концепції. Такою є концепція «сучасної історії» Ортеги-і-Гассета («Історія — це систематична наука про ту корінну дійсність, якою є мое життя»), концепції Р. Арона («...не існує історичної реальності, яка б передувала науці і яку остання мала б відтворити...»), К. Ясперса («Історія — це просвітлене минуле»²²), А. Марру, М. Оукшота та ін. Майже всі вони додержуються, кожна по-своєму, твердження, що писати історію — це єдиний спосіб творити її.

Заперечення об'єктивності історичної реальності приводить буржуазну історичну думку до ототожнення минулих обставин з їх пізнанням, з писанням історії, з історичною прозою, об'єкта історичного пізнання з його суб'єктом, самого історичного пізнання з історичним процесом.

Слідом за буржуазною філософією буржуазна історіографія розглядає суб'єкта тільки як індивіда. Тому і не дивно, що, намагаючись збагнути сенс історичної реальності, вона звертається до так званих методів «уживання в минуле», «поетичного осяяння», «перевтілення», «просвітлення» та ін., тобто до уже відомої методики, запропонованої психоаналізом та пристосованої до пізнання минулого. Марксизм не заперечує того, що індивід є суб'єктом, який переживає світ. Проте, на противагу буржуазній філософії, в його розумінні марксизм звертається насамперед до суспільства. Маркс підкреслює, що «при теоретичному методі суб'єкт, суспільство, повинен постійно витати в нашому уявленні як передпошилка»²³. За таким тлумаченням суб'єкта процес пізнання, зокрема минулого, набуває наукової основи. До того ж К. Маркс уточнює поняття суспільства. На відміну від уявлень про суспільство як абстрактне незмінне та стале, як суспільство взагалі, К. Маркс підходить до нього як такого, що перебуває на певному ступені історичного розвитку. Конкретизація традиційного «абстрактного суспільства» в понятті суспільно-економічної формації, розуміння попереднього суспільного розвитку як зміни конкретних суспільних форм стало фундаментальним здобутком людської думки та надійною методологічною основою наукового пізнання минулого. Плідність та наукову обгрунтованість марксистської філософсько-історичної концепції визнають навіть окремі напрями зарубіжної історичної думки, зокрема французька історична школа «Анали».

Сучасна буржуазна історична думка, додержуючись в основному традиційних поглядів на суспільство, заперечує конкретність та наукову обгрунтованість поняття суспільно-економічної формації, підмінює його міркуваннями про колективні зусилля, суспільство взагалі тощо. Визначаючи на словах суспільну зумовленість пізнання минулого (до цього її змушує утвердження марксистської філософсько-історичної концепції), вона водночас намагається звести нанівець саму постановку проблеми. Формально заявляючи, що «для того щоб пізнати явище колективного характеру, немає іншого шляху, окрім зосередження відповідного колективу»²⁴, щоб дійсно «вловити невлomite (сенс історичної реальності. — М. Є.), потрібне зусилля всього людського суспільства»²⁵, буржуазні історики в процесі втілення своїх постулатів у

²² J. Ortega y Gasset. *Geschichte als System und über das Römische Imperium*. Stuttgart. 1952, S. 77; R. Aron. *Introduction a la philosophie de l'histoire*. Paris, 1938, p. 10; K. Jaspers. *Vom Ursprung und Ziel der Geschichte*. Zürich, 1949, S. 50.

²³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 12, стор. 684.

²⁴ А. Дюпрен. Язык и история, стор. 3.

²⁵ Там же.

пізнанні минулого стають на песимістичні і навіть ірраціоналістичні позиції.

Марксистська філософсько-історична концепція, обґрунтовуючи положення про суспільну формацію як структурну одиницю історії, водночас спрямована проти суб'єктивно-ідеалістичних та об'єктивно-ідеалістичних одиницьностей. Згідно з нею, суспільна формація не може бути якимось самодостатнім надіндивідуальним формоутворенням. Якщо в об'єктивно-ідеалістичних напрямках чітко окреслені соціальні формоутворення, нація, держава виступають як такі, до яких людина лише належить, то у марксистській філософії, навпаки, вони розглядаються як породження людської практичної діяльності.

Вичленяючи конкретні форми суспільства, суспільні формації, К. Маркс вказує на їх основу — матеріальні відносини, що є необхідними формами, в яких здійснюється матеріальна і індивідуальна діяльність людей²⁶. У ході цієї діяльності людина, зокрема, змінює успадковані суспільні форми відповідно до потреб свого дальшого розвитку, виробляє певне ставлення до минулого, сучасного та майбутнього. Здійснюючи це виробництво всіх можливих своїх відносин, вона стає суб'єктом історії. Тому «суспільна історія людей, — зазначає К. Маркс, — є завжди тільки історія їх індивідуального розвитку»²⁷.

Розгляд суспільного розвитку як практичної діяльності суб'єкта є вихідним пунктом марксистської філософсько-історичної концепції. Згідно з нею практична діяльність є основою соціальних формоутворень — верств, класів — і фундаментом абстрактно-теоретичних уявлень. Саме в процесі практики складається історична реальність та формуються засоби її філософського узагальнення — поняття і категорії історичного мислення, в тому числі і поняття історії. Про це здогадувався вже Гегель, коли намагався виявити внутрішню основу, що породжує водночас і певну емпіричну даність, і теоретичні уявлення щодо неї. Проте об'єктивно-ідеалістичне спрямування його філософії не дозволило йому піднятися до наукового розуміння цієї основи. Ланку, що опосередковує історичну реальність і засоби її осмислення, «діяння» і «історію діянь», Гегель вбачає насамперед у державі. Тільки остання, на його думку, створює зміст, гідний філософського осмислення, тільки її діяльність є фундаментом історичних уявлень.

Відомо, що філософські настанови Гегеля виростають на ґрунті однобічного тлумачення проблеми загального. Не становлять винятку також його погляди щодо історичної реальності і засобів історичного мислення — понять і категорій. Розглядаючи історичний процес крізь призму загального, Гегель зводить його до формоутворення нації, держави і зрештою квінтесенції своєї філософії — світового духу.

Діяльність людини, з погляду Гегеля, становить тільки емпіричну даність, так звану «початкову історію», яка потребує ще відповідного процесу рефлексії, тобто розгляду її під кутом зору діяльності загальних сутностей на зразок держави і світового духу.

Сама по собі думка щодо потреби аналізу історичної реальності, важливості адекватного їй філософського осмислення не може викликати заперечення. Проте, за Гегелем, поняття історії досить часто підмінює історичну реальність. Нехтуючи діяльністю людини і вбачаючи в ній переважно виявлення діяльності більш загальних сутностей, Гегель приходить фактично до протиставлення історичної реальності її філософському осмисленню — поняттю історії. Знецінення практичної

²⁶ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 27, стор. 388.

²⁷ Там же.

діяльності людини стає істотною хвилю його філософсько-історичної концепції.

Сучасна буржуазна історична думка, серед інших помилкових тверджень своїх попередників, запозичує також і хибне протиставлення історичної реальності теоретичним уявленням про неї і тому не позбавляється об'єктивно- або ж суб'єктивно-ідеалістичних одинобічностей. Відповідно до методології, проголошеної Ранке, в ній спостерігається тенденція до виключення з поля зору дослідника практичної діяльності людини. Буржуазні історики вбачають свою мету насамперед у реєстрації тих подій, що підносяться над практичною діяльністю масового індивіда. Така настанова разом з іншою методологічною вимогою — зосереджуватись лише на описі подій, не з'ясовуючи їх наявних зв'язків, істотно звужує зміст історичного мислення, зокрема розуміння поняття історії. Внаслідок цього буржуазна історична думка подає суспільні події відособленими від їх основи — практичної діяльності широких соціальних верств, змальовує лише безпосередньо дане на історичній поверхні, заперечуючи потребу його філософського осмислення. Поняття історії, хоч ним досить часто оперують дослідники, перетворюється в довільну абстракцію, наукова цінність якої проблематична.

Разом з тим сучасній буржуазній історіографії притаманна інша тенденція, за якою людина нібито поновлюється в правах суб'єкта історичної діяльності. Проте це «поновлення» виявляється лише в звертанні до світу переживань індивіда. Внаслідок такого підходу заперечується об'єктивний характер історичної реальності. Вважається, що вона твориться уявою індивіда. Поняття історії, запропоноване суб'єктивізмом, виявляється довільною конструкцією, позбавленою об'єктивної основи. Отже, і друга тенденція сучасної буржуазної історичної думки недооцінює людину як суб'єкта історичної діяльності. Під ним розуміється відособлений від суспільних зв'язків індивід, який лише переживає історичну реальність. Суб'єктивізм проголошує гідним уваги тільки психічний стан діючого суб'єкта.

На противагу буржуазній історичній думці марксистська філософсько-історична концепція обґрунтовує положення про практичну діяльність як основу суспільного розвитку і визначає методологічну функцію, яку воно виконує в науковому пізнанні. К. Маркс доводить необхідність онтологічного і теоретико-пізнавального підходу до історичного процесу, проте не абсолютизує його поділ на історичну реальність та деяку систему абстракцій щодо неї. Аналізуючи практичну діяльність суб'єкта як попередніх, так і сучасної йому епохи як основу суспільного розвитку, К. Маркс устанавлює діалектичний взаємозв'язок складових історичного процесу. Саме практична діяльність конкретного суб'єкта — людини опосередковує історичну реальність і її філософське осмислення, що резюмується поняттям історії. Такий підхід до історичного процесу крізь призму практичної діяльності дозволяє уникнути крайностей об'єктивізму і суб'єктивізму, суто онтологічної або ж гносеологічної інтерпретації історії і розглядати її, з одного боку, як об'єкт наукового пізнання, а з другого — як природно-історичний процес.

Матеріалістичне розуміння історії, відкрите К. Марксом і Ф. Енгельсом, є теорією суспільного розвитку і науковою методологією його пізнання. На фоні песимістичних та ірраціоналістичних тенденцій сучасної буржуазної історичної думки воно відзначається своїм оптимізмом і є альтернативою об'єктивно- та суб'єктивно-ідеалістичним тлумаченням.

* * *

В статье рассматривается генезис понятия истории в свете общественно-исторической практики. Обращаясь к истокам человеческого знания, автор анализирует процесс зарождения понятия истории в человеческом сознании, раскрывает общественную обусловленность его в новое время, в частности в философии Ф. Бэкона, показывает, что объективно-идеалистическая методология не позволила Гегелю выявить внутреннее основание этого понятия. В статье подвергается критике субъективно- и объективно-идеалистические интерпретации понятия истории.

Альтернативой спекуляциям объективно-идеалистического и субъективно-идеалистического толка является марксистская философско-историческая концепция. Материалистическое понимание истории, открытое К. Марксом и Ф. Энгельсом, стало практической и теоретической основой коммунистического мировоззрения, научной методологией процесса познания прошлого. Вычленение во всем предшествующем развитии человечества ряда конкретных общественных форм — общественно-экономических формаций, выделение из всей совокупности общественных отношений их фундамента — материальных отношений — позволяет найти «земное основание» научных понятий, в том числе и понятия истории.

Діалектична суперечність у релятивістській фізиці

М. Б. ВІЛЬНИЦЬКИЙ

В. І. Ленін, вказуючи на те, що «роздвоєння єдиного і пізнання суперечливих частин його... є *суть* (одна з «сутностей», одна з основних, коли не основна, особливостей або рис) діалектики», писав, що «правильність цієї сторони змісту діалектики повинна бути перевірена історією науки»¹.

З загальнофілософського боку питання про діалектичну суперечність у наукових теоріях так чи інакше розглядалось у багатьох працях радянських авторів (Г. С. Батішев, В. П. Бранський, Д. П. Горський, Е. В. Ільєнков, Б. М. Кедров, П. В. Копнін, М. Е. Омеляновський, І. С. Нарський, М. М. Розенталь, Й. Елез та ін). Що ж до природознавства, то тут це питання висвітлено недостатньо. Ми аналізуватимемо роль діалектичної суперечності в створенні і розвитку сучасної фізики на прикладі релятивістської фізики².

Яким же має бути підхід до з'ясування цього питання? Як показує досвід, чиста дедукція з загальнофілософських положень не застосовна до аналізу філософських аспектів фізики. Адже одичне, часткове — в нашому випадку філософські питання релятивістської фізики — не вичерпується тим, що так або інакше входить до загального (в цьому розумінні часткове багатше за загальне)³. Отже, єдино правильним, на нашу думку, є двоєдиний підхід: врахування всього багатства марксистської філософської думки, даних сучасної фізики, діалектичних ідей видатних фізиків сучасності.

До характеристики діалектичної суперечності

Розберемо насамперед ті риси діалектичної суперечності, які можуть мати певною мірою, так би мовити, фізичний еквівалент.

Існування діалектичної суперечності передбачає наявність двох протилежностей, які не тільки взаємозаперечують і взаємовиключають одна одну, а й пов'язані між собою, в певному розумінні тотожні, єдині, взаємопроникають, взаємозумовлюють, взаємопереходять одна в одну. Звичайно, єдність між протилежностями з часом порушується, тобто вони не лише заперечують одна одну, але й заперечується їх дане відношення і (по-різному) кожна з них. Адже діалектична суперечність поєднує несумісне, вона немов заряджена «занепокоєнням» (Гегель), що й викликає рух, розвиток.

Діалектична суперечність так або інакше приводить до розвитку тієї системи знання (теорії), якій вона властива, до створення нової, глибшої системи. Коли цю суперечність розглядати ізольовано, то протилежності, що її складають, здаються рівноправними, коли вважати її суперечністю певної системи знання, то одна з її протилежностей може мати провідний характер, визначати розвиток самої системи. Ось чому

¹ В. І. Л е н і н. Повне збір. тв., т. 29, стор. 298.

² Під релятивістською фізикою розуміється спеціальна теорія відносності (СТВ) та загальна теорія відносності (ЗТВ).

³ Див.: В. І. Л е н і н. Повне збір. тв., т. 29, стор. 298.

згадана суперечність долається внаслідок ліквідації однієї з протилежностей (йдеться не про антагоністичні протилежності).

Суперечності старої теорії знімаються у дальшому її розвитку, вони розв'язуються так, що виникають знову, тобто разом з новою теорією з'являються нові суперечності. Критерієм, що дозволяє судити про значення даної суперечності в розвитку теорії, є те, як глибоко вона зачіпає основні принципи, фундаментальні поняття теорії. Чим суперечність ближча до основ теорії, тим значніша її роль у розвитку останньої.

Кажучи про діалектичні суперечності у розвитку наукової теорії, відзначимо, що йдеться тут не про формальну систему одержання перевірваних наслідків, тобто дедуктивну структуру, а про теорію як змістову, концептуальну побудову, що окреслює проблемність знання та ступінь його розвитку. У цьому розумінні теорії виступають як певні форми узагальнення емпіричного матеріалу, яке завжди залишає можливість подальшого руху. Саме суперечність між теорією та експериментом вказує на межі застосування теорії, на необхідність її розвитку або ж заміни. Отже, існування діалектичної суперечності є скоріше позитивною стороною теорії і глибоким вираженням її специфіки. При ретроспективному погляді на теорію і її виникнення часто виявляється, що саме суперечність вказує на необхідність, а в деяких випадках і на спосіб створення нової, більш загальної теорії.

Учений, створюючи наукову теорію, намагається уникнути формальнологічних суперечностей у ній. Інакше вона не задовольнятиме науковим критеріям. Водночас він прагне визначити її діалектичну суперечність, тобто виявити джерело якісного розвитку теорії. Саме як така, а також як єдність протилежностей діалектична суперечність відрізняється від формальнологічної, тобто від випадків, коли тільки порушується формальнологічний закон суперечностей⁴. Разом з тим за своєю зовнішньою формою діалектична суперечність дуже часто не відрізняється від формальнологічної. Не існує логічних процедур, що давали б змогу відрізнити ці два типи суперечностей. Лише змістовий аналіз, в кінцевому підсумку — практика дозволяють це зробити. Поза змістовим аналізом (у випадку формалізованої теорії) не може бути й мови про діалектичну суперечність.

Подолати діалектичну суперечність, на відміну від формальнологічної, не легко. У сфері релятивістської фізики потрібен був геній Ейнштейна і новий стиль фізичного мислення, щоб здійснити це. Пуанкаре, який обмежився формальним підходом, хоч і одержав майже всі формули спеціальної теорії відносності, не зміг зрозуміти принципової відмінності релятивістських і дорелятивістських фізичних поглядів.

Які ж типи діалектичних суперечностей існують у науковому пізнанні?

Вихідною гносеологічною суперечністю в розвитку природознавства є суперечність між невичерпністю природи і обмеженістю тієї її сфери, яка (в ту чи іншу епоху) вже пізнана людством. «Люди,— писав Ф. Енгельс,— стоять перед суперечністю: з одного боку, перед ними завдання — пізнати вичерпно систему світу в її сукупному зв'язку, а з другого боку, їх власна природа, як і природа світової системи, не

⁴ Вдаючись до іншої термінології, можна мовити про суперечності прогресивні і неперспективні. Перші і розглядатимемо далі. Прикладом неперспективних суперечностей можуть бути теорія ефіру ХІХ ст., що становить надзвичайно суперечливу систему, або деякі суперечності загальної теорії відносності, яких не зміг подолати Ейнштейн, лишаючись на доквантовій платформі. Формальнологічна суперечність, існуючи лише у нашій свідомості, може бути тільки стимулом логічного упорядкування теорії, виявлення та усунення її не виводить за межі наявних знань.

дозволяє їм будь-коли цілком розв'язати це завдання»⁵. До цієї суперечності примикає суперечність між об'єктом і суб'єктом (саме примикає, а не збігається з нею, оскільки не збігаються поняття об'єктивної реальності і об'єкта). Зрозуміти її допомагає врахування того, що суб'єкт є носієм і творцем знання, яке за своїм змістом не залежить від нього. Ця суперечність є чи не найзагальнішою і вирішальною в розвитку науки.

Суперечність між об'єктом і суб'єктом визначає суперечність між абстрактним і конкретним, абсолютною і відносною істинами, логічним та історичним, одиничним, особливим і загальним. Вона також специфічно виявляється: 1) в самому досліді; 2) між дослідом; 3) у самій теорії; 4) між теоріями (в середині системи чи сукупності теоретичного знання, що існує в даний момент); 5) між різними картинами світу і 6) між теорією і досвідом. Надалі головну увагу ми приділимо розглядові суперечливих ситуацій в середині фізичних теорій і між ними. При цьому ми враховуємо деяку умовність і відносність здійсненого уточнення предмета статті, оскільки в кінцевому підсумку теоретичне знання здатне до розвитку лише на основі взаємодії з дослідом, в процесі асиміляції нових дослідних фактів, коли дослідник явно чи неявно, прямо чи опосередковано має справу з емпіричними даними.

Створення спеціальної теорії відносності

Створення цієї теорії означало насамперед подолання суперечностей, що існували в класичній механіці. Однією з них є єдність і «боротьба» (суперечлива єдність) понять абсолютного простору і абсолютного часу, з одного боку, принципу відносності цієї теорії, з другого. Адже прийняття понять абсолютного простору і абсолютного часу означає, зокрема, визнання однієї виділеної переважаючої системи відліку, тимчасом як принцип відносності передбачає наявність множини таких систем (інерціальних). Разом з тим тут маємо єдність, взаємопов'язаність. Як відомо, перехід від однієї інерціальної системи відліку до іншої здійснюється за допомогою перетворень Галілея, в яких знаходить своє математичне вираження принцип відносності. Інваріанти цих перетворень, незалежні від вибору системи відліку, становлять конкретне втілення «абсолютних» категорій Ньютона. Можна стверджувати, що через принцип відносності здійснюється раціональний зв'язок між «абсолютними» категоріями Ньютона і практичним значенням класичної механіки.

М. І. Підгорецький та Я. А. Смородинський, вказуючи на внутрішні суперечності у квантовій теорії поля, в класичній теорії чорного випромінювання, відзначають також внутрішню суперечність у класичній механіці. «Вихідні поняття механіки,— пишуть вони,— неможливо навіть сформулювати, не вдаючись до уявлення про тверді тіла: без твердих тіл нема системи відліку, немає еталонів довжини і часу, втрачає сенс принцип відносності тощо. Водночас кінцевий висновок класичної механіки полягає в неможливості самого існування не лише твердих тіл, а й будь-яких досить стійких утворень»⁶.

На перший погляд, створення спеціальної теорії відносності знаменувало «перемогу» принципу відносності, піднесеного до рангу постулата теорії. Однак ця перемога означала не просто усунення суперечності ліквідацією понять абсолютного простору і абсолютного часу, а

⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 36.

⁶ Див.: М. І. Подгорецкий, Я. А. Смородинский. Об аксиоматической структуре физических категорий. Категория структуры и развитие физики элементарных частиц. Дубна, 1966, стор. 7.

виникнення її на новій основі. Відомо, що в цій теорії атрибут абсолютності в його загальноприйнятому розумінні переходить до простору-часу.

Ейнштейн не міг погодитись, що у спеціальній теорії відносності просторово-часовий континуум розглядається як щось таке, на що не можна впливати. Він багато разів підкреслював, що прагнення усунути незалежність властивостей абсолютного простору-часу від властивостей матерії є одним із найважливіших спонукальних мотивів, які стимулювали створення загальної теорії відносності.

Спеціальна теорія відносності спростувала теорію нерухомого механічного ефіру Лоренца, яка суперечила результатам дослідження електромагнітних процесів у тілах, що рухаються, в тому числі результатам досліду Майкельсона. Як відомо, останній не виявив очікуваної, за теорією Лоренца, залежності швидкості світла від напрямку його поширення щодо напрямку руху Землі. Але це переборення суперечності не означало остаточного «перекреслення» однієї з протилежностей, яке вважається в багатьох працях безсумнівним. Заперечення гіпотези ефіру в спеціальній теорії відносності змінилось потім своєрідним її визнанням у загальній теорії відносності, зрозуміло, вже на іншій, немеханічній основі. Ейнштейн відзначав, що гіпотеза про ефір, прийнята в загальній теорії відносності, протилежна тим гіпотезам про ефір, які існували досі, хоча між ними є і момент спадкоємності. За його визнанням, вона виросла внаслідок «удосконалення механічної гіпотези оптичного ефіру»⁷. По суті під ефіром у загальній теорії відносності Ейнштейн розуміє простір-час, просторово-часовий континуум, взятий в його нерозривному зв'язку з гравітаційним полем і тому наділений фізичними властивостями.

Нарешті, створення спеціальної теорії відносності пододало суперечності між теорією поля (електродинамікою Максвелла) і класичною механікою. Експериментально підтверджені і прийняті в теорії поля абсолютність швидкості світла і принцип близькодії суперечили відповідно сформульованому класичною механікою правилу додавання швидкостей і принципу дії на відстані⁸.

Суперечність між основами класичної механіки і розумінням електромагнітних явищ, що все виразніше виявлялася завдяки працям Фарадея і особливо Максвелла, не була переборена зведенням однієї протилежності до іншої. Як відомо, навіть Максвелл як слід не збагнув революціонізуючого характеру створюваної ним теорії поля і прагнув вдягти свої відкриття у механічні шати. Більш того, науці відомі спроби звести рівняння електромагнітного поля до рівнянь механіки. Вони виявилися неспроможними. Таким же було намагання побудувати картину світу на суто електромагнітній основі, а рівняння механіки звести до електромагнітних рівнянь.

Наведена вище класифікація суперечностей фізики є досить умовна. Так, зовнішня щодо теорії поля суперечність її з класичною механікою виявляється і як внутрішня суперечність теорії поля. «Теорія Максвелла, — писав Ейнштейн, — хоча і правильно описує поведінку електрично заряджених частинок, не пояснює поведінки густини електричного заряду, тобто вона не дає теорії самих частинок. Отже, вони мають розглядатися на підставі старої теорії як матеріальні точки. Комбінація ідеї неперервного поля з уявленням про матеріальні

⁷ А. Эйнштейн. Собрание научных трудов, т. II, М., 1966, стор. 156.

⁸ Як відомо, до формули, що виражає закон тяжіння Ньютона, час не входить. Крім того, в нашому повсякденному досвіді, який узагальнює класична механіка, можна знехтувати часом поширення світла.

точки, розміщені дискретно в просторі, виявляється суперечливою. Послідовна польова теорія потребує неперервності всіх елементів теорії і не лише в часі, а й у просторі, причому в усіх його точках. Отже, матеріальній точці як фундаментальному поняттю немає місця в польовій теорії»⁹. Спеціальна теорія відносності започаткувала виконання цієї програми Ейнштейна, тому що завдяки прийняттю тези про відносність однозначності зробила неможливим збереження ідеї дальності¹⁰ в будь-якій її формі. Ця теорія, писав Ейнштейн, передбачає, що ми можемо відкинути концепцію матеріальної точки і мати справу з концепцією поля¹¹. І все ж радикальне подолання зазначеної суперечності було досягнуто не в СТВ, а лише у квантовій фізиці, яка ввела поняття двоєдиних — корпускулярно-хвильових — матеріальних утворень. Саме в ній, як писав В. Гейзенберг, «усувається суперечність між матеріальною точкою і силовим полем фарадеево-максвеллівської фізики; обидві є можливими формами вияву однакової реальності»¹². Зрозуміти це дає можливість принцип доповняльності Бора, що дозволив пов'язати суперечливі картини, які виникають у процесі пояснення експериментальних даних.

Інші (з вищезазначених) суперечностей також були подолані в основному завдяки новим релятивістським уявленням про простір і час, коли з'ясувалось, що лише введення цих уявлень може ліквідувати уявну неузгодженість між вихідними постулатами спеціальної теорії відносності, у взаємвідношенні яких немовби акумулювались суперечності дорелятивістських фізичних теорій.

Звичайно, наслідком спеціальної теорії відносності було не тільки розв'язання згаданих суперечностей. Адже рівняння електромагнітного поля інваріантні щодо перетворень Лоренца, а рівняння класичної механіки інваріантні щодо перетворень Галілея. Оскільки спеціальна теорія відносності мала «охопити» всі фізичні закони, які інваріантні щодо перетворень Лоренца, класична механіка була змінена так, щоб вона задовольняла вимозі лоренцінваріантності, зберігаючи при цьому свою відповідність фактам, поясненим механікою Ньютона. Була створена релятивістська механіка, граничним випадком якої є механіка Ньютона.

Створення загальної теорії відносності

Ейнштейнівський аналіз тих суперечностей, що існували в самій класичній механіці, а також між ньютонівською теорією тяжіння і спеціальною теорією відносності, між фізикою і геометрією, став могутнім евристичним імпульсом у створенні загальної теорії відносності. Остання, як писав Ейнштейн, уникає тих внутрішніх суперечностей, за які дорікали класичній механіці.

Ось одна з цих суперечностей. Положення про збіг інертної і важкої маси (та сама стала величина входить до ньютонівського закону руху, визначаючи опір тіла прискоренню, і до ньютонівського закону тяжіння, визначаючи величину сили, яку «відчуває» тіло в полі тяжіння) ґрунтується на дослідних фактах і фіксує незалежність закону падіння від властивостей і будови тіла, що падає. Воно суперечить логічній незалежності понять інертної і важкої маси. Проте через свою фундаментальність це положення має входити до аксіоматичного фундаменту кла-

⁹ А. Эйнштейн. Собрание научных трудов, т. II, стор. 722.

¹⁰ Див.: А. Эйнштейн. Сущность теории относительности. М., 1955, стор. 146—147.

¹¹ Див.: Там же, стор. 146.

¹² W. Heisenberg. Die Abstraktion in der modernen Wissenschaft. Z-ft „Wissenschaft und Fortschritt“, 1964, 3, S. 103.

сичної механіки або виводитися з нього. Тим часом, за слухним виразом М. Лауе, воно виступає як додаток, що не заважає, не більше. Усунути цю суперечність — отже, пояснити тотожність важкої і інертної маси, тобто в даному випадку зв'язати цей факт з основами теорії. Це й зробив Ейнштейн, увівши в аксіоматичний фундамент загальної теорії відносності принцип еквівалентності.

Як уже зазначалося, у теорії тяжіння Ньютона ми маємо справу з дальністю, тоді як за СТВ взаємодія має характер близькодії. Проте з цього погляду спеціальна теорія відносності не лише протилежна ньютонівській теорії тяжіння, а в певному розумінні потребує її, бо абстрагується від вивчення явищ тяжіння. Водночас теорія тяжіння Ньютона в процесі свого узагальнення залежить від СТВ, яка обмежує можливості цього узагальнення. «Різноманітність можливих узагальнень,— писав Ейнштейн,— обмежується теорією відносності (спеціальною.— М. В.), оскільки за останньою часова координата, з точністю до різниці в знакові, входить в усі системи рівнянь так само, як три просторові координати»¹³.

Подолання суперечності між цими теоріями було досягнуто в ході створення загальної теорії відносності. Теорія тяжіння Ейнштейна немовби екстраполювала СТВ на поширення гравітаційних взаємодій в просторі і часі, а ньютонівську теорію тяжіння — на сферу швидкоплинних процесів, і тому вона є узагальненням цих двох теорій і водночас умовою, що дозволяє в певному розумінні ототожнити протилежності, зробити їх такими, що перетворюються одна в одну.

З часів Максвелла існувала суперечність між законами фізики і законами евклідової «геометрії як фізики». Ця суперечність, як писав А. Ейнштейн, полягає в тому, що «до Максвелла закони природи в просторовому відношенні були в принципі законами інтегральними.., в елементарні закони входила відстань між віддаленими одна від одної на кінечну величину точками»¹⁴. Останнє означало, що ці закони відповідали так званій теорії далекодії. Після Максвелла запанувала, як уже відзначалося, теорія близькодії, за якою в елементарних законах враховуються відстані між кінцевовіддаленими точками.

Інакше кажучи, закони фізики набули диференціального характеру. Тим часом евклідова «геометрія як фізика» (тобто геометрія, доповнена тезою, за якою між двома точками певного «твердого» тіла має бути якась цілком певна і незалежна від положення тіла віддаль) задовольнялась, як і раніше, інтегральним характером своїх законів, що по суті зумовлювався особливостями законів ньютонівської механіки точки. Цю суперечність у фізиці можна було подолати лише «підтягуванням» геометрії до фізики. Адже «геометрія як фізика» не є чимось стороннім щодо фізики, а, навпаки, має координуватись з її основами, а інколи й входити в них.

Ейнштейн, аналізуючи проблему зв'язку ЗТВ і геометрії, дійшов висновку, що за наявності гравітаційного поля геометрія буде не евклідовою. Тут потрібна більш загальна геометрія. Відповідні міркування ґрунтуються на даних ЗТВ і вихідних (принаймні для Ейнштейна) принципах загальної теорії відносності — загальному принципі відносності і принципі еквівалентності. Саме так була подолана в процесі побудови загальної теорії відносності специфічна форма суперечності між фізикою і геометрією.

Створення загальної теорії відносності було справжнім науковим підвигом. «Позаду,— писав, підбиваючи підсумок зробленому,

¹³ А. Эйнштейн. Собрание научных трудов, т. I, М., 1965, стор. 274—275.

¹⁴ Там же, стор. 373.

Ейнштейн, — лишилися довгі роки пошуків у темряві, сповнених передчуттів, напружене очікування, чергування надій та знесилення і, нарешті, прорив до ясності»¹⁵.

Чи означає це, що було усунуто всі суперечності у розвитку релятивістської фізики? Аж ніяк ні. Далі йтиметься про суперечності в середині загальної теорії відносності. Про деякі з них зауважував сам Ейнштейн. Інші виявляються й виявлятимуться пізніше вченими. Але це не докір Ейнштейнові. Сфера застосування, можливості й хиби фізичної теорії окреслюються повніше і точніше, якщо виходити з пізніших і загальніших критеріїв. Як слушно зазначив Г. І. Наан, успіх, наприклад, О. О. Фрідмана пояснюється тим, що він «не побоявся бути більшим ейнштейніанцем, ніж Ейнштейн»¹⁶. Прогрес науки змушує інколи погодитись, що аналіз, здійснений тим або іншим геніальним вченим, був недосить глибоким. Змінюються також самі питання, поставлені внаслідок нагромадження знань. Проте хоч це, на перший погляд, парадоксально, саме згадана обмеженість аналізу допомагає розвиткові науки: адже такий аналіз відповідає наявним на той чи той час емпіричним і теоретичним основам останньої. А коли ж аналіз «перестрибує» через ці основи, він іноді може завести вбік від магістральної лінії прогресу¹⁷.

Розвиток загальної теорії відносності

Ейнштейнівська теорія тяжіння пододала суперечність між ньютонівською теорією тяжіння і астрономічними спостереженнями, пояснивши додатковий рух перигеліїв планетних орбіт, особливо значний у Меркурія. Водночас чимало передбачуваних загальною теорією фактів не мають загальноприйнятого витлумачення. Так, дослід Паунда незаперечно свідчить про існування гравітаційного червоного зміщення. Та чи підтверджує він і якою мірою саму загальну теорію відносності? На це питання фізики ще не дають однозначної відповіді¹⁸. Більше того, як добре відомо, не існує загальноприйнятої інтерпретації самої загальної теорії відносності. Проте рівняння теорії визнають всі фізики. І для прихильників А. Ейнштейна, і для прихильників В. О. Фока, мабуть, буде прийнятним, так би мовити, мінімальне визначення, запропоноване В. Л. Гінзбургом, незважаючи на його суто формальний характер (а може й завдяки цьому). «За ЗТВ, — писав В. Л. Гінзбург, — приймається створена Ейнштейном теорія гравітаційного поля, в якій метричний тензор G_{ik} задовольняє рівняння гравітаційного поля, куди входить також тензор енергії-імпульсу «матерії» T_{ik} »¹⁹.

¹⁵ А. Эйнштейн. Собрание научных трудов, т. II, стор. 406.

¹⁶ Г. И. Наан. Проблемы и тенденции релятивистской космологии. — Эйнштейновский сборник, М., 1966, стор. 340.

¹⁷ «Було щасливою випадковістю, — писав Ейнштейн, — для розвитку... фізики, що філософія минулого, емпірично інтерпретуючи поняття об'єктивного часу, не виявила відсутності у ньому точності» (А. Эйнштейн. Физика и реальность, стор. 41). С. І. Вавілов, аналізуючи оптичні експерименти І. Ньютона, зазначає: «Недосконалість дослідів сприяє розвиткові науки» (С. И. Вавилов. Собр. соч., т. III, М., 1956, стор. 111).

¹⁸ Див.: А. З. Петров. Понятия энергии в общей теории относительности. Гравитация и теория относительности. Казань, 1963, стор. 121; Я. Б. Смородицкий. Эффект Мессбауэра и теория относительности. УФН, т. LXXXIV, вып. 4, стор. 593; В. Л. Гинзбург. Что подтверждает измерения гравитационного смещения частоты. УФН, т. LXXXI, вып. 4, 1963, стор. 740.

¹⁹ В. Л. Гинзбург. Космические исследования и теория относительности. Эйнштейновский сборник, М., 1967, стор. 81.

Змінні G_{ik} означають компоненти симетричного тензора, гравітаційних потенціалів, характеризуючи гравітаційне поле, і водночас, компоненти фундаментального метричного, симетричного тензора, описуючи метрику викривленого простору-часу. T_{ik} , як відзначалося,— тензор енергії-імпульсу «матерії», що описує розподіл і зміну енергії (яка не має гравітаційного характеру) та імпульса в просторі і часі. Цей тензор може характеризувати такі види матерії, як поле (електромагнітне, згідно з уявленнями, що існували за часів Ейнштейна, всі поля, крім гравітаційного, за сучасними уявленнями) і речовина (елементарні частинки), тобто ті, які не можуть бути пов'язані з простором-часом так безпосередньо, як гравітаційне поле. Проте поділ і рух зазначених матеріальних утворень відбуваються у викривленому просторі-часі, і завдяки цьому пов'язане з ним гравітаційне поле опосередковано «входить» до T_{ik} . T_{ik} залежить від G_{ik} . Компоненти T_{ik} містять і компоненти G_{ik} .

Розглянемо докладніше відношення G_{ik} та T_{ik} і відповідно відношення гравітаційного поля та інших видів матерії. Дехто з авторів, зокрема А. Я. Кіппер, вважає, що рівняння гравітаційного поля позбавлені суперечностей. Проте це не так. Ейнштейн постійно підкреслював, що частини рівняння протилежні одна одній, порівнюючи ліву з них з витонченим мармуром, а праву — з поганою деревиною²⁰. Річ у тім, що T_{ik} лише феноменологічно²¹ описує властивості електромагнітного поля і речовини, «лише дуже недосконало змінює таке уявлення, яке відповідало б усім відомим властивостям матерії»²². Ця феноменологічність у виборі T_{ik} означає введення нестрогих (тобто таких, що не виводяться з принципів загальної теорії відносності і не пов'язані із загальними законами природи) положень — спеціальних припущень щодо складу речовини і електромагнітного поля, які неодмінно мають тимчасовий характер і не є достатньо загальними. Як писав А. Ейнштейн, єдиним рівнянням гравітаційного поля, яке безперечно впливає з основних припущень загальної теорії відносності, є рівняння для порожнього простору²³. Що ж до більш загального випадку, коли T_{ik} не дорівнює нулю, то присутність T_{ik} робить неможливим визначення того, наскільки отримані результати не залежать від згаданих спеціальних гіпотез про структуру електромагнітного поля і речовини. «При складанні T_{ik} , — писав А. Ейнштейн, — були використані уявлення дорелятивістської фізики, які тільки а posteriori були узгоджені із загальним принципом відносності»²⁴. Структура T_{ik} відома лише приблизно.

Цьому підкресленню протилежності лівой та правої частин рівняння гравітаційного поля Ейнштейн надавав такого значення, що убачав основу своєї загальної теорії відносності у розрізненні понять «гравітаційне поле» і «матерія»²⁵ і вважав взаємозв'язок між частинами рівняння гравітації довільним, логічно не необхідним²⁶. Якщо величини G_{ik} та їх похідні зображують метричне і гравітаційне поля, то компо-

²⁰ Див.: А. Ейнштейн. Физика и реальность, стор. 37.

²¹ Як писав В. Гейзенберг, «під феноменологічною» теорією розуміють таке формулювання закономірностей в царині спостережуваних фізичних явищ, в якому не робиться спроба звести описувані зв'язки до загальних законів природи, що лежать в їх основі і завдяки яким вони могли б бути зрозумілими» (В. Гейзенберг. Роль феноменологических теорий в системе теоретической физики. УФН, т. 91, вып. 4, 1967. стор. 731).

²² А. Ейнштейн. Физика и реальность, стор. 37.

²³ Див.: А. Ейнштейн. Собр. науч. трудов, т. II, стор. 450.

²⁴ Див.: там же, стор. 762.

²⁵ Там же, стор. 608. (У цьому випадку Ейнштейн під матерією розуміє речовину й електромагнітне поле.)

²⁶ Там же, стор. 346.

ненти електромагнітного поля, на думку Ейнштейна, навпаки, «чужорідні» щодо цих перших полів²⁷. «Не може бути простору, а також частини простору,— писав учений,— без потенціалів тяжіння... Навпаки, дуже легко уявити собі будь-яку частину простору без електромагнітного поля»²⁸.

На відміну від А. Ейнштейна, В. О. Фок підкреслює момент єдності, спільності лівої і правої частин рівняння гравітації і вважає правильною ейнштейнівську оцінку рівнянь тяжіння. «Той факт,— пише він,— що в правій частині є тензор маси (у нас: тензор енергії-імпульса «матерії».— М. В.), який містить, крім метричного тензора, й інші величини, розглядався Ейнштейном як їхня вада»²⁹. Саме ця оцінка й не задовольняє Фока.

Справді, аргументи на користь єдності, взаємозв'язку, взаємопроникнення, взаємозумовленості двох протилежних частин рівняння досить вагомі. «Для того,— зауважував В. О. Фок,— щоб написати тензор маси, вже потрібно знати метрику. Але метрика визначається з рівнянь Ейнштейна, у правій частині яких стоїть тензор маси. Звідси, зрозуміло, що визначення тензора маси і фундаментального тензора може бути здійснене лише спільно»³⁰. Ця формальна сумісність на змістовому рівні може бути інтерпретована положеннями, які багаторазово наводяться самим Ейнштейном. Йдеться про те, що, з одного боку, поле гравітації визначається розподілом і рухом матеріальних об'єктів, які описуються тензором енергії-імпульса «матерії» (гравітаційне поле породжується і самим цим полем), з другого боку, гравітаційне поле передає речовині й електромагнітному полю енергію і імпульс, піддаючи їх «дії сил і надаючи енергії»³¹. Гравітаційне поле й інші види матерії, що описуються тензором енергії-імпульса, разом мають відповідати законам збереження енергії та імпульса.

Проте, за Ейнштейном, зв'язок між лівою та правою частинами рівняння гравітації, гравітаційним та електромагнітним полем є суто зовнішнім. Тому, створюючи загальну теорію відносності, вчений був вимушений задовольнитися її дуалістичним трактуванням, підкреслюючи його обмежений, попередній і тимчасовий характер, і звернути, як писав А. З. Петров, «особливу увагу на те, що різко відрізняє поле гравітації від електромагнітного, а не на те, що є у них спільного»³². Стробами створення єдиної теорії поля Ейнштейн прагнув подолати це тлумачення, а також і суперечність між двома частинами рівняння гравітації.

Отже, рівняння Ейнштейна може бути охарактеризовано як вираження суперечливої єдності гравітаційного поля й інших видів матерії. Ейнштейн підкреслював їх протилежність, Фок — єдність. Проте лише належне врахування і того й іншого може забезпечити прогрес фізики. Навряд чи ця наука розвиватиметься так, як запропонував Дж. Уїлер³³, способом, який передбачає «перекреслювання» однієї з суперечливих сторін. Мабуть, використовуючи нові ідеї, вона піднесе цю суперечність (долаючи її) на вищий рівень, де кожна з її протилежних сторін, як і їх суперечлива єдність, виглядатиме по-новому.

²⁷ Там же, стор. 134.

²⁸ А. Эйнштейн. Собр. науч. трудов, т. I, стор. 688.

²⁹ В. А. Фок. Теория пространства, времени и тяготения, стор. 293.

³⁰ Там же.

³¹ А. Эйнштейн. Собрание научных трудов, т. II, стор. 63—64.

³² А. З. Петров. Основы общей теории поля. Гравитация и теория относительности, вып. 3, Казань, 1967, стор. 5.

³³ Відомо, що Уїлер намагається геометризувати фізику, звести її до геометрії, і, зокрема T_{ik} , як не суто геометричний об'єкт, вилучити з теорії.

Щоб врахувати і єдність, і боротьбу протилежностей, з яких складається суперечність, потрібно насамперед забезпечити єдність. По-перше, ця єдність досягається створенням єдиної теорії поля, яка, за Ейнштейном, має зрівняти електромагнітне і гравітаційне поле в їх відношенні до простору-часу. По-друге, у загальній теорії відносності ми маємо справу з тензором енергії-імпульса, який визначає енергію-імпульс будь-яких відомих видів матерії (за винятком гравітаційного поля), і псевдотензором енергії-імпульса поля тяжіння. Характер останньої величини свідчить про відмову від принципу загальноковаріантності. У цій теорії, зокрема, не вдається однозначно визначити деякі локальні величини, наприклад кількість енергії в 1 см^3 .

Отже, пошуки «істинного» тензора енергії-імпульса гравітаційного поля, зумовлюючи у випадку успіху можливість локалізації цього поля, означають прагнення зробити рівноправними гравітаційне та інші поля, зблизити їх.

По-третє, досить важливим є визначення зв'язку між загальною теорією відносності — теорією гравітації і теоріями інших полів. Нові формулювання та узагальнення загальної теорії відносності багато в чому підпорядковані розв'язанню цього завдання. Так, наприклад, мету тетрадного формулювання вбачають у побудові наближеної теорії як перехідного містка між спеціальною і загальною теоріями відносності, з одного боку, і квантовою фізикою та теорією елементарних частинок, з другого.

До інших суперечностей загальної теорії відносності, подолання яких полягає в їх розвитку, можна залічити суперечність між абсолютністю і відносністю простору-часу.

Простір і час у класичній механіці, спеціальній та загальній теорії відносності — абсолютні в одному розумінні й відносні в іншому. Так, згідно з спеціальною теорією відносності, як звичайно, підкреслюють абсолютність просторово-часового інтервалу. Проте цей інтервал саме і відносний в тому розумінні, що його інваріантність визначається сталістю швидкості світла. Здебільшого підкреслюють саме відносність окремо взятих проміжку часу і просторової відстані між подіями. Разом з тим, як зазначав А. Ейнштейн, відповідно до СТВ, просторові і часова координати ще зберігають абсолютний характер остільки, оскільки вони, на відміну від загальної теорії відносності, можуть бути безпосередньо виміряні твердими масштабами і часом³⁴.

Ейнштейн, створюючи загальну теорію відносності, виступав проти абсолютності простору. Проте з цього не випливає, що в загальній теорії відносності ми не маємо справи з абсолютністю простору, точніше простору-часу. Колишні абсолютність і відносність змінились новими абсолютністю і відносністю. І все ж у фізичній і філософській літературі і досі поширена думка, що простір-час в загальній теорії відносності тільки відносний. І лише окремі вчені думають інакше. Так, О. Д. Александров відзначає «сплетення абсолютного й відносного»³⁵ в загальній теорії відносності. Дж. Сінг твердить, що коли б Мінковський дожив до створення цієї теорії, він знову б заперечив вживання слова «відносність» в теорії, що ґрунтується на абсолютному просторі-часі³⁶. Р. Дікке у працях, опублікованих у книжці «Гравітація і відносність» (М., 1965), використовує визнання абсолютності простору-часу в загальній теорії відносності для того, щоб змінити саму теорію

³⁴ Див.: А. Эйнштейн. Собр. науч. трудов, т. II, стор. 110.

³⁵ А. Д. Александров. Относительности теория. Философская энциклопедия, т. 4, М., 1967, стор. 181.

³⁶ Див.: Д ж. Л. С и н г. Общая теория относительности. М., 1963, стор. 8.

Ейнштейна і таким способом позбутися, принаймні частково, абсолютного характеру простору-часу. Застереження про частковість не випадкове. Цілком позбутися абсолютності навряд чи вдасться. На зміну одній абсолютності, очевидно, прийде інша. Визнання цього може бути певним філософським орієнтиром у розвитку загальної теорії відносності.

На закінчення з'ясуємо, чому, аналізуючи суперечності у фізичних теоріях, не завжди можна знайти в них риси, притаманні діалектичній суперечності? Гадаємо, що тут існує щонайменше дві причини. По-перше, діалектична суперечність в даній фізичній теорії — це не тільки приклад-ілюстрація до філософського положення про діалектичну суперечність. Слід брати до уваги те співвідношення загального і часткового, про яке йшлося вище. Сама фізична теорія визначає специфіку своїх суперечностей. По-друге, очевидно, здійснений аналіз не завжди буває досить глибоким. Якщо виходити з наявності двох рівнів у структурі діалектичної суперечності — зовнішнього (першого) і внутрішнього (другого), тобто з існування зовнішніх форм вияву суперечності і її сутності³⁷, то доведеться визнати, що другий рівень не завжди потрапляє у поле зору дослідника. Знання рис діалектичної суперечності, разом з іншими чинниками, дасть змогу визначити шлях подальшого аналізу суперечливих ситуацій і, отже, напрям розвитку релятивістської фізики. Водночас викладені нами встановлені цією наукою факти можуть бути матеріалом для конкретизації і розвитку вчення про діалектичну суперечливість.

* * *

С формальної сторони, как дедуктивная система, теория не может содержать противоречий. Но формально-логические противоречия отличаются от диалектических, которые присущи теоретическим системам развивающегося знания, теориям как формам разрешения научных проблем. Диалектические противоречия, типа противоречий между теоретическим и эмпирическим, указывают на необходимость развития теорий, на границы их применения, на возможности замены новыми системами. Такое понимание диалектической противоречивости теорий находит свое яркое выражение в развитии релятивистской физики.

³⁷ Див.: Ф. Ф. В я к к е р е в. Структура диалектического противоречия. «Вопросы философии», 1964, № 9.

Про один підхід до аналізу структури фізичних теорій

В. І. КУЗНЕЦОВ

У сучасній фізиці, що вивчає мікросвіт, склалася дуже цікава і, можна сказати, парадоксальна ситуація. З одного боку, висловлюється майже загальноприйняте твердження про те, що існують фрагменти, начерки теорії елементарних частинок, які в майбутньому можна буде об'єднати в єдину теорію. Досить поширений погляд відомого німецького фізика-теоретика В. Гейзенберга, нібито як основа такої теорії може бути використана єдина польова теорія, яку розвивають він та його прихильники. Ця теорія виходить з існування нелінійного спірного поля і зіставляє збудженим станам цього поля реально опостережувані частинки¹. З другого боку, здійснені на сьогодні спроби об'єднати в єдину систему ті теоретичні принципи у фізиці елементарних частинок, що використовуються в кожному конкретному випадку, виявилися досить успішними. Це можна пояснити труднощами поєднання просторово-часової схеми теоретичного опису процесів у світі елементарних частинок з прагненням реалізувати ідею «внутрішніх динамічних» симетрій або труднощами застосування методів квантової теорії поля до неперенормовуваних теорій слабкої взаємодії.

Таке становище призвело до того, що у фізиці елементарних частинок для опису різних властивостей елементарних частинок, а саме їх властивостей щодо слабких, електромагнітних і сильних взаємодій, застосовуються різні теоретичні схеми. Причому зразком і «пробним каменем» для цього послуговували методи квантової електродинаміки, хоча згодом і виникла потреба розробити принципово нові підходи, такі як методи теорії груп внутрішніх симетрій або методи полюсів Редже. У межах кожного із наявних теоретичних підходів до пояснення надзвичайної різноманітності експериментальних фактів доводиться створювати чимало теоретичних моделей, які немов би ad hoc призначені для опису даної експериментальної ситуації і дуже рідко допускають екстраполяцію на досить широкий клас експериментальних ситуацій.

Отже, можна твердити, що «ще не існує теорії елементарних частинок і нині використовуються різні спрощені моделі, що більш чи менш правильно описують ті чи інші групи процесів»² з участю елементарних частинок.

Крім того, характерною особливістю цієї галузі фізичного знання є використання сучасних математичних методів, які значно перевершують методи попередніх фізичних теорій за своєю складністю, абстрактністю і, можна сказати, витонченістю. У деяких теоретичних побудовах, здійснюваних у фізиці елементарних частинок і, як правило, позбавлених наочності класичної фізики, досить важко провести чітку межу між теоретичними об'єктами фізичного знання і однойменними об'єктами математики.

¹ Див.: В. Гейзенберг. Введение в единую полевую теорию элементарных частиц. М., 1968.

² М. М. Боголюбов. Перспективи розвитку фундаментальних досліджень з ядерної фізики та їх прикладне значення. «Вісник АН УРСР», 1972, 5, стор. 21.

Ці й інші обставини ставлять перед методологією фізики низку пов'язаних із структурою фізичних теорій проблем, позитивно розв'язати які можна тільки з позицій діалектичного матеріалізму. Серед них назвемо проблему співвідношення математичного і фізичного знання, проблему абстрактних теоретичних об'єктів і способів їх подання в знанні, проблему єдності знання, яка досить актуалізується в зв'язку зі спробами створення єдиних теорій. Розв'язуючи їх, потрібно виходити із ленінського положення про те, що будь-яка наукова теорія, систематизуючи і упорядковуючи певні способи відображення об'єктивної реальності, з гносеологічного боку становить насамперед цілісне понятійне утворення, яке по суті є «знімком, приблизною копією з об'єктивної реальності»³.

Якщо спробувати виділити загальні ідеї, що лежать в основі більшості теоретичних схем і моделей фізики високих енергій, то, услід за С. Газіоровичем, можна відзначити, що вони спираються на припущення про застосовність до опису явищ мікросвіту, по-перше, теоретичної схеми квантової механіки з її квантовомеханічною мовою, по-друге, спеціальної теорії відносності, що зумовлює релятивістську інваріантність цього опису, і, по-третє, теорії груп внутрішніх симетрій⁴. Оскільки такі фізичні теорії, як спеціальна теорія відносності і квантова механіка під час їх створення мали предметну сферу застосовності, відмінну від фізики елементарних частинок, то саме їх використання в цій емпіричній сфері спричинило своєрідний синтез, втілений у квантовій електродинаміці або більш загально — в релятивістській квантовій теорії поля. Це сприяло виникненню нових теоретичних уявлень, відсутніх як у квантовій механіці, так і в теорії відносності (повторне квантування, уявлення про античастинки, про віртуальні частинки тощо)⁵.

В історії науки досить часто спостерігається таке, що певна наукова теорія може застосовуватись і діяти в предметній сфері, значно ширшій, ніж та, з якою вона була пов'язана спочатку. Так було, зокрема, з класичною механікою, принципи якої лягли в основу гідродинаміки, термодинаміки статистичної механіки та інших теорій. Особливістю ж сучасного стану розвитку фізики є синтез двох фундаментальних фізичних теорій і його дальший розвиток, а водночас і виникнення низки теорій не на основі цього «синтезу», а на основі попередніх фундаментальних теорій. Прикладом є теорія внутрішніх симетрій, що розробляє квантовомеханічне уявлення про спіни.

У зв'язку з цим цікавим був би такий розгляд структури фізичних теорій, який би, по-перше, давав змогу здійснювати єдиний підхід до вищезазначених теорій і створити передумови для з'ясування хоч би найзагальніших відмінностей і подібностей між цими теоріями, по-друге, виділити специфіку математизованого фізичного знання порівняно з математичним, і, нарешті, мав би певну евристичну цінність у розв'язанні перелічених методологічних проблем. Зазначимо, що запропоноване виділення структури фізичних теорій не є єдино можливим. Воно значною мірою пов'язане зі спробами з'ясування «незбагненої ефективності математики» в природничих науках. Гадаємо, що, аналізуючи як уже сформовані, «зрілі» фізичні теорії, так і ті, що знову створюються за допомогою математичних засобів, є сенс виходити саме з їхньої математичної структури.

³ В. І. Ленін. Повн. збір. тв., т. 18, стор. 259.

⁴ Див.: С. Газіорович. Физика элементарных частиц. М., 1969, стор. 11.

⁵ Див.: В. Б. Берестецкий, Е. М. Лифшиц, Л. П. Питаевский. Релятивистская квантовая теория. Ч. 1, М., 1968.

Насамперед слід провести відмінність між математичними засобами, використовуваними з метою вираження змісту фізичних теорій, і математичними засобами самої математики безвідносно до будь-якої фізичної теорії. Найчастіше висловлюються два крайні погляди на роль і значення математики у фізиці. Один із них пов'язаний з ім'ям Галілея, який твердив, що математика є мовою фізики. Абсолютизація цього твердження, по-перше, немовби звужує специфіку фізичного знання, яка полягає в описі, поясненні і передбаченні деяких експериментальних фактів і явищ у даній предметній сфері, і зводить її до природи математичного знання. По-друге, вона спричинює те, що методологічні принципи, які були розроблені в процесі аналізу структури математичних теорій, автоматично використовуються під час аналізу структури фізичних теорій. Історично це завжди було пов'язано з прагненням деяких учених розглядати певну фізичну теорію як частину математики. Згадаймо, наприклад, «ідеал Лагранжа — включити механіку в математику»⁶, тобто зробити її галуззю математичного аналізу.

Другий погляд найчіткіше висловлюють логічні позитивісти, які зводять роль математики до ролі граматичних правил, що регулюють застосування мовних засобів у фізичних теоріях. Ця думка позитивістів неправильна, оскільки у фізиці використання математики значною мірою визначається самою фізичною теорією, опосередковується всією її теоретичною схемою і понятійним апаратом, а отже, і предметною сферою теорії. На останнє часто не звертають уваги, коли намагаються автоматично послуговуватися методами, що виправдали себе під час вивчення математичних теорій, як єдино можливим способом аналізу фізичних теорій. Крім того, не можна забувати, що у фізичних теоріях, крім «внутрішнього» критерію несуперечливості (до того ж тут його розуміють менш строго, ніж у математичних теоріях), вирішальне значення має «зовнішній» критерій її істинності, тобто її відповідність деякому експериментальному базису.

З'ясування співвідношення математичних засобів і фізичного змісту має дуже важливе значення для вичленення структури фізичної теорії. Стосовно цього питання відомий радянський фізик Л. І. Мандельштам писав: «Дещо схематично (як завжди) можна сказати, що кожна фізична теорія складається із двох частин, що доповнюють одна одну... Перша частина вчить, як раціональним способом пов'язати з об'єктами природи певні величини — здебільшого числа. Друга частина встановлює математичні співвідношення між цими величинами (у формі рівнянь.— В. К.). Тим самим, внаслідок зв'язку цих величин з реальними об'єктами, формулюється співвідношення і між цими останніми, що і є кінцевою метою фізичної теорії»⁷.

Якщо згідно з традицією, що склалася в радянській філософській літературі, розуміти під емпіричною інтерпретацією переведення чи редукцію деяких понять і положень теорії на мову спостережень, тобто встановлення зв'язку понять і положень теорії з реально існуючими об'єктами, то легко помітити, що ця роль у запропонованому Л. І. Мандельштамом вичлененні структури фізичної теорії виконує «перша частина» фізичної теорії, оскільки йдеться про зв'язок «символів (величин) з фізичними об'єктами». Проте, прийнявши це отождошення, ми змушені розглядати емпіричну інтерпретацію не як

⁶ И. Б. Погребысский. От Лагранжа к Эйнштейну. М., 1966, стор. 14.

⁷ Л. И. Мандельштам. Лекции по оптике, теории относительности и квантовой механике. М., 1972, стор. 327.

частину фізичної теорії, а саме як емпіричну інтерпретацію фізичної теорії. Зрозуміло, що рівняннями не вичерпується математичний апарат теорії; до нього належать також і такі математичні структури, як простори, в яких задані ці рівняння: тримірний евклідовий простір класичної механіки, чотиримірний простір-час Мінковського спеціальної теорії відносності, гільбертовий простір станів квантовомеханічної системи. Треба мати на увазі і сам характер рівнянь. Крім того, в найвідомішій фізичній теорії — ньютонівській класичній механіці «певні величини» співвідносяться з об'єктами природи не безпосередньо, а через основний теоретичний об'єкт класичної механіки — «матеріальну точку».

Статус цього теоретичного об'єкта досить-таки незвичайний. З одного боку, він не належить безпосередньо до математичного апарата механіки, до якого належить диференціальне рівняння Ньютона, про яке кажуть, що воно описує рух матеріальної точки. З другого боку, матеріальна точка реально не існує, як існують фізичні об'єкти, подібно до планет, більярдних шарів, снарядів, атомів тощо. Проте водночас саме через цей теоретичний об'єкт класичної механіки і відбувається співвідношення математичного апарата механіки через емпіричну інтерпретацію його з фізичними об'єктами.

Отже, фізична теорія, крім суто математичних засобів, містить щось таке, що не можна подати за допомогою математики. Саме це «щось», синтезуючись з математичним апаратом теорії і значною мірою визначаючись ним, зумовлює як «незбагненну ефективність» математики в деяких межах, так і таку ж «незбагненну її неефективність» в інших межах.

У фізиці часто застосовують так зване хвильове рівняння. У рамках певних фізичних теорій з ним співвідносяться різні теоретичні об'єкти. В акустиці його тлумачать як рівняння, що описує поширення звукових коливань в якомусь середовищі, в класичній електродинаміці воно описує процес поширення електромагнітних хвиль у вакуумі, у квантовій механіці виступає як рівняння Шредінгера для хвильової функції, у релятивістській квантовій фізиці відоме під назвою рівняння Клейна — Гордона — Фока для бозонів з цілим спіном і т. д. Другим прикладом може бути використання в межах класичної і квантової механіки одного з основних елементів математичної структури тримірного евклідового простору, оскільки сфера визначень як рівняння Ньютона, так і рівняння Шредінгера приймається саме в цьому просторі. Це спричинює те, що як класична механіка, так і квантова є теоріями, що застосовують принцип далекодії на відміну від спеціальної теорії відносності, що передбачає конечну швидкість поширення взаємодії. Проте було б неправильно уявляти «рух» хвильової функції аналогічно рухові матеріальної точки щодо тримірного простору. Ці та інші приклади засвідчують, яке різне внутрішньотеоретичне тлумачення тих самих математичних засобів можливе в рамках конкретних фізичних теорій і яку різну інформацію можна дістати від того самого математичного об'єкта.

Разом з тим, поряд з використанням тих самих математичних засобів у деяких принципово відмінних теоріях, кожна фундаментальна фізична теорія звичайно потребує специфічних математичних методів, які б адекватно виражали її фізичний зміст. Класична механіка використала в основному такі математичні засоби, як класичний аналіз, диференціальні рівняння другого порядку і векторне числення, загальна теорія відносності — ріманову геометрію і тензорний аналіз, квантова механіка — функціональний аналіз і теорію операторів у гільбертовому просторі, квантова електродинаміка — теорію узагальнених

функцій, низка сучасних теоретичних методів у фізиці елементарних частинок — теорію груп та ін.

Якою ж загалом можна уявити структуру фізичної теорії, якщо виходити з двох названих нами моментів: а) відношення фізичної теорії з допомогою емпіричної інтерпретації до певної емпіричної сфери і об'єктів в середині її; б) відношення використовуваних математичних засобів до самої фізичної теорії. Перше відношення є по суті «зовнішнім» щодо самої теорії, розглядуваної як цілісна система, друге — «внутрішнім», але таким, яке робить можливим «зовнішнє» відношення. Тому вважаємо виправданим у самій фізичній теорії виділяти використовуваний нею математичний апарат і так звану фізичну інтерпретацію (витлумачення) математичного апарата, яка спричинює «виникнення» теоретичних об'єктів фізичної теорії, подібних до матеріальної точки, хвильової функції, події, квантового поля тощо.

Відзначимо, що перелічені теоретичні об'єкти не є елементами математичного апарата, до якого належать рівняння, співвіднесені з цими об'єктами. Місце згаданих теоретичних об'єктів у теорії визначається їх своєрідним «онтологізуванням», отождоженням властивостей, які має об'єкт у межах теорії, з властивостями реальних фізичних об'єктів. Звідси випливає конча потреба принципово розмежувати фізичну інтерпретацію математичного апарата, яка приводить до «створення» теоретичних об'єктів, і емпіричну інтерпретацію цих теоретичних об'єктів на деякій предметній сфері.

Розглянемо, наприклад, статус такого основного теоретичного об'єкта класичної механіки, як матеріальна точка. Зрозуміло, що для цього аналізу потрібно залучити більшу частину понятійної схеми механіки. Фізичний простір на рівні теорії наділений структурою і властивостями плоского тримірного простору, час трактується як незалежний від простору параметр. У цьому просторі математичному просторі якійсь тоці чи системі точок приписується «маса» — поняття, що не виводиться з математичної структури просторово-часових відношень механіки, але й не суперечить їй. Вважається, що створена таким способом система «матеріальних точок» «рухається» щодо вихідного математичного евклідового простору, тобто внаслідок надання точкам маси дістають статус фізичної реальності⁸ в класичній механіці як евклідовий простір, так і матеріальні точки. Ці об'єкти виступають як представники фізичної реальності на теоретичному рівні. Постає питання, як можна описати математично рух матеріальних точок. В евклідовому просторі можна задати різноманітні криві і співвіднести з ними певні рівняння, значення змінних яких при зміні параметра часу «пробігають» ці криві.

Тепер уже природно припустити, що рух матеріальної точки можна пов'язати з якоюсь кривою «траєкторією» в евклідовому просторі і співвіднести з рухом певне математичне рівняння. Фізично осмислене тлумачення рівняння для матеріальних точок можливе тільки тоді, коли використовуються такі поняття, як «сила» і «швидкість», які співвідносяться безпосередньо з вимірюваними величинами. Траєкторія, описувана матеріальною точкою, виражається уже не через час як параметр, а опосередковано — через поняття сили, пов'язуваної з рівнянням Ньютона.

Отже, відбувається порівняння теорії і експерименту через «онтологізовану» теорію і емпіричні чинники. Забуття цієї обставини,

⁸ Про застосовуване тут поняття «фізична реальність» див.: П. С. Дышлевый В. И. Ленин и философские проблемы релятивистской физики. К., 1969, стор. 345.

зумовлене безпосередньою наочністю, призводило в процесі використання класичної механіки до реально фізичного «онтологізування» її теоретичних об'єктів. Одним із прикладів цього може бути початкова інтерпретація електромагнітного поля в онтологізованих об'єктах класичної механіки. Сучасні фізичні теорії такі, як квантова механіка, йдуть по шляху «теоретичного», але не «реально-фізичного онтологізування» своїх внутрішньотеоретичних об'єктів. У квантовій механіці, наприклад, немає теоретичного об'єкта, з яким можна було б наочно і безпосередньо співвіднести електрон або атом, як це було в класичній механіці, де атомові уподібнювалась матеріальна точка. У квантовій теорії реально існуючий атом, електрон, їх квантовомеханічні характеристики описуються і пояснюються за допомогою теоретичних об'єктів, подібних до квантовомеханічної системи, хвильової функції, оператора та ін.

Підбиваючи підсумок, відзначимо, що зі зміною фізичних теорій відбувається як використання нових математичних засобів, так і нова внутрішньотеоретична інтерпретація старого математичного апарата, що лишається інваріантним.

Щоб проілюструвати сказане, проаналізуємо кілька випадків, до можна використати запропоноване вичленення структури фізичної теорії.

Відомо, що і квантова механіка, і спеціальна теорія відносності виникли із класичної фізики — механіки Ньютона і електродинаміки Максвелла. Хоча досліді Майкельсона — Морлі і передували історично теорії відносності, сам її творець А. Ейнштейн неодноразово підкреслював, що логічно вони не передували її створенню. Можна стверджувати, що логічною основою виникнення цієї фізичної теорії був перегляд фізичної інтерпретації математичного апарата електродинаміки, інтерпретації, що значною мірою спиралася на уявлення про простір і час, некритично запозичені з класичної механіки. Головна заслуга Ейнштейна полягала в тому, що він, здійснюючи глибокий методологічний і логічний аналіз математичного апарата електродинаміки середовищ, що рухаються, дійшов висновку про незастосовність до нього механістичної фізичної інтерпретації і запропонував нову фізичну інтерпретацію, підтверджувану експериментальними фактами.

Інша ситуація склалася під час виникнення квантової теорії, коли ще до створення її математичного апарата були висунуті деякі принципи інтерпретаційно-фізичного характеру: квантовий постулат Планка, правила квантування Бора — Зоммерфельда та ін. і лише згодом було знайдено математичний формалізм, який природно синтезувався з уже наявною фізичною інтерпретацією і привів до її доповнення статистичною інтерпретацією хвильової функції.

Незважаючи на відмінність класичної, релятивістської і квантової механік як фізичних теорій, вони використовують математичний апарат і основні ідеї, закладені ще при створенні класичної механіки, зокрема, загальну ідею про наділення фізичного простору тими чи іншими математичними структурами, і в зв'язку з цим розвивають положення про рух деяких об'єктів у цих просторах: матеріальної точки, хвильової функції, поля та ін. Ця їх спільність очевидна вже на рівні лагранжевого і гамільтонового формулювань, які цілком еквівалентні в їхніх рамках. Проте відомо, як розрізняються між собою за своєю фізичною інтерпретацією ті самі математичні структури в цих фізичних теоріях. Досить посплатися на статус просторово-часових характеристик матеріальної точки і хвильової функції та зумовлювану цим нездатність

хвильової функції бути поданою в класичних образах. Тому цікаво розглянути принцип відповідності між фізичними теоріями, маючи на увазі запропоновані виділення структури фізичних теорій.

Насамперед відзначимо, що жодна фундаментальна фізична теорія не є загальнішою щодо іншої. Між ними існує скоріше не відношення субординації, а відношення координації. Тобто, для кожної фізичної теорії є своя емпірична сфера (у згаданому розумінні), яка може стикатися з емпіричними сферами інших фізичних теорій. Субординація можлива тільки в історичному плані, оскільки сучасні теорії в основному виникають внаслідок перегляду старих, проте не в логічному плані, коли вони вже існують як рівноправні, замкнені фізичні теорії, що мають свій понятійний апарат. У такому разі між ними існує своєрідна координація.

Через це складається думка, що на рівні математичного апарата фізичних теорій, якщо абстрагуватись від його конкретної фізичної інтерпретації, принцип відповідності можна розуміти як перехід від менш загального математичного формалізму до більш загального. Наприклад, чотиримірний простір-час Мінковського «містить» у собі тримірний евклідовий простір i , як наслідок, релятивізовані рівняння Ньютона в межах релятивістської механіки, якщо швидкість світла прагне до безконечності, переходять у класичні рівняння Ньютона. У такому розумінні неоднозначним є навіть принцип відповідності. Кажуть, що рівняння квантової і релятивістської механіки за деяких умов переходять у рівняння класичної механіки. Використання групи Лоренца як основи математичного формалізму спеціальної теорії відносності дає на рівні математичного апарата відповідність між класичною, квантовою і релятивістською механіками, яка де в чому відмінна від такої, що звичайно мається на увазі, а саме релятивістська механіка - квантова механіка - класична механіка⁹.

Проте питається, як можна розуміти принцип відповідності між фізичними теоріями, які, що ми вже згадували, не зводяться лише до математичного апарата.

Трактування цього принципу як відповідності між фізично осмисленими об'єктами фізичних теорій спричинює, коли відбувається так званий граничний перехід від однієї теорії до іншої, виникнення деяких теоретичних об'єктів, що не стосуються жодної із фізичних теорій. Тому бажано тлумачити принцип відповідності між фізичними теоріями як відображення того факту, що фізичні теорії, в яких існують спільні чи пересічні емпіричні сфери, мають приводити до одних передбачень щодо емпіричних фактів зі спільної їм сфери. Отже, відповідність здійснюється через опіввідношення понятійних схем фізичних теорій до спільної емпіричної сфери і збіг їх функцій опису, пояснення і передбачення в цій сфері.

Опис і пояснення деяких закономірностей оптичних спектрів можливі як на основі теорії атома Бора — Зоммерфельда, яка спирається в основному на класичну механіку, так і на основі квантової механіки, яка пояснює те, що передбачено старою теорією, так і ще багато фактів і закономірностей, що залишились без відповіді у початковій теорії атома.

На закінчення спробуємо проаналізувати з погляду пропонованого вичленення структури фізичних теорій питання про перспективи і можливості створення єдиної теорії елементарних частинок. Єдиною

⁹ Див. докладніше: С. Швєбер. Введення в релятивістську квантову теорію поля. М., 1963, стор. 62.

вважатимемо теорію, яка створює цілісну систему теоретичних принципів для опису і пояснення різноманітності фактів якоїсь емпіричної сфери. Таку роль, зокрема, виконують класична механіка щодо значної частини макросвіту або квантова механіка щодо атомних і молекулярних процесів.

Як ми вже відзначали, принцип відповідності між фізичними теоріями безвідносно до їх емпіричних галузей можна застосовувати головним чином до елементів математичного апарата різних теорій. Його використання у фізичних теоріях як цілісних понятійних системах можливе тільки тоді, якщо враховувати емпіричну інтерпретацію теорій, а це є виходом за межі уявлень про абстрактні теоретичні об'єкти, подібні до матеріальної точки, хвильової функції, нелінійного спірного поля та ін.

Специфічною рисою теоретичних побудов у фізиці елементарних частинок є існування низки теоретичних підходів, частково породжених уже наявними фундаментальними теоріями, їх видозмінами і синтезом, а частково створених спеціально для того, щоб пояснити закономірності у світі елементарних частинок. На користь побудови єдиної теорії елементарних частинок, в яку наявні підходи ввійшли б як складові частини, може свідчити справедливність принципу відповідності між елементами математичного апарата цих підходів, а також між цими підходами як фізичними теоріями, коли враховується їх емпірична інтерпретація. Проте докладніший аналіз приводить до висновку про проблематичність створення в наш час єдиної теорії елементарних частинок.

У фізиці елементарних частинок досить приблизно можна виділити три теоретичні підходи. Перший із них, як ми вже відзначали, склався на основі нетривіального синтезу спеціальної теорії відносності і квантової механіки і досяг найбільших успіхів у галузі квантової електродинаміки. Цей підхід ґрунтується на ідеї, спільній як для квантової механіки, так і для електродинаміки, а саме на ідеї рівнянь руху як одного із основних засобів подання фізичних об'єктів на теоретичному рівні. У цьому разі використовуються рівняння руху для можливих полів, подібно до рівнянь Паулі, Дірака, Максвелла, Клейна — Гордона у просторі-часі спеціальної теорії відносності. Згідно з другим підходом як математичний апарат використовуються теоретико-групові методи і за основу береться ідея «внутрішніх симетрій» елементарних частинок стосовно взаємодій, в яких вони беруть участь; вважається, що деякі групи елементарних частинок поведуться однаково у великому класі експериментальних ситуацій. Найбільш відомою із таких теорій є теорія кварків. Третій підхід становлять феноменологічні методи теорії розсіювання сильновзаємодіючих частинок типу моделі полюсів Редже, дуальних, оптичних, партонних моделей. Які ж обставини засвідчують проблематичний характер можливості створення єдиної теорії?

Експериментально доведено, що частинки беруть участь в слабких, електромагнітних і сильних взаємодіях і можуть бути умовно поділені на групи, яким найбільш властивий певний вид взаємодії. Хоча частинки кожної із дальших груп звичайно беруть участь і у взаємодіях, властивих попередній групі, вони характеризуються властивостями, відсутніми в інших групах, що засвідчує певну якісну відмінність цих груп, глибшу, ніж, скажімо, відмінність між атомами в періодичній системі Менделєєва. Коли збільшуються енергії, при яких досліджується певна частинка, з'являються властивості, відсутні при менших енергіях.

З теоретичного погляду цікаво таке. Якщо додержуватися першого підходу, то залежно від експериментальних умов елементарна частинка може досить адекватно описуватись за допомогою таких теоретичних об'єктів різних фізичних теорій, як матеріальна точка класичної механіки, хвильова функція квантової механіки, квантоване поле релятивістської квантової теорії. Як ми вже відзначали, ці теорії, як замкнуті концептуальні системи, перебувають у відношенні координаті, а не субординаті. Тому навряд чи якась із них може претендувати на статус єдиної теорії елементарних частинок, тим більше, що деякі елементарні закономірності не пояснюються жодною із цих теорій — мається на увазі співвідношення між масами елементарних частинок, зв'язок між перерізами реакцій тощо. За другим підходом, пов'язаним з ідеєю «внутрішньої» симетрії, вдалося здійснити класифікацію сильновзаємодіючих частинок, одержати підтверджені дослідом масові формули і взаємовідношення між перерізами елементарних частинок. Однак уже сама наявність спроб релятивізувати «внутрішні» групи симетрій¹⁰ свідчить про неповноту як цього підходу, так і того, що ми вже розглянули. Прагнення побудувати єдину теорію на основі синтезу ідей цих підходів натрапили на труднощі математичного і фізично інтерпретаційного характеру і по суті не дали нових фізичних результатів. Річ у тім, що на ґрунті групового підходу не можна побудувати всі необхідні «фізично спостережувані» і, крім того, порушується один із постулатів релятивістської квантової механіки — постулат унітарності. Щодо третього підходу можна сказати, що він поки що вийшов за рамки модельних уявлень і пов'язаний тільки з сильновзаємодіючими частинками.

Із цього випливають такі висновки. По-перше, щоб створити єдину теорію в якійсь досить великій емпіричній сфері, потрібна певна однорідність цієї сфери, яка б дозволяла звести якісну різноманітність її об'єктів до мінімуму. Ця однорідність і забезпечує застосовність теорії. Але щодо елементарних частинок ця однорідність виявляється тільки в зв'язку з їх взаємоперетворюваністю і тим, що всі вони досліджуються за допомогою експериментів однакового характеру — дослідів з розсіювання. Та в міру нагромадження експериментальних даних виявляється все більше принципівих відмінностей між групами елементарних частинок.

По-друге, якщо математичний апарат єдиної теорії і не має становити єдиного цілого, то частини, які в нього входять, не повинні в певному розумінні суперечити одна одній. Цього не спостерігається, коли математичні засоби перших двох підходів об'єднуються в зв'язку зі спробами «релятивізації» «внутрішніх» симетрій.

По-третє, єдина теорія має однозначно співвідносити свої внутрішньотеоретичні об'єкти з фізичними об'єктами або принаймні вказувати на правила відповідності між ними. Але з елементарною частинкою залежно від експериментальних умов співвідносяться різні теоретичні об'єкти і між деякими з них не може бути встановлена відповідність.

І нарешті, у сфері мікросвіту розвиток фізичних знань не пішов по шляху створення єдиної теорії або єдиних теорій, а показав, що об'єкт дослідження через свою внутрішню невичерпність не може бути укладений в «прокрустове ложе» якоїсь однієї теорії.

¹⁰ Див.: Д. Іваненко. Еволюція моделі кварків в книзі Я. Коккедэ «Теорія кварків». М., 1971.

Усе це разом узятє робить проблематичним створення єдиної теорії елементарних частинок як на основі якогось одного із уже наявних теоретичних підходів, так і на основі їх синтезу, внаслідок якого ці підходи ввійшли б у єдину теорію або як її фрагменти, або як її окремі випадки.

* * *

В статтє предлагается одна из возможных попыток вычленения структуры физических теорий. В качестве примера рассматривается классическая механика, но отмечается, что предлагаемый подход может быть применим и к теориям в физике элементарных частиц.

Основная идея статьи заключается в следующем. В физической теории выделяется ее математический аппарат, включающий такие элементы, как уравнения, используемые в теории, область их определения и значения, математические структуры, из которых могут быть получены уравнения типа гамильтонианов и лагранжианов и т. д. Далее происходит физическое истолкование, физическая интерпретация математического аппарата теории, примером которой является сопоставление в рамках классической механики ее математическому аппарату основного теоретического объекта механики «материальной точки». Материальная точка непосредственно не содержится в математической структуре теории, как там содержатся уравнения, математическое евклидовое пространство и т. д. Математический аппарат и его для каждой физической теории особая внутритеоретическая интерпретация и составляют собственно физическую теорию. Обычно теоретические объекты, «возникающие» в процессе физической интерпретации, наделяются статусом «теоретически онтологизированных» объектов. Классическая механика утверждает, что существуют материальные точки, и это их «существование», как очевидно, отлично от «существования» уравнений, описывающих движение этих материальных точек. Далее вся схема физической теории подвергается эмпирической интерпретации на некоторой предметной области путем теоретического описания экспериментальной ситуации с участием «теоретически онтологизированных» объектов и сравнения результатов этого описания с осуществляемой реально экспериментальной ситуацией с участием физических объектов.

Проблема обґрунтування знання у філософії Лейбніца

В. М. КОСТЮК

Філософські погляди великого німецького ученого і мислителя Г. В. Лейбніца (1646—1716) посідають в історії філософії помітне місце. Виростаючи за своєю ідейною спрямованістю на групі платонівської традиції (визнання світу ідей і природженого характеру знання, певна частка містицизму), філософські погляди Лейбніца сформувались в своєрідну систему об'єктивного ідеалізму. За об'єктивним ідеалізмом Лейбніца крилася глибока діалектика, логіка і методологія наукового пізнання, яка передбачила чимало рис сучасного наукового мислення. Тому вивчення спадщини Лейбніца становить не лише історико-філософський інтерес, але й допомагає глибше зрозуміти деякі проблеми сучасної методології науки й логіки.

У радянській історико-філософській літературі кількість праць, присвячених філософії Лейбніца, незначна. Серед них слід відзначити монографію І. С. Нарського¹. У цій статті ми розглянемо окремі важливі питання теорії пізнання і логіки Лейбніца, насамперед проблему обґрунтування знання, тобто питання про те, на якій підставі знання можна вважати об'єктивним і істинним.

Ця проблема ставиться Лейбніцем у зв'язку з тим, що, на його думку, самих тільки чуттів недостатньо, щоб одержати все істинне знання. Вони, вважає філософ, «дають завжди лише приклади, тобто окремі чи індивідуальні істини. Але, які б численні не були приклади, що підтверджують якусь загальну істину, їх недостатньо, щоб встановити загальну необхідність цієї самої істини, адже з того, що щось відбулося, зовсім не випливає, що воно завжди відбуватиметься так само»².

Звідси випливає, продовжує Лейбніц, що необхідні істини мають ґрунтуватися на принципах, доведення яких не залежить від прикладів, а, отже, і від наявності чуттів, хоча, коли б не було останніх, нам ніколи не спало б на думку замислюватися над ними. Із цього важливого положення про природу доведення робиться потім висновок, який не впливає із попереднього міркування, а саме, що доведення істини можна одержати лише за допомогою внутрішніх принципів, названих природженими.

Намагаючись уточнити (зробити прийнятнішою) тезу про природжений характер необхідних істин, Лейбніц твердить, що наша душа є не стільки чистою дошкою, як думав Локк, скільки шматком мармуру з прожилками, які нагадують контури необхідних істин. Отже, «природжені» істини не містяться в нас актуально (як мабуть, припускав Платон, основоположник учення про природжене знання), але «природжені нам так само, як схильності, нахили»³. Лейбніц спеціально підкреслює, що природженість істин зовсім не означає, що вони відомі, тому ці істини люди можуть не визнавати якийсь час. Так, геометрія є природженою, але коли б вона «так само суперечила нашим

¹ І. С. Нарський. Лейбниц. М., 1972, 240 стор.

² Г. В. Лейбниц. Новые опыты о человеческом разуме. М., 1936, стор. 47.

³ Там же, стор. 49.

пристрастям й інтересам, як моральність, то ми б також сперечалися проти неї і порушували її всупереч усім доводам Евкліда і Архімеда, які ми називали б тоді нісенітницею і вважали б помилковими»⁴.

Згідно з Лейбніцем, не всяке наше знання природжене. До такого знання належать насамперед логіка і математика. Природжений характер логіки Лейбніц пов'язує з тим, що у своїх міркуваннях люди завжди послуговуються (хай несвідомо) законами логіки. Адже «немає такого невігласа, який в серйозному для нього ділі не обурювався б поведінкою брехуна, що суперечить собі»⁵. І це означає, що він використовує логічний закон суперечності. Природжений характер математичного знання мислитель пояснює природою математичного доведення, яке не залежить від окремих прикладів.

Лейбніц гадав також, що існують й інші різновиди «природжених» істин, котрі ми пізнаємо нашим «внутрішнім досвідом». До них він залічує положення картезіанців: «Я мислю, отже, я існую». І, розвиваючи його, пише: «Для мене не тільки безпосередньо зрозуміло, що я мислю, але так само зрозуміло, що я маю різні думки, що іноді я мислю про *A*, іноді про *B* та ін.»⁶.

Принципово інший характер має, на думку Лейбніца, експериментальне знання, скажімо фізика. Воно полягає в тому, що за допомогою кількох дослідних принципів вдається пояснити низку явищ і навіть передбачити їх на практиці. Отже, філософ пропонує для фізика щось подібне до гіпотетико-дедуктивного методу: результати спостережень (експериментів) узагальнюються у формі «дослідних принципів», які потім використовуються (як гіпотези) для того, щоб пояснити (забачити) нові спостереження.

Особливим знанням, що відрізняється як від природженого, так і від експериментального, Лейбніц вважав знання, яке ми здобуємо від навколишнього світу за допомогою неусвідомлюваних нами чуттів, а також через неусвідомлювані нами акти мислення. Воно відіграє фундаментальну роль у пізнанні. У цьому виражається (не усвідомлюваний людиною) зв'язок, в якому перебуває кожна істота зі всім всесвітом. Тому навіть «у найнезначнішій із субстанцій погляд, так само гострий, як погляд божества, міг би прочитати всю історію всесвіту»⁷.

Це неусвідомлене знання посідає немов проміжне становище між «природженим» і експериментальним знанням. Так само як «природжене», неусвідомлене знання «віртуальне» в тому розумінні, що не становить ще готового знання і є скоріше здатністю до знання, ніж знанням як таким. Так само як експериментальне знання, воно засноване на відчуттях (хай неусвідомлених) і в цьому розумінні протистоїть «природженому знанню». Ідея неусвідомленого знання, висловлена Лейбніцем, близька до сучасного уявлення про роль підсвідомості у процесі пізнання.

Отже, незважаючи на загальноприйнятий раціоналізм теорії пізнання Лейбніца, її не можна зрозуміти, не збагнувши тієї великої ролі, яку, згідно з цим філософом, відіграють відчуття в процесі пізнання. Відчуття не лише становлять основу експериментального і (принаймні почасті) неусвідомленого знання, а кінце потрібні і для усвідомлення «природженого знання», яке без відчуттів міститись у нас тільки у можливості. В цьому значенні раціоналізм Лейбніца набагато ближчий до сенсуалізму Локка, ніж можна про це думати, читаючи рі-

⁴ Там же, стор. 88.

⁵ Там же, стор. 71.

⁶ Там же, стор. 322.

⁷ Там же, стор. 51.

шучі заяви Лейбніца про «природжений» характер необхідного знання (проблему необхідного знання ми розглянемо далі). По суті теза про природженість частини нашого знання знадобилася Лейбніцу тільки для того, щоб пояснити можливість необхідного знання, тобто знання, істинність якого не ґрунтується на істинності окремих прикладів.

Проблема необхідності знання розв'язується Лейбніцем у зв'язку з його теорією можливих світів. Розбираючи проблеми боговиправданя, Лейбніц висловив думку про те, що світ, де ми живемо, є лиш одним із можливих. Перш, ніж створити його, бог розглянув різні можливі світи (тобто довільні, позбавлені логічної суперечності) і потім вибрав (для створення) той, який найдосконаліший. В такому розумінні наш світ є не тільки можливим, але й необхідним (бо бог не міг не хотіти створити найдосконаліший із усіх можливих світів). І в цьому полягає достатня підстава для його існування.

Зазначимо пов'язані з цією доктриною положення Лейбніца про можливість і необхідність. Можливість він розуміє як формально-логічну несуперечливість (і відповідно неможливість — як формально-логічну суперечність). Оскільки закони логіки є, за Лейбніцем, і законами світу, то таким самим способом він характеризує і онтологічну можливість (неможливість). При цьому можна вирізнити можливість у вужчому значенні — фізичну. Фізично можливе все те, що не порушує законів фізики, не суперечить їм. Усе, що суперечить законам фізики, фізично неможливе. Неможливе логічно неможливе і фізично, але неможливе фізично може бути можливим логічно.

Поняття можливого Лейбніц використовує для того, щоб встановити важливу відмінність між реальним і номінальним визначенням. Перше показує можливість визначуваного, друге нездатне на це. Така сама різниця проводиться Лейбніцем стосовно доводів. Це дозволяє йому відзначити номінальний характер багатьох доводів існування бога (у тому розумінні, що ці доводи не показують можливості його існування).

Поняття необхідності є у Лейбніца похідним від поняття можливості або неможливості і визначається таким чином: необхідне те, заперечення чого неможливе (тобто заперечення чого є суперечність). Інакше кажучи, необхідне те, чого не може не бути. Залежно від того, як розуміється можливість (як логічна чи як фізична), це визначення характеризує або логічну, або фізичну необхідність. Лейбніц підкреслює, що фізична необхідність є ширшим поняттям, ніж логічна: там, де не доведена логічна необхідність, можна припускати фізичну необхідність.

Виходячи із поняття можливого світу, сформульованого Лейбніцем, можна дати дещо інші визначення можливого. Те, що спостерігається в будь-якому можливому світі, можливе. Те, що буває у всіх без винятку можливих світах, необхідне. Те, чого не існує в жодному із можливих світів, неможливе. Такими визначеннями послуговуються у сучасній модальній логіці. Лейбніц прагнув також показати «аналітичний» характер необхідного знання. Аналітичним він називає всяке судження суб'єктивно-предикативної форми, де предикат міститься у суб'єкті, наприклад «Усяка добра людина є людина». Оскільки заперечення аналітичного судження — суперечність, то заперечення кожного аналітичного судження необхідно хибне і, отже, кожне аналітичне судження необхідно істинне. Отже, аналітичне знання також необхідне, а оскільки необхідне знання, за Лейбніцем, має «природжений» характер, то аналітичне знання є «природженим».

Аналітичним судженням протиставляються випадкові, або фактичні, судження, тобто судження, істинність яких не необхідна. Ці два тверд-

ження розрізняються за своїм джерелом. Лейбніц вважає, що джерело необхідних тверджень полягає у розумі, тоді як фактичні твердження ми отримуємо із чуттєвого досвіду і навіть з існуючого у нас невиразного сприйняття. Фактичні твердження не є необхідними саме через джерела свого походження. «Якими б численними не були окремі досліди, що говорять на користь якої-небудь загальної істини,— пише Лейбніц,— у ній не можна назавжди переконатися» з допомогою відчуттів, тобто довести відчуттями її «бездоганну і постійну достовірність»⁸.

Це міркування Лейбніца не передає, однак, усіх важливих відтінків у розумінні ним природи аналітичного знання. Насправді філософ вірив не лише в те, що кожне аналітичне судження істинне, але і в конверсію цього твердження: кожне істинне судження є аналітичним. Це примушує Лейбніца зробити висновок, «що не тільки в кожному аналітичному, але взагалі у кожному істинному судженні «предикат справді міститься у природі суб'єкта»^{8а}.

Істинність аналітичних суджень Лейбніц доводить за допомогою логічних законів тотожності і суперечності, а аналітичний характер істинних суджень — через логічний закон достатньої підстави, згідно з яким ніщо не має стверджуватися без підстави. Це означає, що «будь-яка істина, яка не є абсолютною перша, може бути доведена із абсолютно першої...»⁹. Тому, щоб обґрунтувати аналітичний характер кожного істинного твердження, лишається показати, що всі «перші істини» є аналітичними і що всяке правильне доведення зберігає властивість «бути аналітичною істиною». Це легко зробити, коли інтерпретувати поняття «аналітичний» як «необхідний». З цього випливає помилковість погляду І. С. Нарського, згідно з яким аналітичний характер кожного істинного твердження Лейбніцу довелося «пояснити тим, що справжня основа усіх істин криється в якомусь єдиному світовому розумі як логічна можливість»¹⁰. Насправді ця основа є переважно логічною і зовсім не залежить від припущень про бога.

Лейбніц зробив надзвичайно багато, щоб правильно зрозуміти предмет логіки. На початку нового часу виник своєрідний бунт проти «засилля Арістотеля» в науці й філософії. Звідси відповідне недооцінювання силлогістичної логіки Арістотеля у працях Ф. Бекона і Д. Локка. На противагу цьому Лейбніц обстоював погляди, за якими «винахід силлогістичної форми є одним із найчудовіших і навіть найважливіших відкриттів людського духу. Це своєрідна універсальна математика..., у ній міститься мистецтво безпомилковості, якщо уміти правильно користуватися нею»¹¹.

Головним досягненням силлогістики Лейбніц вважає те, що вона є знаряддям формального доведення, тобто доведення, правильного внаслідок уже самої форми міркування. Лейбніц добре розумів, що силлогізмами аж ніяк не вичерпуються правильні формальні доведення. Існують, каже він, також правильні асиллогістичні висновки. Взагалі під аргументацією за формою він мав на думці «всяке міркування, яке приводить до висновку через свою форму і в якому не доводиться доповнювати жодного члена. Отже, будь-який сорит... або навіть добре складений рахунок, алгебраїчна викладка, аналіз нескінченно малих

⁸ Там же, стор. 75.

^{8а} Г. В. Лейбніц. О способах отличения реальных феноменов от воображаемых, стор. 147.

⁹ Г. В. Лейбніц. Абсолютно первые истины... Приложение к книге: И. С. Нарский. Лейбниц, стор. 228.

¹⁰ И. С. Нарский. Лейбниц, стор. 79.

¹¹ Г. В. Лейбніц. Новые опыты..., стор. 423.

«... аргументацією за формою... І Евклідові доведення частіше за все становлять доведення за формою»¹².

Лейбніц вважав, що закони логіки — не що інше, як закони здорового глузду, розміщені по порядку і записані. Те, що вони записані якимось спеціальним чином, робить їх легко застовними до розв'язання багатьох проблем, що стосуються виявлення істинного знання. Значення логіки полягає в тому, що все несамоочевидне пізнання вона здобуває «з допомогою висновків, котрі правильні лише тоді, коли вони зроблені за належною формою»¹³.

Мислитель перебільшує значення логіки у пізнанні, і це перебільшення пов'язане з його помилковою думкою, що всі істинні твердження є аналітичними. З цього випливає і зроблений ним висновок про можливість охопити наше мислення єдиним «універсальним численням», яке дозволило б під час суперечки між людьми «узяти в руки олівець, сісти за грифельні дошки і сказати одне одному: «давайте полічимо», щоб зразу виявити, хто правий»¹⁴.

І хоча пізніші дослідження показали нездійсненність цієї програми Лейбніца, її створення є важливим етапом в історії філософії. Особливу цінність має його положення про об'єктивність логічного доведення. Суть цього положення полягає ось у чому. У звичайних своїх міркуваннях люди, не стримувані логікою, перебувають під впливом пристрастей і часто, обстоюючи свій погляд, перебільшують. «Запал,— пише Лейбніц,— з яким ми захищаємо свої гіпотези, є лише результатом нашого палкого бажання примусити поважати самого себе»¹⁵. Але коли ми записуємо нашу аргументацію в належній логічній формі, то незалежно від нашого суб'єктивного бажання і думки опонентів, стає зрозумілим, чи є дане міркування доказовим, чи ні.

У логіці Лейбніца (і в сучасній логіці) значне місце посідає принцип тотожності. Так, аналітично-істинні твердження містять усі так звані тотожні істини, тобто твердження типу $A \in A$, $B \in B$ та інші, повторюють тільки те саме, не повідомляючи нам нічого нового. Однак не слід думати, зауважує філософ, що тотожні істини некорисні, вони відіграють основну роль у процесі логічного доведення, у них мають потребу також геометри у своїх доведеннях від супротивного.

З іменем Лейбніца звичайно пов'язують таке формулювання принципу тотожності: речі A і B тотожні, якщо і тільки якщо кожна властивість речі A є властивість речі B , і кожна властивість речі B є властивість речі A . Із цього визначення випливає, що не можна говорити про дві тотожні речі, бо коли дві речі тотожні, то, внаслідок наведеного визначення, вони не розрізняються за жодною своєю властивістю і, отже, становлять ту саму річ. Навпаки, якщо правильно мовити про дві (і більше) речі, то вони необхідно різні. Отже, принцип тотожності Лейбніца є водночас і принципом відмінності. Сам по собі цей принцип достатньо тривіальний і був відомий задовго до Лейбніца, наприклад, Фомі Аквінському. Але Лейбніц перший указав на глибокі наслідки, що випливають із цього принципу.

Насамперед зазначимо, що згадане формулювання принципу тотожності практично непотрібне, щоб встановити тотожність: якщо речі A і B тотожні, то, щоб це встановити, треба переглянути усі їхні властивості. Але таких властивостей чимало і більшість із них невідома. Проте таке розуміння тотожності практично корисне, щоб встановити

¹² Там же, стор. 423.

¹³ Там же, стор. 428.

¹⁴ G.-W. Leibniz. *Fragmente zur Logik*. Berlin. 1960, S. 16.

¹⁵ Там же, стор. 456.

відмінність, а також в такому відношенні: якщо уже відомо, що речі A і B тотожні, то це означає, що речі A і B збігаються і, отже, поняття речі A може бути замінене поняттям речі B у всіх контекстах, де трапляється поняття речі A , без зміни значення цих контекстів. І Лейбніц послугується цією властивістю тотожності для іншого визначення тотожності: «Тотожні ті речі, одна з яких може бути підставлена замість іншої, зберігаючи істинність»¹⁶.

По суті таке розуміння тотожності існує і в сучасній науковій практиці. Відношення називають відношенням типу еквівалентності, якщо воно рефлексивне, симетричне і транзитивне. Тотожність, як легко перевірити, належить до цього типу. Але наявність перелічених властивостей не визначає тотожності як такої: вона встановлює належність її до класу відношень, але не вказує на специфіку, що відрізняє тотожність від інших елементів цього класу. Тому, щоб дати повне визначення тотожності, звертають увагу не лише на рефлексивність, симетричність і транзитивність цього відношення, але й на взаємозамінюваність тотожних елементів, які (в загальному випадку) мають інші відношення типу еквівалентності. Саме так чинять, коли формують числення предикатів з рівнянням¹⁷.

З поняттям тотожності пов'язане важливе розрізнення екстенціональних і інтенціональних контекстів. Контекст, в якому однаковість речей A і B виправдовує заміну A на B , називають екстенціональним. Контекст, де така заміна не виправдовується, називається інтенціональним. Принцип тотожності Лейбніца заснований на припущенні, що всі контексти екстенціональні.

Розглянемо, однак, такі міркування. «Хай n є кількість планет Сонячної системи. Кеплер не знав, що n більше за 6. Але n дорівнює 9 (згідно з сучасним знанням). Отже, Кеплер не знав, що 9 більше за 6». Зрозуміло, що це міркування неправильне: його посилки істинні, а висновок хибний. Така обставина звичайно пояснюється тим, що контекст «Кеплер не знав, що n більше за 6» є інтенціональним. Вивчення інтенціональної логіки лежить за межами звичайної (екстенціональної) логіки, у побудову якої зробив свій вклад Лейбніц, і потребує спеціальної логіки смислу, а також логіки знання, віри та ін. Побудова таких логік — одне із найважливіших завдань сучасної логічної науки.

До принципу тотожності у філософії Лейбніца приєднується теза про множинність субстанцій. Єдина субстанція, будучи тотожною сама собі, не може, на думку Лейбніца, спричинити всю різноманітність у світі, отже, в основі світу має лежати безліч субстанцій. Це положення становить передпосилку широковідомої теорії монад Лейбніца.

З умінням розрізняти і ототожнювати (яке передбачає використання принципу тотожності) у філософії Лейбніца пов'язане також учення, яке йде від Декарта, про зрозуміле і чітке знання. Знання про будь-яку річ Лейбніц називає зрозумілим, якщо ми уміємо відрізнити цю річ від усієї решти речей («Я кажу, що ідея зрозуміла, коли її достатньо, щоб дізнатися і відрізнити річ») ¹⁸. Воно може бути чітким, якщо є необхідним. Декарт, зазначає Лейбніц, правильно твердить, що знання може бути зрозумілим, але не чітким. Прикладом такого знання є, за Лейбніцем, чуттєве знання.

Значне місце у логіці Лейбніца посідає і поняття імовірності. Воно не було погоджено з поглядом Арістотеля, який обґрунтовував імовірність авторитетом, і замість цього висунув тезу: імовірність «завжди

¹⁶ Цит. за кн.: И. С. Нарский. Лейбниц, стор. 48.

¹⁷ Див., наприклад: S. Kleene. Mathematical logic. N. Y., 1968 (глава 3).

¹⁸ Г. В. Лейбниц. Новые опыты, стор. 223.

грунтується на відповідності з істиною». Імовірність для Лейбніца є не що інше, як спосіб визначити істинність якоїсь гіпотези, коли відсутні для цього достовірні способи. «Коли не можна розв'язати з абсолютною точністю будь-яке питання, то все ж можна визначити ступінь імовірності його на підставі даних обставин, і отже, можна правильно розв'язати на користь того чи іншого припущення»¹⁹.

Лейбніц добре усвідомлює, що звичайна (дедуктивна) логіка не придатна для використання імовірностей, і ставить завдання — створити іншу (імовірнісну чи індуктивну) логіку, яка допускає застосування імовірностей і приводить до інших висновків, ніж логіка необхідних істин. Справді, якщо в силогізмі «Усі люди смертні. Сократ людина. Отже, Сократ смертний» замінити першу посилку на «Цілком імовірно, що всі люди смертні», то форма одержаного міркування перестає бути правильною: посилки цієї форми можуть бути істинними, а висновок хибним. Проте ймовірнісна логіка, яка правильно застосовує імовірності до міркувань, має бути тісно пов'язана з дедуктивною логікою, бо згідно з Лейбніцем, сама ймовірність цих висновків має бути доведена з допомогою висновків логіки необхідного. Глибина цих зауважень про природу індуктивної логіки стає особливо зрозумілою, коли зіставляти їх з міркуваннями про індукцію Ф. Бекона і Д. С. Мілля, які є основоположниками індуктивної логіки нового часу.

З логікою Лейбніца тісно пов'язане і його вчення про свободу волі. Надаючи законам логіки онтологічного значення (тобто характеризуючи їх як якісь загальні закони світу), Лейбніц одержує на основі закону достатньої підстави твердження, згідно з яким усе у світі необхідне. Зокрема, необхідна і свобода волі людини.

Лейбніц неодноразово підкреслював досконалість світу, де ми живемо. Ця досконалість виявляється і у свободі волі для людини, бо без свободи немає досконалості. Але досконалості немає і без необхідності. Як же поєднати необхідність і свободу волі?

На думку Лейбніца, проблема свободи волі полягає у з'ясуванні того, а чи є вільною людина, що користується своєю волею. При цьому «фактична свобода полягає або в силі робити те, що хочеш, або в силі хотіти як треба». «Хотіти як треба» означає для Лейбніца те саме, що і «обміркувавши належним чином»²⁰.

Згідно з Лейбніцем, у кожному акті своєї поведінки людина має вибирати між різними альтернативами, диз'юнкція яких необхідна. Необхідність для людини виявляється тут у тому, що сам вибір неминучий і неминуча множина альтернатив, із яких робиться вибір. Але хоча диз'юнкція альтернатив необхідна, перевага будь-якої однієї з них є справа самої людини. І оскільки людина робить це «обміркувавши належним чином», вона вільна. «У цьому значенні, — пише Лейбніц, — я звичайно кажу, що розум може детермінувати волю згідно зі сприйняттями і доводами, але способом, який при всій своїй достовірності і безперечності схиляє, не примушуючи»²¹.

Лейбніц виступає проти погляду, відповідно до якого свобода полягає лише у виборі між рівноцінними альтернативами, а якщо вибір відбувається між нерівноцінними альтернативами, то він необхідний (детермінований) і, отже, не вільний. «Строго кажучи, — підкреслює він, — ми ніколи не буваємо байдужими до випадків будь-якої альтернативи, наприклад, якщо нам доводиться піти праворуч чи ліворуч, виставити вперед ліву ногу чи праву; ми чинимо так або інакше, не

¹⁹ Там же, стор. 327.

²⁰ Там же, стор. 155.

²¹ Там же.

замислюючись над цим, і це доводить, що спільна дія внутрішніх схильностей і зовнішніх вражень (хоча і ті й інші непомітні) детермінують нас до прийнятого рішення»²². У розв'язанні питання, а чи вільна людина, здійснюючи свій вибір, істотно лише те, чи керується вона при цьому розумом, чи ні. Бо якщо людина не керується розумом, то, як зазначали Сенека і Спіноза, вона стає рабою своїх пристрастей і не може бути вільною. Тільки приборкавши свої пристрасті, «ми стаємо немов господарями над самими собою і можемо з часом примусити себе думати і робити те, чого... потребує розум»²³.

Отже, справжня свобода для людини полягає в тому, що вона вибирає між альтернативами згідно з розумом. Розум детермінує вибір людини, але це не перешкоджає її вільному волевиявленню, бо тут немає ніякого зовнішнього примусу, а є лише пояснення того, чому одна альтернатива ліпша за іншу.

Отже, незважаючи на те, що у світі панує необхідність, людина може виявити мудрість і право вибору, може бути вільною. В кінцевому підсумку це відбувається внаслідок того, що «найдосконаліша свобода скоріше полягає саме в тому, щоб не бути скованим, вибираючи найліпше»²⁴.

Зовсім особливе місце у логіці і філософії Лейбніца посідає поняття існування. Розв'язання ним проблеми існування ми обговоримо не в зв'язку з «Монадологією», а на основі докладного вивчення невеликого уривка «Абсолютно перші істини...», опублікованого у додатку до книжки І. С. Нарського про Лейбніца. Причина такого підходу до вивчення поглядів Лейбніца на природу існування полягає в прагненні виявити ті його положення цього питання, які висловлювалися поза контекстом і не були (та навіть і не мали бути) опубліковані за життя філософа, а, отже, не могли слугувати підставою для звинувачення їх автора у неправильному ставленні до релігії.

Поняття існування досліджується Лейбніцем на основі поняття можливості. Він висуває тезу, що все можливе прагне до існування. «Якщо б у самій природі сутності не було б ніякої схильності до існування, то нічого не існувало б»²⁵. Звідси контрапозицією дістаємо: коли щось існує, то у самій природі сутності є нахил до існування. Відомо, однак, що щось існує. З останніх двох тверджень одержуємо (за правилом модуспоненс) доведення тези Лейбніца.

Встановивши, що «все можливе прагне до існування», Лейбніц продовжує цю думку отак: «А тому [будь-що можливе] існувало б [реально], якби не перешкоджало інше [можливе], котре також прагне до існування і не сумісне з першим»²⁶. Лейбніц проводить тут важливу різницю між можливим і співможливим: не все те, що можливе, співможливе з іншим. Хай, наприклад, кожна із речей *A* і *B* зокрема можлива. Тоді може статися так, що спільне твердження про *A* і *B* суперечливе. Це означає, що вони не можуть існувати спільно, а б_о що вони не співможливі. Речі співможливі, якщо вони можливі і якщо твердження про їхнє спільне існування не призводить до суперечності.

Послугуючись поняттям співможливості, Лейбніц робить рішучі зрушення у визначенні поняття існування: він розбиває всі можливі події на групи (класи) таким чином, що в одну групу потрапляють ті і

²² Там же, стор. 175.

²³ Там же, стор. 174.

²⁴ Полеміка Г. В. Лейбніца и С. Кларка по вопросам философии и естествознания (1715—1716). Л., 1960, стор. 68.

²⁵ Там же, стор. 228.

²⁶ Там же, стор. 227.

лише ті події, які співможливі між собою. І робить висновок, що у будь-якому разі реалізується така комбінація речей, де існує найбільша їхня кількість. Насправді це твердження Лейбніца не впливає із наведеного вище аналізу і має розглядатися як самостійне припущення в його теорії існування.

Лейбніц наводить простий приклад, що пояснює сказане. Хай речі *A*, *B*, *C* і *D* «рівнозначні за своєю сутністю, однаково досконалі, або однаково прагнуть до існування». Це припущення рівнозначне тому, що кожна із речей *A*, *B*, *C* і *D* можлива, і не має жодного способу, за допомогою якого одній із них можна надати перевагу перед іншою. В такому разі, гадає Лейбніц, перевага може виявитися тільки тоді, коли ці речі розбити на співможливі групи. Хай річ *D* сумісна з річчю *C* і несумісна з речами *A* і *B*, а кожна із речей *A*, *B* і *C* сумісна з усіма речами, крім *D*. Тоді є дві групи співможливих подій: $\langle ABC \rangle$ і $\langle CD \rangle$. Застосовуючи припущення, згідно з яким завжди реалізується (для рівноможливих речей) комбінація з найбільшою кількістю речей, ми одержуємо, що реалізується комбінація $\langle ABC \rangle$. Зазначимо, що як тільки комбінація $\langle ABC \rangle$ переходить із можливості у дійсність, комбінація речей $\langle CD \rangle$, яка досі була можливою, стає неможливою.

Лейбніц гадає, що комбінація з більшою кількістю однаково досконалих речей досконаліша, ніж комбінація з меншою кількістю таких речей. Зокрема, комбінація $\langle CD \rangle$ менш досконала, ніж комбінація $\langle ABC \rangle$. Звідси зрозуміло, що «речі існують найдосконалішим способом»²⁷.

Коли Лейбніц розглядає ту саму проблему у підготовленій ним для друку (але не опублікованій за його життя) книжці «Нові досліді про людський розум», він посилається на бога: «Я маю підстави думати, що не всі можливі види співможливі у всесвіті, яким би великим він не був, і це стосується не лише речей, які існують разом у той самий час, але навіть і всієї послідовності речей, тобто я думаю, що існують необхідним чином види, які ніколи не існували і ніколи не будуть існувати, бо вони несумісні з тією послідовністю істот, котрі вибрав бог. Але я гадаю, що всі речі, котрі припускала досконала гармонія всесвіту, є у ньому»²⁸. Проте наведене тут тлумачення існування не містить посилянь на бога як першопричину сущого і засноване лише на прагненні до існування деяких первинних можливих сутностей, на їхній здатності об'єднуватися у групи співможливих подій і на принципі, згідно з яким завжди (тобто необхідним чином) реалізуються найчисленніші групи співможливих подій.

Оскільки перетворення якоїсь групи подій із можливих у дійсні робить деякі події неможливими, а деякі нові події можливими, то після кожної такої події відбувається перерозподіл можливих подій за групами співможливих і з цих нових груп реалізується найчисленніша. Потім цей процес повторюється знову і знову, утворюючи розвиток існуючого світу. Цей розвиток пояснює як закон достатньої підстави, так і принцип досконалості світу, які відіграють важливу роль у філософії Лейбніца. Лейбніц вважає таке розуміння існування дуже важливим і тому тут же підкреслює: «Інакше неможливо було б знайти жодної підстави для існування речей»²⁹. Концепцію можливостей, що лежить в основі теорії існування, і положення про необхідний механізм переходу найчисленнішої групи співможливих подій в існуюче ми

²⁷ Там же.

²⁸ Г. В. Лейбніц. Новые опыты..., стор. 268.

²⁹ Г. В. Лейбніц. Абсолютно первые принципы..., стор. 228.

називаємо «динамічною», на відміну від розглянутої вище «статичної» теорії можливості і необхідності.

Коли Кутюра і Б. Рассел вперше познайомилися з цією стороною філософії Лейбніца, вони заявили, що у Лейбніца є «друга філософія», кардинально відмінна від першої. І. С. Нарський у зазначеній праці вважає їхню думку перебільшенням. Ми гадаємо, однак, що зроблений аналіз фрагмента «Абсолютно перші істини...» дає підстави передбачити, що теорія існування Лейбніца припускає ним самим те витлумачення, котре не залежить від бога і значно цікавіше, ніж це можна судити з «Монадології» або «Теодіцеї». Але остаточне розв'язання цього питання залежить від вивчення багатьох джерел.

Загалом, філософія Лейбніца так тісно пов'язана з його логікою, що без розуміння її важко збагнути і його філософські погляди. Лейбніц як логік цікавий не тільки як попередник сучасної символічної логіки, але й як дослідник, один із перших, хто звернув увагу на можливість вивчення за допомогою логічних засобів таких філософських категорій, як необхідність, можливість, імовірність, причина та існування.

* * *

В статье рассматриваются взгляды Лейбница на предмет логики, тождество, вероятность, необходимость и возможность, а также критически анализируется предположенное этим философом решение проблемы обоснования знания, то есть выяснение условий, которые делают знание истинным. В связи с этим обсуждается проблема «аналитического» характера знания. Рассматривается также учение Лейбница о свободе воли и существовании.

Нерозв'язність проблеми істини в сучасній буржуазній етиці

В. С. ПАЗЕНОК

Питання про можливість і правомірність застосування поняття істинності до моральних суджень, норм, оцінок і категорій належить до тих етичних проблем, навколо яких точиться непримиренна боротьба між марксистською і буржуазною етикою. Інтерес до цієї проблеми¹ зумовлений кількома причинами. Її розв'язання конче потрібне для дальшого розвитку теорії моралі (визначення наукового статусу етики, структури моралі, співвідношення різних моральних систем тощо). Обґрунтування раціональності моральних переконань, уявлень, ідеалів, визначення критерію моралі і морального поступу також значною мірою залежить од відповіді на питання про співвідношення моралі та істини. Це також має важливе значення для наукової критики ідеалістичних буржуазних етичних шкіл, особливо тих буржуазних концепцій, які ґрунтуються на принципах етичного релятивізму. І нарешті, слід підкреслити велике практичне значення зазначеної проблеми для створення науково обґрунтованої системи морального виховання, утвердження справжніх моральних цінностей і норм, формування нової людини в процесі комуністичного будівництва.

У розв'язанні проблеми про співвідношення істини і моралі марксистська етика протистоїть буржуазній, зокрема сучасним американо-англійським етичним школам неопозитивістського напрямку, таким як інтуїтивізм, емотивізм, лінгвістичний аналіз у моралі та різні варіанти прагматизму. Для цих напрямів характерна абсолютизація гносеологічних аспектів моралі, застосування здебільшого формально-логічних прийомів їх дослідження. Відриваючи моральну свідомість від наявних моральних відносин, неопозитивісти намагаються розв'язати цю проблему за допомогою аналізу модальності моральних суджень, розкриття змісту термінів і понять, тобто моральної мови. Звичайно, розробка суто теоретичної проблематики логіки моральних суджень конче потрібна. Але істотна хиба так званої лінгвістичної етики полягає в тому, що «моральна мова» вивчається як автономний витвір моральної свідомості, моральні терміни і судження позбавляються об'єктивного змісту, а мораль витлумачується в дусі суб'єктивізму. Нехтування соціальної детермінованості моральних понять, абстрактно-логічний підхід до пізнання суті моральних явищ заводить позитивістську етику у безвихідь, веде до релятивістських або навіть відверто нігілістичних висновків

¹ Див.: В. П. Кобляков. Об истинности моральных суждений.— «Вопросы философии», 1968, № 5; Н. Д. Табунов. Истина и добро. У зб.: Проблемы категорий марксистско-ленинской этики. Новосибирск, 1969; В. Е. Ермолаева. Этика и логика.— «Вопросы философии», 1968, № 11; Наука и нравственность. Зб. ст. М., 1971.

щодо можливості обґрунтування раціональності моральних суджень, визначення їхньої істинності чи хибності.

Проблему моральної істини можна розв'язати тільки на основі марксистської методології, виходячи з визнання суспільної зумовленості моральних відносин, принципів і поглядів. Марксистсько-ленінська етика розкриває суть моралі як суспільного явища, досліджує конкретно-історичний зміст моральних норм та принципів, встановлює їхній зв'язок з інтересами і потребами певних суспільних груп. Для марксистської етики не існує моральних уявлень, що є самодостатніми за своїм характером. Вони виникають на основі відповідних суспільних відносин, їхній зміст визначається конкретними умовами суспільного буття людей. Поєднання соціологічного аналізу з логічним і гносеологічним дає можливість глибоко дослідити мораль як суспільний феномен, визначити сутність форм моральної свідомості. Зразком саме такого підходу є аналіз поняття «справедливість» у праці Ф. Енгельса «До житлового питання» й у праці В. І. Леніна «Держава і революція». Спроба обмежитися лише гносеологічним або логічним розглядом моралі, що характерно для неопозитивістської етики, призводить до ідеалістично-суб'єктивістського її витлумачення.

Проблему моральної істини не можна вивчати поза загально-філософською концепцією істини, оскільки моральна істина є своєрідним виявом істини як такої, специфічним способом відображення дійсності у сфері моральної свідомості. «...Хто береться за часткові питання без попереднього розв'язання загальних, той неминуче буде на кожному кроці несвідомо для себе «натикатися» на ці загальні питання», — зазначив В. І. Ленін². Марксистсько-ленінські положення про об'єктивність змісту істини, діалектику абсолютної та відносної істини, умови істинності, про практику як критерій істини тощо становлять методологічну основу розв'язання проблеми моральної істини. Відомо, що під істиною марксизм розуміє таке знання, яке адекватно відображає реальність, що пізнається, і не залежить ні від індивіда, що пізнає, ні від людства загалом. Істинними є такі моральні уявлення та ідеали, які відповідають прогресивному розвитку суспільства. Саме цю обставину відзначав Ф. Енгельс, коли говорив, що пролетарська мораль як система моральних цінностей є вищою мірою істинності порівняно з іншими моральними теоріями³. Моральна оцінка є істинною тільки тоді, коли вона здійснюється з позицій класу, діяльність якого сприяє соціальному і моральному прогресові.

Для сучасної буржуазної філософії моралі проблема істини є нерозв'язною. Представники етичного релятивізму, виходячи із загальних принципів неопозитивізму, протиставляють мораль і науку, заперечують об'єктивний зміст моральних норм і понять і на цій підставі заперечують можливість і правомірність постановки питання про істинність моралі. Це характерно, зокрема, для однієї з провідних теорій буржуазної етичної думки — лінгвістичного аналізу моралі (Р. Хеар, С. Тулмін, П. Ноуел-Сміт, Г. Ейкен, А. Д. Мелден, Г. Клаус і В. Ейхгорн).

За об'єкт етичного знання етики-лінгвісти беруть «метаетику»⁴, вивчення логіки «моральної мови», тобто контекстів вживання певних моральних термінів та суджень. Такий аналіз моралі, на думку цих

² В. І. Ленін. Повн. збір. тв., 15, стор. 350.

³ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 90.

⁴ Марксистська етика не заперече логічних проблем теорії моралі, але рішуче заперече протиставлення метаетики («чистої» філософії моралі) нормативній етиці, що властиве неопозитивізму.

філософів, дає можливість обґрунтувати моральні судження через виведення їх з більш загальних моральних суджень-принципів за допомогою логіки, побудувати суто дедуктивну систему моральних понять. Аналітики гадають, що в такий спосіб можна уникнути теоретичної неспроможності, характерної для інших шкіл неопозитивізму, і створити певний кодекс моральних настанов. Беручи індивіда за головного суб'єкта моральної дії, нехтуючи суспільною моральною практикою, аналітики вважають, що кожна людина довільно обирає принципи власної поведінки, тому довести перевагу моральних уявлень і переконань однієї особи перед іншою неможливо. Це, мовляв, є ще одним доказом релятивності моральних понять, неможливості підвести їх під категорію істинності.

Протиставляючи метаетику етиці нормативній, оцінній, Й. Йоргенсен та О. Вайнбергер твердять, що моральні судження як такі не описують фактів і, отже, не несуть жодної інформації про навколишню суспільну реальність. Моральні судження типу «не крадь», «поводься пристойно» не містять в собі якогось знання, не верифікуються ні чуттєвим, ні раціональним способом. Тому до цих висловлювань, як і до моральних норм загалом, не можна застосувати критерію істинності чи хибності.

Функції нормативних суджень зводяться до керування поведінкою, координації та кореляції дій, визначення мотивів вчинків, але їм не властива пізнавальна функція. Інша річ — судження факту. Речення «ти розмовляєш», «ти працюєш», на відміну від нормативних суджень, мають інформаційно-пізнавальний характер, описують елементи дійсності, можуть бути перевірені емпірично і оцінені за допомогою поняття «істина». Отже, позиція цих авторів полягає у протиставленні суджень факту, до яких застосовні поняття істинності чи хибності, моральним судженням, до яких вони не застосовні.

Аналітики вважають, що однією з вимог побудови морального кодексу є несуперечність його принципів. Застосовуючи теорію когерентності істини, створеної Ф. Бредлі та Б. Бланшардом⁵, буржуазні етики вважають, що наявність внутрішнього зв'язку є достатньою умовою правильності моральної системи. Звичайно, узгодженість моральних суджень, їх взаємозв'язок є необхідною умовою побудови моральної системи. Але ця умова не може бути прийнята як визначальна. Треба, по-перше, з'ясувати, що являє собою вихідний принцип, який покладено в основу даної системи, і, по-друге, як адекватно він і вся заснована на ньому система відображає суть морального життя певного суспільства (класу, групи).

Зазначимо довільність вибору аналітиками вихідного принципу побудови морального кодексу. На думку Хеара, таким принципом є «універсалізація», тобто схильність людей до однакових моральних учинків в аналогічних ситуаціях, що й визначає схожість їхніх моральних висловлювань. У. Франкена пропонує «правила, що переважають», тобто загальноприйняті правила поведінки. Ноуел-Сміт гадає, що моральна система має бути побудована на ідеї «благого життя», тобто уявлення про ідеальний, досконалий світ моральних стосунків. Перелік цих «принципів» можна продовжити. Навіть буржуазні вчені незадоволені таким підходом до розв'язання теоретичних проблем моралі. Критикуючи плюралізм вихідних моральних принципів аналітиків, американський етик Дональд Емонс песимістично стверджує, «що жоден

⁵ Згідно з цією концепцією, істинними є такі положення, що входять в систему, елементи якої пов'язані між собою.

нормативний кодекс не може бути обґрунтований раціонально, науково або за допомогою логічної індукції»⁶.

Такий підхід до аналізу істинності моралі визначив ставлення етиків-лінгвістів до проблеми відображення моральною свідомістю соціальної дійсності. Вони заперечують будь-який зв'язок моралі з об'єктивними чинниками, її теоретичних принципів з певними класовими інтересами. Проте сам факт заперечення моральної істини, відхід у сферу абстрактно-формальних міркувань є опосередкованим вираженням інтересів буржуазії — класу, який не зацікавлений в об'єктивному пізнанні соціальної дійсності. Відмова від визнання будь-яких зв'язків моральних понять, ідей, теорій з реальною дійсністю, нехтування об'єктивного критерію істини, яким є суспільно-історична практика — все це свідчить не тільки про ненауковість гносеології буржуазної філософії моралі, а й про її реакційну соціальну спрямованість.

Марксистська етика довела, що моральні поняття мають об'єктивний зміст, вони відображають одну із сторін соціальної дійсності — сферу відношень особи і суспільства. В. І. Ленін підкреслював: «...Цілі людини породжені об'єктивним світом і передбачають його,— знаходять його, як дане, наявне. Але здається людині, що її цілі поза світом взяті, від світу незалежні («свобода»)»⁷. Моральні уявлення відображають об'єктивно існуюче, ті конкретно-історичні явища, що виступають як необхідність, обов'язкова умова існування людини, функціонування суспільства. Поняття добра, блага, справедливості, моральні норми та вимоги є вираженням цієї необхідності, відображенням таких об'єктивно існуючих відносин, які відповідають корінним інтересам певних класів, суспільства загалом. К. Маркс і Ф. Енгельс, відзначаючи об'єктивну детермінованість моралі як соціального явища, писали, що «одні й ті самі умови, одна й та сама протилежність, одні й ті самі інтереси повинні були загалом всюди створити також одні й ті самі звичаї»⁸.

Етичні категорії узагальнено відображають об'єктивні зв'язки, що виникають в моральній сфері суспільного життя в процесі історичного розвитку. Етичні категорії мають статус наукових понять лише тоді, коли відображають закономірне, істотне в моральному житті суспільства, абстрагуючись від випадкового, неістотного. Безпідставність протиставлення суджень факту судженням повинності (те, що має бути) полягає ще й в тому, що прихильники цього погляду нехтують генезисом моральних норм. Моральні норми, їхній зміст і форма зумовлені соціально-історичними причинами. Вони виникають у процесі абстрагуючої діяльності людини як результат пізнання і перетворення соціальної дійсності. «В змісті норм знаходять відображення соціально значущі інтереси, закономірні для соціальної групи (суспільства загалом), тенденції, які неминуче реалізуються в діяльності людей і потребують реалізації завдяки їхнім свідомо-мотивованим діям»⁹,— пише В. Кобляков.

Формальнологічний підхід аналітиків до аналізу категорій моралі надав моральній істині конвенціоналістського характеру, зробив її непридатною для розв'язання моральних проблем. Трактуючи моральну істину в суб'єктивістському, ідеалістичному дусі, школа лінгвістичного аналізу моралі об'єктивно слугує дезорієнтації людини в пізнанні і пе-

⁶ D. Emmons. Rational Egoism: Randon Observations. "The Personalist", winter 1971, vol. LII, N 1, p. 96.

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 38, стор. 174.

⁸ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, стор. 50.

⁹ В. П. Кобляков. Об истинности моральных суждений.— «Вопросы философии», 1968, № 5, стор. 69.

ретворенні світу людських відносин. На думку Ноуела-Сміта, «етика не робить жодних висновків про те, що ми маємо робити»¹⁰. Формалізм і беззмстовність, вузька спеціалізація на лінгвістичній «техніці», нездатність аналітичної філософії моралі піднятися до осмислення світоглядних функцій моралі — все це спричинило ту кризу, яка характерна для цієї школи етичного неопозитивізму, зумовило значне падіння її авторитету навіть серед буржуазних теоретиків¹¹.

Неспроможність визначити природу моралі і суть етичних категорій позначилася і на розв'язанні буржуазними етиками питання про критерій моралі і його місце в системі моральної істини. У працях представників неопозитивізму, «апробативної» етики, «консеквенціальної» етики цьому питанню приділяється чимало уваги.

Характеризуючи методологічні принципи підходу буржуазних етиків до проблеми критерію моралі, слід насамперед підкреслити, що вони заперечують будь-які зв'язки його з соціальною практикою. Це насамперед впливає із нехтування аналітиками об'єктивного змісту моральних категорій, їх детермінованості суспільними відносинами. По-друге, буржуазна етика виводить критерій моралі переважно зі свідомості окремого «вільно-діючого» індивіда, тобто стоїть на позиціях суб'єктивізму і волюнтаризму, нехтуючи тим самим моральний досвід соціальних спільностей. Незаперечний факт, що мораль є специфічним суспільно-регулятивним інститутом, а не сферою суто особистих взаємин. По-третє, більшість буржуазних етичних шкіл протиставляє моральний критерій науковому, заперечуючи тим самим пізнавальну функцію моральних норм. На думку багатьох буржуазних філософів-етиків, до критеріїв моралі не застосовне поняття істинності.

Така ж непевність властива буржуазній етиці й у визначенні критерію моралі, оскільки вона стоїть на позиціях плюралізму. Серед усієї різноманітності напрямів у визначенні критерію моралі в буржуазних етичних ученнях вирізняються два основні: етичний релятивізм та етичний абсолютизм¹². Етичні школи, що належать до першого або другого напрямку, істотно різняться між собою щодо визначення конкретного критерію моралі. Так, етичні релятивісти твердять про неможливість раціонального визначення критерію моралі, оскільки для них у моралі немає нічого сталого, всі моральні норми і поняття відносні. А прибічники етичного абсолютизму вважають, що моральні норми та настанови незмінні і намагаються виводити мораль із «вічних» моральних критеріїв. У цьому випадку ми маємо справу з об'єктивно-ідеалістичним варіантом моралі, що протиставляється суб'єктивістсько-релятивістському її витлумаченню. Школи релятивістської етики вживають як критерії моралі «суб'єктивне почуття», «інтуїцію», «принцип терпимості», принцип «наочності», «самоочевидність», «common sense» (загальноприйняте) тощо. Абсолютистська етика (неотомізм, натуралістичні концепції, гедонізм, еволюційна етика та ін.) висуває як критерій «вірність богу», «незмінну природу людини», «універсальне моральне добро» тощо. Релятивістське витлумачення критерію моралі дедалі поширюється, що є свідченням поглиблення кризи буржуазної моральної свідомості, посилення ірраціоналізму, ідей скепсису та нігілізму.

¹⁰ Р. Н. Nowell—Smith. Ethics. Oxford, 1957, p. 8.

¹¹ Див.: О. Г. Дробницький. Дискусія по проблемі етики.— «Вопросы фило-софии», 1971, № 6.

¹² Така систематизація, звичайно, не є вичерпною. Правомірно розподіляти буржуазні етичні школи також на «натуралістичну» та «ненатуралістичну» етику, «об'єктивну» і «суб'єктивну» тощо. (Див.: К. А. Шварцман. «Этика... без морали». М., 1964).

Суб'єктивізм, санкціонування довільності моральних оцінок, що характерне для релятивістських концепцій критерію моралі, викликає критику навіть серед буржуазних вчених. Одним із тих, хто намагається подолати етичний релятивізм і довести можливість існування раціональної етики, є Морріс Гінзберг. У своїх працях «Моральний прогрес», «Етичний релятивізм і політична теорія», «Про різновиди моралі» він обґрунтовує думку про те, що об'єктивний характер людських потреб та мотивів дає можливість визначити загальний критерій моралі. Порівняльне вивчення моральних кодексів, пише він, показує їхню фундаментальну схожість завдяки тим обставинам, що людські потреби і імпульси всюди однакові¹³. Тому Гінзберг вважає, що завдання раціональної етики полягає в тому, щоб піддати моральні погляди, які відбивають ці потреби, логічній перевірці з погляду їхнього внутрішнього зв'язку і несуперечності. З цією метою він досліджує дві форми етичного релятивізму — соціологічний та психологічний. Під соціологічним релятивізмом М. Гінзберг розуміє «теорію», згідно з якою моральні правила є заявами, які доводять, що в межах даної групи існує загальна прихильність до певного класу вчинків, які викликають реакцію схвалення або заперечення»¹⁴. Релятивізм витлумачується цим автором як групова мораль, критерій якої визначається тими цінностями, які життєво необхідні для відповідного угруповання людей і змінюються зі зміною життєвої ситуації. Психологічний релятивізм М. Гінзберг аналізує як таку концепцію, котра виходить з того, «що моральні судження скоріше є емотивними, ніж дескриптивними, вони описують не характеристики вчинків, а поблажливе або негативне ставлення до них»¹⁵. На відміну від групової моралі, продовжує він, релятивізм такого типу є суб'єктивістським, він пов'язаний з індивідуальним сприйняттям моральних цінностей. На думку цього автора, обидва типи моральних систем і критеріїв не є істинними, бо намагання вивести моральну істину із групової моралі призводить до етики тоталітаризму, обмеження автономності особи і свободи вибору. Спроба вивести моральні принципи з психології, моральних імпульсів призводить до «поганої нескінченності» моральних суджень про безліч моральних фактів.

М. Гінзберг вважає, що істинним є той критерій, який враховує не лише вимоги моральних кодексів, а й моральних ідеалів, що мають спонукальний характер. Таким критерієм на його думку, є універсальна, загальноприйнята поведінка, яка водночас має і нормативну і аксіологічну цінність. «...Універсальність моральних суджень, всебічність морального досвіду, систематичний зв'язок і узгодженість принципів, здатність до самокритики і саморозвитку» — ось що, на погляд М. Гінзберга, становить основу ідеальної, істинної системи моралі, критерієм якої є «універсалізація»¹⁶.

Концепція М. Гінзберга є спробою подолати етичний суб'єктивізм і релятивізм за допомогою етичного абсолютизму, відшукати загальноприйнятний моральний критерій, універсальні моральні цінності, придатні для всіх. У цьому разі ми маємо справу з одним із неокантіанських варіантів моральної істини.

Аналогічний підхід до розв'язання питання про моральну істину та її критерій демонструють американські філософи Бранден і Машан. Бранден гадає, що лише поняття «життя» зумовлює існування поняття

¹³ Див.: M. Ginsberg. On the Diversity of Morals. Heinemann. London, 1956, p. 10.

¹⁴ M. Ginsberg. Ethical Relativity and Political Theory, p. 28.

¹⁵ Ibid.

¹⁶ M. Ginsberg. Evolution and Progress. London, 1961, p. 119.

«цінність». Тільки завдяки існуванню «живої сутності» речі можуть бути гарними або поганими. Це твердження не нове. Ще Спіноза писав у «Етиці»: «Ми бажаємо речі не тому, що вони гарні, вони гарні тому, що ми їх бажаємо». На думку Брандена, саме такий підхід спростовує тих, хто заперечує можливість застосування раціонального критерію до моралі, виведення цінностей із фактів: «Об'єктивізм спростовує думку, яка є панівною сьогодні, що будь-яке моральне судження є в наслідку «довільним», що нормативні судження не можуть бути виведені із фактичних тверджень»¹⁷. На думку Тібора Машана, саме поняття «людське життя» має бути прийняте як норма морального судження, тільки об'єктивістська етика дає можливість пізнати моральну істину. Машан вважає неправильним позитивістське розв'язання проблеми обґрунтування моралі, співвідношення між цінністю і фактом, необхідністю і випадковістю тощо. Він, зокрема, досить влучно критикує спроби неопозитивізму застосувати до моралі, не рахуючись з її специфікою, критерії «наукової точності».

Жоден з напрямів буржуазної етики не спроможний розв'язати проблему співвідношення істини і моралі, критерію моральності насамперед через порочність методологічних і світоглядних позицій. Наукове розв'язання цих проблем дає марксистсько-ленінська етика, керуючись науковою методологією пізнання суспільного життя — діалектичним й історичним матеріалізмом, виходячи з принципів марксистської теорії істини. Розв'язуючи проблему моральної істини, марксизм виходить із того положення, що «всі ідеї здобуті з досвіду, вони — відображення дійсності, вірні або викривлені»¹⁸. Марксизм визнає історичний характер моральних поглядів, їхню зумовленість класовими інтересами.

На відміну від позитивістської концепції «множини істин», від суб'єктивістського трактування істини як такого, чому просто надається перевага буденною свідомістю, марксизм рішуче заперечує моральний релятивізм. Ф. Енгельс зазначав, що певні системи моральних цінностей, теорії моралі, хоч і відносні і минулі, бо вони зумовлені конкретними історичними умовами, водночас є моментом абсолютного. Кожний історичний тип моралі є своєрідним і неповторним етапом морального прогресу. Діалектика морального прогресу полягає в тому, що поступальний розвиток моральності людства складається із сукупності відносних, а через те тимчасових, моральних систем, норм і принципів. Поряд з цим з покоління у покоління успадковуються й збагачуються основні норми людського співжиття, що вироблюються трудящими в їхній боротьбі із соціальним злом. Ці загальнолюдські норми і є елементами абсолютного в моралі, як постійно функціонуючій системі. Збагачення та розвиток цих елементів становить суть морального прогресу.

На основі пізнання об'єктивних законів суспільного морального розвитку, суспільно-історичної практики розв'язуються проблеми про свободу і необхідність у поведінці людини, про співвідношення існуючого і належного в моралі, про істинність моралі та її критерії. Істинною є та моральна система, яка відбиває потреби прогресивного розвитку суспільства. Тільки співвіднесення моралі з інтересами прогресивних класів дозволяє зрозуміти її справжню природу і встановити міру істинності моральних уявлень. Найбільш повно усвідомлює історичну необхідність лише той клас, інтереси якого збігаються з тенденціями історичного розвитку, і водночас відбивають потреби майбутнього, тобто виступають як загальнолюдські. Такими є інтереси робітничого класу, такою є його мораль. Будучи за своїм походженням класовою, комуні-

¹⁷ Цит. за: M. Ginsberg. *Ethical Relativity and Political Theory*, p. 96.

¹⁸ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 581.

стична мораль в кінцевому підсумку спрямована на задоволення інтересів всього людства. І в цьому розумінні вона є загальнолюдською.

Радянські вчені надають великого значення дослідженню проблеми критерію моралі¹⁹, проте чимало аспектів її чекають на дальшу розробку. Зокрема, це класифікація тих критеріїв, що вже застосовуються етичною наукою, визначення загальноісторичного критерію морального прогресу. В нашій, а також у зарубіжній марксистській літературі зустрічаються різні визначення загальноісторичного критерію морального прогресу. Так, англійський філософ Д. Льюїс вважає, що ним є задоволення постійно зростаючих потреб людини²⁰, а М. Мілліген,— що критерієм моралі є міра здійснення людської свободи²¹. Для німецького марксиста Г. Бюка критерій моралі — те, що відповідає інтересам трудящих мас. Існує твердження, що таким критерієм є гуманізм (М. І. Петросян, О. І. Титаренко, А. А. Ткаченко). На наш погляд, такий підхід до визначення критерію хибує на деяку однобічність. Кожний із цих авторів дещо абсолютизує одну зі сторін, граней загального критерію. Насправді, чи можливе повне задоволення людських потреб за умов відсутності свободи? Чи відповідає суспільство, з морального погляду, об'єктивним законам суспільного розвитку, якщо воно, скажімо, формує нерозумні потреби і задовольняє їх? Загальноісторичний критерій моралі має враховувати цілий ряд показників, що внутрішньо пов'язані один з одним. Критерій, сформульований В. І. Леніним щодо комуністичної моралі пов'язується з основою загальноісторичного прогресу. «...Моральність,— підкреслював Ленін,— це те, що служить зруйнуванню старого експлуататорського суспільства і об'єднанню всіх трудящих навколо пролетаріату, який буде нове суспільство комуністів»²². Цей критерій показує загальну спрямованість соціального розвитку і тому має об'єктивно-необхідний характер, водночас йому притаманна велика спонукальна сила, бо він вказує мету людства в його боротьбі за остаточне звільнення від експлуатації. В ньому органічно поєднуються класове і загальнолюдське, адже мета, за досягнення якої бореться робітничий клас, об'єктивно збігається з інтересами абсолютної більшості людства. «...Комунізм... є справою не самих тільки робітників, а всього людства»²³.

Чим більше дії і вчинки окремих індивідів або певних груп відповідають цьому критерію, тим істинніші вони є, тим більшого морального значення вони набувають. Критерієм істини є практика, конкретно-історична діяльність людей. Саме практика, реальні наслідки людської діяльності визначають відповідність чи невідповідність моральних норм та оцінок потребам суспільного розвитку.

Марксистське розуміння практики включає в себе безпосередні результати людської діяльності. Проте це не означає, що моральна цінність певного вчинку цілком і повністю визначається тими наслідками, до яких він привів у даному конкретному випадку. На відміну від буржуазної етики марксистська етика визначає умови та межі застосовності критерію моралі, враховує характер мотивів певного вчинку. Істина завжди конкретна, тому вона має розглядатися в певному ситу-

¹⁹ Див., напр.: Н. Н. Мокроусов. Об объективном критерии нравственности. У кн.: Проблемы этики. М., 1964; Н. Н. Куликова. Содержание и критерий нравственного прогресса. М., 1966; А. И. Титаренко. Критерий нравственного прогресса. М., 1967; М. И. Боровский. О критерии нравственности. Минск, 1970.

²⁰ Див.: J. Lewis. Marxism and the Moral Law.— "Marxism Today", Feb., 1958.

²¹ Див.: M. Millegan. Marxism and Morality.— "Marxism Today", Jan., 1965.

²² В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 257.

²³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 2, стор. 493.

аційному контексті²⁴. «...Всяку істину, якщо її зробити «надмірною»... якщо її перебільшити, якщо її поширити за межі її дійсної застосовності, можна довести до абсурду, і вона навіть пеминуче, при вказаних умовах перетворюється в абсурд»²⁵,— писав В. І. Ленін. Визначаючи цінність різних конкретних дій людини, марксистська етика виходить не з індивідуального, а з суспільного досвіду. Цінність вчинків людини полягає не лише в їхній практичній доцільності, а й у тому, наскільки вони вже сьогодні відповідають ідеалам, до яких прагне суспільство.

* * *

Одной из актуальных проблем этической науки является вопрос о возможности и правомерности применения понятия истины к моральным суждениям, нормам, оценкам. Решение этой проблемы крайне важно для определения научного статуса этики, структуры морали, для выяснения вопроса о соотношении различных моральных систем. Проблема соотношения истины и морали по-разному решается в марксистской и современной буржуазной этике. Так, буржуазные философско-этические школы, исходящие из принципа этического релятивизма (эмотивизм, лингвистический анализ в морали, неопрагматизм) пытаются решить эту проблему при помощи анализа «морального языка», т. е. гносеологического анализа этических понятий. При этом нравственное сознание истолковывается в субъективистском и идеалистическом духе, игнорируется реальное содержание моральных категорий. Это заводит позитивистскую этику в тупик, приводит философов морали к выводу о наличии множества критериев морали, о невозможности определить моральные суждения как истинные или ложные. В статье анализируются соответствующие концепции представителей неопозитивистской школы лингвистического анализа в морали (Р. Хеар, С. Тулмин, П. Ноуел-Смит), а также взгляды У. Франкена, М. Гинзберга, Брандена и Машана. Проблему моральной истины можно решить только на основе марксистской методологии анализа нравственности как общественного феномена. Истинными с точки зрения марксизма есть также моральные представления, нормы и идеалы, в которых находит отражение историческая необходимость дальнейшего общественного прогресса и совершенствование личности как нравственного существа. Только те представления о «должном» и «сущем» можно считать истинными, которые адекватно отражают прогрессивные тенденции в развитии нравственности. Такими являются воззрения трудящихся и прежде всего пролетариата. Моральные взгляды класса, деятельность которого активно содействует социальному и нравственному прогрессу, обладают наибольшей степенью истинности. Такое понимание дает возможность разработать научно обоснованную систему нравственного воспитания, способствует утверждению настоящих моральных ценностей.

²⁴ В структуру ситуаційного контексту входять мета вчинку, засоби її реалізації, характер мотивації, активність дії суб'єкта, зовнішні умови свободи дії та міри контролю поведінки особи ззовні, найближчі та віддалені результати (див.: Н. Д. Т а б у н о в. Истина и добро. У зб.: Проблемы категорий марксистско-ленинской этики. Новосибирск, 1969, стор. 47).

²⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 41—42.

Банкрутство політичних прогнозів антикомунізму

В. В. КОСОЛАПОВ

В сучасну епоху різко посилюлося ідеологічне протисторство двох систем — соціалістичної і капіталістичної. В повоєнні роки стратегією імперіалізму було «стримування» і «відкидання» соціалізму, прямолінійна політика з «позиції сили». Відомо, що ця стратегія зазнала цілковитого краху. Імперіалізм остаточно втратив історичну ініціативу,

дедалі очевиднішою стає неминучість повного торжества справи соціалізму в усьому світі¹. Це й змушує ідеологів імперіалізму вдаватися до стратегії ідеологічних диверсій з метою розколу та «ідеологічної ерозії» соціалізму. В здійсненні цих планів монополістична буржуазія відводить значну роль політичному прогнозуванню зовнішньої політики імперіалізму, прорахованої на розклад соціалізму і відшукання нових форм пристосування капіталістичної системи до сучасних соціально-економічних та політичних змін. Від 60-х років розробкою політичних прогнозів в США займаються такі національні центри як Пенсільванський інститут дослідження зовнішньої політики, Гуверівський інститут, Центр стратегічних та міжнародних досліджень Джорджтаунського університету, спеціальні відділи і групи для вивчення політики, які створені у більшості американських університетів, комплексні науково-дослідні центри, що працюють переважно на замовлення Пентагону. (У 1971 році їх існувало дванадцять з щорічним бюджетом 257 млн. доларів.) У 1969 році при Білому домі створений спеціальний футурологічний орган для розробки прогнозів і пропозицій щодо майбутньої політики США². Великого значення політичному прогнозуванню надають в Англії, ФРН, Італії, Японії та інших капіталістичних країнах.

Така увага монополістичної буржуазії до політичного прогнозування не випадкова. Успіхи світової соціалістичної системи, несприятливі для капіталізму соціальні наслідки науково-технічної революції змушують керівні імперіалістичні кола шукати шляхів пристосування до сучасних умов. Одним із засобів врахування ймовірних змін у світі виступає політичне прогнозування. Відомо, що політичні прогнози можуть впливати на масову свідомість, на суспільно-політичні процеси. Поширенням серед населення політичних прогнозів, змістом яких є апологетика капіталізму, його примарні перспективи, буржуазія намагається послабити антимонopolістичний рух, стримати розвиток класової свідомості трудящих.

Буржуазні футурологи багато пишуть про необхідність враховувати динамізм нашої доби, бурхливі соціальні зміни, що відбуваються в світі. Про мету, з якою імперіалістична буржуазія намагається передбачити майбутнє, відверто пише О. Флехтхейм: «Ніколи ще протягом всієї історії не було так конче потрібно передбачати, що відбудеться, і планувати майбутнє перед лицем того, що загрожує всіх нас знищити. Якщо в наш вік акселерації, коли засоби руйнування загрожують вийти з-під нашого контролю, суперечливість у нашому суспільстві і нашій культурі не може бути цілком усунена, вона все ж може бути до якоїсь терпимої межі послаблена з допомогою високого ступеня передбачення і планування»³. Отож, основною метою буржуазних політичних прогнозів є відшукання шляхів зміцнення капіталістичного ладу, пом'якшення соціальних конфліктів, послаблення впливу життєстверджуючої комуністичної ідеології на свідомість трудящих.

Загальновідомо, що між марксистським, науковим передбаченням з одного боку і буржуазною футурологією з іншого існує принципова, докорінна протилежність щодо політичного прогнозування, насамперед у таких питаннях, як:

— загальна оцінка перспектив розвитку соціально-політичних відносин суспільства;

¹ Див.: Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971, стор. 16, 25.

² "The Futurist", vol. IV, N 4, p. 99.

³ О. К. Flechtheim. History and Futurology. Meisenheim am Glan, 1966, p. 107—108.

— загальна оцінка політичних сил, що визначають соціальний прогрес на сучасному етапі;

— ставлення до соціально-політичного устрою соціалістичних країн, до їх досягнень.

Аналіз буржуазного політичного прогнозування, його історико-ідеологічних, соціологічних та методологічних засад показує, що в ньому існує два основних напрями. Прихильники першого, найпоширенішого, твердять, що сучасний капіталізм, хоч він не здатний розв'язати багатьох соціально-політичних проблем, проте не вичерпав своїх внутрішніх можливостей і може ще довго розвиватись як прогресивний соціально-політичний лад. На думку цих же футурологів, соціалізм набуде змін в майбутньому, спершу зблизившись з «трансформованим» капіталізмом, а потім і «розчинившись» в ньому. Американський футуролог І. Пул навіть склав календарний розклад поглинання «комуністичної системи» «трансформованим» капіталізмом⁴.

Зміни капіталізму, твердять буржуазні футурологи, викликані не внутрішніми непереборними суперечностями, а є результатом його «саморозвитку» і «самовдосконалення». «Успіхи» капіталізму і є, мовляв, причиною його трансформації. «Парадоксально,— пише Д. Белл,— але капіталізм руйнується власними успіхами»⁵.

Футурологи другого напрямку виходять з того, що соціалізм — «випадковість» розвитку суспільства, що капіталізм «вічний» як суспільство «вільного» бізнесу, а США — «соціальна лабораторія світу»⁶, де капіталізм визріває як суспільно-політичний лад, який буде «єдиним» в наступні століття. Райдужні політичні прогнози «процвітаючого» капіталізму до 2050-го року змальовують співробітники Каліфорнійського технологічного інституту Броун, Бонер і Вейр⁷, американський соціолог Беквіс іде ще далі — описує світ 2500-го року, який є «технологічним», «кіберкультурним» капіталізмом в його «американському» варіанті, що управляється «світовим урядом»⁸.

Обидва напрями буржуазного політичного прогнозування мають антикомуністичну спрямованість. Нестримне вихваляння неіснуючих «переваг» капіталізму було поширене у 60-х роках. Буржуазні ідеологи вбачали майбутнє людства в «народному капіталізмі», «державі всезагального благоденства» та ін. Нині неприкрита апологетика капіталізму, який дедалі більше виявляє свою неспроможність розв'язати назрілі соціальні і політичні проблеми, викликає недовіру. Відомі ідеологи сучасного капіталізму Д. Белл, Зб. Бжезінський, Дж. Гелбрейт, Р. Арон та інші змушені визнати, що на зміну сучасному капіталізму прийде суспільство з іншою соціально-економічною організацією. Що ж до того, яке буде це суспільство, поміж буржуазних футурологів згоди немає. Існує щонайменше три основні «моделі» майбутнього, котрі широко пропагуються засобами масової комунікації в капіталістичних країнах.

Перша «модель» — це «єдине індустріальне суспільство», яке нібито заступить капіталізм і соціалізм. В її основу покладена горезвісна ідея

⁴ J. Pool. The International System in the Next Century. "Deadalus". Summer 1967.

⁵ D. Bell. The End of Ideology. On the Exhaustion of Political Ideas in Fifties. Glencoe, 1960, p. 83.

⁶ Z. Brzezinski. Between Two Ages. America's role in the Technetronic Era. New York, 1970, p. IX.

⁷ H. Brown, G. Bonner, I. Weir. The Next Hundred Years. New York, 1957.

⁸ P. B. Vecwith. The Next 500 Years. Scientific Predictions of Major Social Trends. New York, 1967.

про індустріальні стадії розвитку, висунута американськими економістами і соціологами У. Ростом, Р. Енджелом, С. Кузнецем, французькими — Ж. Фурастьє, Ф. Перу, Р. Ароном та ін. Згідно з цією «теорією», заперечуються об'єктивні закономірності переходу від капіталізму до соціалізму, розвитку суспільства як зміни суспільно-економічних формацій. Цей розвиток трактується як процес проходження стадій відповідно до росту валового національного продукту і незалежно від характеру суспільного ладу.

«Теорія єдиного індустріального суспільства» ґрунтується на трьох хибних положеннях: підміна соціально-політичних проблем аналізом техніко-економічних показників розвитку виробництва і на цій підставі — вихваляння індустріального рівня США; теза про те, що «ера масового споживання», «золотий вік» достатку настане автоматично, як неминучий наслідок науково-технічної революції, отже, для цього не потрібна заміна капіталізму соціалізмом; і, нарешті, твердження про те, що капіталізм і соціалізм, протилежні суспільно-політичні системи, в майбутньому зіллуться в суспільство «масового споживання» на основі... реставрації капіталізму в соціалістичних країнах в його «оновленій формі».

Друга «модель» — це «постіндустріальне» суспільство в різних його модифікаціях, яких вже налічується близько двадцяти. Вихідним пунктом цієї теорії є фальсифікація марксистської тези про продуктивні сили і виробничі відносини. Роль трудящих як головної продуктивної сили суспільства заперечується, суспільні відносини виводяться безпосередньо з розвитку техніки. «Підґрунтям» цієї моделі є перекручення соціальних наслідків сучасної науково-технічної революції, впливу науково-технічного прогресу на людину. Положення про злиття капіталізму і соціалізму в «постіндустріальному суспільстві» зведені на хлипкому ґрунті аналогії між тенденціями розвитку соціальної структури капіталістичних і соціалістичних країн: вони, мовляв, тотожні і в найближчі десятиліття капіталізм та соціалізм настільки «зблизяться», що жодної різниці між ними не буде.

Стверджуючи без будь-яких підстав, що капіталізм і соціалізм — «рівноправні» моделі суспільного ладу майбутнього, Д. Белл підкреслює, що ця «рівноправність», напевно, збережеться не тільки в наступні десятиріччя, але й у ХХІ столітті. «Ідея постіндустріального суспільства, — пише він, — не претендує на вичерпне охоплення соціальних змін. Такі індустріальні країни, як США, СРСР, ФРН і Японія, політично організовані по-різному; постіндустріальне суспільство також може мати різні політичні форми»⁹.

На думку Д. Белла, «постіндустріальне суспільство» відрізнятиметься від капіталізму і соціалізму високо розвинутою індустрією послуг, наявністю «надвисокого» класу професійно-технічних спеціалістів, який вироблятиме теоретичні знання, і потужною «інтелектуальною технологією».

Усе це є екстраполяцією на майбутнє деяких реальних, а найчастіше ж — бажаних для буржуазії соціальних наслідків науково-технічної революції. Наприклад, сфера послуг в індустріально розвинутих країнах уже нині є важливою галуззю, в якій зайнята значна кількість населення. «Інтелектуальна технологія» також реально існує як засіб духовного ошукування трудящих, маніпулювання масовою свідомістю в інтересах монополістичного капіталу, при цьому широко використовуються сучасні технічні засоби і методи впливу на психіку людини¹⁰.

⁹ D. Bell. Unstable America. "Encounter", June, 1970, p. 22.

¹⁰ Див.: Б. Н. Бессонов. Идеология духовного подавления. М., 1971. ...

Украї бажаним, але недосяжним для капіталістів є забезпечення стійких темпів розвитку капіталізму для стабілізації його як суспільної системи. Монополістична буржуазія намагається використати державу для регулювання виробництва. Дж. Гелбрейт, абсолютизуючи значення державного регулювання капіталістичного виробництва, вбачає прогрес капіталізму в заміні монополій «зрілою корпорацією», яка нібито усуває суперечності капіталізму. Д. Белл цю роль покладає на науку. При цьому як перший, так і другий «не помічають», що в буржуазному суспільстві і держава, і наука служать саме монополіям, великому бізнесу. І все ж, як підкреслювалось на XXIV з'їзді КПРС, капіталізм не став стабільним, його загальна криза продовжує загостріюватись.

Існує ще одна «модель», яку буржуазні футурологи висувають як соціально-політичний устрій майбутнього суспільства — так званий «третій шлях» в розвитку капіталізму і соціалізму. Ці прогнози відбивають інтереси частини дрібнобуржуазних верств, яка перебуває під впливом реформістських ідей, спрямованих на «лібералізацію» капіталізму, вони дають неправильну оцінку основної суперечності сучасної епохи — суперечності між соціалізмом і капіталізмом, спрямовані проти соціалістичної революції. Такі погляди характерні для «ліво»-радикального дрібнобуржуазного ідеолога Г. Маркузе, голандського економіста Я. Тінбергена та ін.

Отже, всі моделі майбутнього суспільства у політичних прогнозах буржуазних ідеологів розраховані на збереження капіталізму, спрямовані проти теорії наукового комунізму. В них фальсифікуються основні положення марксизму-ленінізму, містяться безпідставні «передбачення» про «синтез» капіталізму і соціалізму, «деідеологізацію» та «кібернетизацію» соціалістичних суспільних відносин, «ерозію» комуністичної ідеології в країнах соціалістичної співдружності тощо. Всупереч об'єктивним закономірностям суспільного розвитку, які виключають будь-яку конвергенцію капіталізму й соціалізму як прямо протилежних суспільно-економічних устроїв, буржуазні футурологи вперто твердять про їх злиття, всіляко перекручуючи суть соціальних наслідків науково-технічної революції, ігноруючи успіхи світового революційного руху.

На сучасному етапі боротьби між комуністичною і буржуазною ідеологіями противники марксизму-ленінізму дедалі частіше вдаються до витончених засобів перекручення теорії наукового комунізму. Традиційний антикомунізм чимдалі більше стає непопулярним, і буржуазні ідеологи запозичають з марксизму навіть деякі поняття, щоб, фальсифікуючи їх, спотворити сутність революційного вчення. Це служить підтвердженням безсилля буржуазної футурології висунути нові ідеї, збагнути закономірності і тенденції суспільного розвитку.

Прагнення антикомунізму маскуватися під марксизм не нове. В. І. Ленін ще в кінці XIX ст. викривав спроби буржуазних ідеологів спотворити теорію наукового комунізму, прикриваючись напіввизнаннями або ж навіть «майже» повними визнаннями Маркса»¹¹. Автори буржуазних політичних прогнозів також охоче посилаються на твори класиків марксизму-ленінізму, «визнають» окремі їхні положення, але з тим, щоб замаскувати антикомуністичну спрямованість буржуазної футурології, щоб зобразити її «об'єктивно-науковим», «позапартійним» і «позаідеологічним» методом аналізу майбутнього. Буржуазні ідеологи ладні визнати дещо з марксистського аналізу суперечностей буржуазного суспільства, самі вказують на окремі вади капіталізму, але ця

¹¹ Див.: В. І. Ленін. Повн. вібр. тв., т. 20, стор. 153—154.

критика не зачіпає його підвалин і має на меті «удосконалення» системи капіталістичних відносин.

Думка про непридатність капіталізму в його сучасній формі нині є панівною серед буржуазних футурологів. Її поділяють А. Гоффер, Д. Гелбрейт, Д. Белл, Г. Кан та ін. Французький соціолог Р. Арон навіть наводить аргументи: через що капіталізм в сучасній його формі не може бути майбутнім людства. Це — експлуатація робітників, нерівність в розподілі прибутків, капіталістична анархія і конкуренція¹². Однак Арон нічого не говорить про те, який же суспільно-економічний лад прийде на зміну капіталістичному.

Марксизм-ленінізм, як відомо, дав на це питання вичерпну відповідь: капіталізм віджив як система, майбутнє належить тільки комунізму. Проти цього висновку, котрий підтверджується всім досвідом сучасного суспільного розвитку, історичними завоюваннями соціалізму, що перетворився на світову систему, успіхами міжнародного комуністичного руху, і спрямовані політичні прогнози буржуазних футурологів.

Р. Арон робить вигляд, що не бачить істотної різниці між капіталізмом і соціалізмом, для нього вони «два варіанти одної й тої ж теми»¹³. Буржуазні футурологи зводять всю складність суспільного розвитку тільки до рівня розвитку економіки, обминаючи згубність впливу державно-монополістичного капіталізму на всі сфери суспільства: економіку, соціальне і політичне життя, культуру, мораль. Мета очевидна: абсолютизувати деякі успіхи капіталізму в розвитку виробництва, принизити переваги соціалізму і зобразити капіталізм як єдино можливу «перспективу» політичного розвитку людського суспільства.

Проте реальний розвиток суспільства дедалі наочніше демонструє безплідність прогнозів, які ґрунтуються на ігноруванні об'єктивних закономірностей історичного процесу, на запереченні неминучості переходу від капіталізму до соціалізму. Серед науково-технічної інтелігенції капіталістичних країн шириться переконання, що капіталізм не спроможний розв'язати завдання, які постають перед суспільством у зв'язку з науково-технічною революцією. «Нині ми переживаємо один з таких періодів, коли прогрес техніки обігнав соціальний розвиток суспільства і для подальшого безупинного руху вперед зараз необхідні значні політичні і суспільні зміни — завершення переходу від капіталізму до соціалізму, який уже утвердився на одній третині земної кулі»¹⁴, — пише відомий американський учений С. Ліллі. Західнонімецький буржуазний вчений Ф. Штернберг дійшов висновку, що «капіталізм навряд чи доживе до 2000 року», а прогресивний журналіст з Канади Д. Вір переконаний, що «до 2000 року процес переходу від капіталізму до соціалізму, який почався після Великої Жовтневої соціалістичної революції в Росії, буде, в основному, завершений»¹⁵.

Розглянемо протилежність між теорією наукового комунізму і буржуазними політичними прогнозами з інших двох проблем, зазначених раніше, а саме: оцінка політичних сил сучасності і ставлення до перспектив розвитку соціалізму.

В політичних прогнозах буржуазних футурологів значна увага приділяється аналізові перспектив розвитку основних політичних сил, які визначають соціальний прогрес на сучасному етапі. «Досвід класових битв ХХ століття, — зазначається в Тезах ЦК КПРС «До 100-річчя з

¹² Див.: R. Aron. Dix-huit leçons sur la société industrielle. Paris, 1962. pp. 119—128.

¹³ Ibid., p. 97.

¹⁴ С. Ліллі. Люди, машини и история. М., 1970, стор. 414.

¹⁵ Див.: «Проблеми мира и социализма», 1971, № 1, стор. 46.

дня народження Володимира Ілліча Леніна», — показав, що тільки керуючись ленінським ученням, можна зрозуміти суть і характер революційних змін, які відбуваються в світі, правильно оцінити роль сил, що беруть у них участь, вірно намітити перспективи розвитку світової соціалістичної революції»¹⁶. Вістря буржуазних політичних прогнозистів щодо рушійних сил соціального прогресу спрямоване проти марксистсько-ленінського вчення про всесвітньо-історичну місію робітничого класу, вирішальну роль світової соціалістичної системи на міжнародній арені, проти нерозривного взаємозв'язку світового революційного процесу і сучасної науково-технічної революції. Переважна більшість буржуазних футурологів визнає, що нині світ переживає «світову революцію». Показове щодо цього визнання авторів дослідження майбутнього США, проведеного за програмою Комітету фонду Рокфеллера: «Час, в який ми живемо, є епохою глибокого загального бродіння. Ми стаємо свідками революції в галузі політики, соціального ладу, науки, держави, дипломатії і військової техніки»¹⁷. Але від англійського економіста А. Берля, який писав про глобальність революційних змін світу ще у 50-ті роки¹⁸, до сучасних буржуазних теоретиків «світова революція» тлумачиться не як перехід людства від капіталізму до соціалізму, а як перехід капіталізму від однієї «індустріальної» стадії свого розвитку до іншої, більш високої. Фальсифікуючи марксистське розуміння світового революційного процесу, буржуазні футурологи намагаються представити його як сукупність змін, що відбуваються тільки в соціальній структурі буржуазного суспільства, не зачіпаючи його сутності, і означають перехід капіталізму до «постіндустріального» суспільства. Центром такої «революції» оголошуються США, а її рушійною силою уявляється, певна річ, не робітничий клас, якому відводиться інертна, пасивна роль, а інші соціальні групи: технократи (в теорії «менеджеральної революції» Дж. Бернхема), капіталісти (в теорії «капіталістичної революції» А. Берля), професори університетів і наукові працівники (в теорії «технократичного суспільства» Дж. Гелбрейта), «саларіат» — клас найманих працівників, спеціалістів, які вже не є пролетарями, а зайняті переважно розумовою працею (в теорії «постіндустріального суспільства» Д. Белла), радикальна інтелігенція, студентство, міська біднота і негри, пригноблені народи колоніально залежних країн (в теорії «індустріального суспільства» Г. Маркузе) та ін. Робітничий клас зображується як «інертна сила», що не складає значної соціальної групи. В сучасному буржуазному суспільстві спостерігається поділ «не між власниками засобів виробництва, — твердить Д. Белл, — а між тими, кому належить влада приймати рішення в середині бюрократичних і ієрархічних відносин, і тими, в кого немає її у всіх видах організацій — політичних, економічних і соціальних»¹⁹. Звідси — песимістичні прогнози щодо перспектив антиімперіалістичної боротьби, зокрема твердження про те, що в світовому масштабі «нині ініціатива і вирішальний вплив належать контрреволюції»²⁰. Такі висновки не мають нічого спільного з науковим аналізом рушійних сил світового революційного процесу. Буржуазні ідеологи неспроможні зрозуміти ні суті світового революційного процесу, ні його масштабів і реальних перспектив, і оцінка його рушійних сил буржуазними футурологами є

¹⁶ До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Зб. док. і матер. К., 1970, стор. 58.

¹⁷ Wohin geht Amerika? Sechs Berichte zusammengestellt von anschluss der Rockefeller Stiftung unter der Titel. „Prospect for America“, Wiesbaden, 1962, S. 18.

¹⁸ Див.: А. А. Берле. The Twentieth — Century Capitalist Revolution. London, 1955.

¹⁹ D. Bell. The Post-Industrial Society. „Survey“, London, 1971, N 2, pp. 164—165.

²⁰ H. Marcuse. Counterrevolution and Revolt. Boston, 1972, p. 29.

суб'єктивістськими проєкціями на майбутнє бажаних для монополістичної еліти уявлень про дійсність. Вони не відповідають реальності.

В капіталістичних країнах питома вага робітничого класу в усьому самодіяльному населенні вже 1969 р. досягла у США 80 процентів, у Канаді — 74, Західній Європі — 68 (в тому числі у ФРН — 71 процент), у Франції — 62, в Італії — 56, у Великобританії — 73, в Японії — 55 процентів²¹. Нині тільки в індустріально розвинутих капіталістичних країнах налічується понад 200 млн. робітників. Зміни в рівні освіти, у професійній та кваліфікаційній структурі робітничого класу, викликані науково-технічною революцією, сприяють згуртованості робітничих лав, свідчать про зростання класової свідомості пролетаріату. 1971 року в усьому капіталістичному світі страйкувало 70 млн. чоловік — майже втричі більше, ніж 1958 року, а в індустріально розвинутих капіталістичних країнах — 48 млн. чоловік, цифра зросла більш ніж втричі порівняно з 1958 роком²². Ці факти переконливо спростовують фальшиві тези буржуазних ідеологів про зменшення ролі пролетаріату в індустріально розвинутих капіталістичних країнах. Висновок марксизму про всесвітньо-історичну місію робітничого класу набуває в наш час ще більшої актуальності.

Вирішальною силою сучасності є світова соціалістична система, яка досягла визначних результатів в економічній, духовній, соціальній та ідеологічній сферах суспільного життя. Національно-визвольні рухи набувають дедалі виразнішого спрямування проти всієї капіталістичної системи експлуатації людини людиною. Це створює широкі можливості для дальшого розгортання міжнародної класової боротьби проти капіталізму, відкриває нові перспективи у здійсненні робітничим класом під керівництвом комуністичних партій його історичної революційної місії. Як зазначається в Резолюції XXIV з'їзду КПРС, «на сучасному етапі, коли соціалізм міцно утвердився в значній частині світу і неухильно розвивається, коли всередині капіталістичних держав зростають сили, які виступають за революційну перебудову суспільства, коли боротьба за національне визволення в багатьох країнах переростає в боротьбу проти всього ладу експлуатації і гноблення, ще очевиднішою стає історична безперспективність імперіалізму».

Спроби капіталізму пристосуватись до нових умов не ведуть до його стабілізації як суспільної системи. Загальна криза капіталізму продовжує поглиблюватись»²³.

Отже, політичні прогнози буржуазних футурологів щодо рушійних сил світового революційного процесу, перспектив його розвитку є ілюзіями, так само як і їхні «передбачення» політичного розвитку соціалізму, якому вони приписують «деідеологізацію», «обуржуазнення», переростання в «планомірно-регульований капіталізм» тощо.

Однією з найпоширеніших тез в буржуазній футурології є теза про те, що соціалізм становить «аномальне відхилення» історичного розвитку, яке надалі буде виправлене переродженням його в «трансформований» капіталізм. Так, американський економіст А. Грачі намагається довести, що соціалізм, побудований в СРСР, «не підходить» для інших країн світу, оскільки це, мовляв, «відхилення від соціалістичної моделі»²⁴. Інший антикомуніст, Зб. Бжезінський, у книзі «Між двома століттями. Роль Америки в технотронну добу», ігноруючи численні істо-

²¹ Т. Тимофеев. Манифест Коммунистической партии и банкротство антипролетарских утопий. — «Коммунист», 1973, № 3, стор. 29.

²² Там же, стор. 30.

²³ Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971, стор. 217.

²⁴ А. Gruchy. Comparative Economic Systems Boston, 1967, p. 20.

ричні факти, твердить, що ця «соціальна модель» «не розв'язує класових проблем, з якими стикається сучасна людина»²⁵.

Незаперечні успіхи Радянського Союзу, інших соціалістичних країн, міжнародного робітничого і комуністичного руху, національно-визвольних рухів переконливо спростовують політичні прогнози буржуазних футурологів. Як зазначив Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев, виступаючи на спільному урочистому засіданні ЦК КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР, присвяченому п'ятдесятиріччю Союзу Радянських Соціалістичних Республік, «вітер віку, вітер історії своїм могутнім подихом наповнює паруси корабля соціалізму. І корабель наш нестримно йде все далі, вперед — до сяючих горизонтів комунізму»²⁶.

Свого часу буржуазні ідеологи передрікали «неможливість» соціалістичної революції в Росії, потім її поразку, провал планів будівництва соціалізму в нашій країні, віщували поразку Радянського Союзу у війні з фашизмом, згодом розвал його післявоєнної економіки, занепад сільського господарства в країнах соціалізму тощо. Та добре відомо, що всі ці прогнози провалились. Ще на зорі Радянської влади, у зв'язку з крахом сподівань буржуазії ліквідувати в нашій країні соціалістичний лад, В. І. Ленін писав: «...наш розрахунок, у великому масштабі взятий, виявляється більш правильним, ніж їх розрахунок. І не тому, що у них немає людей, які вміють правильно розраховувати... а тому, що не можна розрахувати правильно, коли стоїш на шляху до загибелі»²⁷. Буржуазні футурологи — захисники безнадійної справи історично приреченого класу монополістичної буржуазії. Їхні політичні пророцтва — це спотворення майбутнього, міражі, які нічого опільного не мають із суспільно-політичними тенденціями розвитку суспільства. Світле майбутнє всіх народів світу — комунізм, який зумовлений об'єктивними закономірностями розвитку людського суспільства. Нездоланими є соціальні сили, що борються за його настання — могутність Радянського Союзу, світової соціалістичної співдружності, міжнародного комуністичного руху.

* * *

В современную эпоху резко усилилась идеологическая борьба двух систем — социалистической и капиталистической. В послевоенные годы стратегия империализма была рассчитана на «сдерживание» и «отбрасывание» социализма с «позиции силы». Эта стратегия потерпела крах. Империализм окончательно потерял историческую инициативу, все более очевидной становится неизбежность полного торжества дела социализма во всем мире. Это вынуждает идеологов империализма перейти к политике идеологических диверсий против социализма, к поиску новых форм приспособления капиталистической системы к современным социально-экономическим и политическим изменениям в мире. Начиная с 60-х годов в капиталистических странах специальными центрами разрабатываются многочисленные политические прогнозы, преимущественно по проблемам, имеющим кардинальное значение для современности и будущего: политические перспективы развития человечества в последующие десятилетия, оценка социально-политического строя социалистических стран и их достижений. Значительное распространение приобрело направление буржуазного политического прогнозирования, фальсифицирующее некоторые марксистские понятия и учитывающее историче-

²⁵ Див.: Z. Brzezinski. Between Two Ages. America's Role in the Techno-
tronic Era, p. 124.

²⁶ Л. І. Брежнев. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1972, стор. 26.

²⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 123.

скую бесперспективность империализма. В русле этого направления разработаны такие модели будущего, как «единое индустриальное общество», вариации «постиндустриального общества» и так называемый «третий» путь, рассчитанный на конвергенцию капитализма и социализма. Во всех моделях в качестве «образца» будущего берутся тенденции развития американского империализма. В этих моделях игнорируется социально-политический аспект развития общества, влияние производственных отношений, форм общественного сознания, культуры на развитие производительных сил, ненаучно объясняются социальные последствия научно-технической революции в капиталистических странах.

Прогнозы буржуазных футурологов об основных политических силах социального прогресса направлены против марксистско-ленинского положения о всемирно-исторической миссии рабочего класса, а их оценки строя и социально-политических достижений социализма, перспектив его развития представляют собой клеветнические измышления в духе антинаучной «советологии». Игнорирование буржуазной футурологией объективных закономерностей развития общества, успехов мировой социалистической системы, мирового революционного движения, определяет теоретическую беспомощность и практическую бесплодность буржуазных политических прогнозов.

Розробка методологічних проблем взаємозв'язку науки і практики*

(Огляд літератури, що вийшла в республіці протягом останнього десятиліття)

Одне з основних завдань, поставлених XXIV з'їздом КПРС перед радянськими вченими, полягає в тому, щоб здійснити «дедалі рішучіший поворот суспільних наук у бік розробки проблем, актуальних для сучасного і майбутнього»¹. Серед цих проблем важливе місце посідає з'ясування особливостей взаємозв'язку науки і практики, значення якого зумовлюється потребою дослідження специфіки розвиненого соціалістичного суспільства, узагальнення досвіду комуністичного будівництва, у ході якого наука перетворюється в безпосередню продуктивну силу. Актуалізація питань співвідношення науки і практики саме в 60-і роки нашого століття пов'язана також із розгортанням науково-технічної революції. Завдання досліджувати ці питання безпосередньо випливає із накресленої XXIV з'їздом партії перспективи поєднання досягнень науково-технічної революції з перевагами соціалістичної системи господарювання. Грунтовне вивчення усіх названих процесів є складовою частиною внеску філософів нашої республіки у виконання Постанови ЦК КПРС «Про дальший розвиток суспільних наук і підвищення їх ролі в комуністичному будівництві», де йдеться про настійну потребу забезпечувати творчу розробку теоретичних питань у зв'язку з конкретними завданнями комуністичного будівництва.

Тісний зв'язок марксистсько-ленінської філософії з науковими досягненнями і соціальною практикою сучасності є надійною умовою подальшого розвитку самої філософії, розвитку методології спеціальних наук. Він має неминуще значення для наукового управління й регулювання соціальними процесами.

Розкриття особливостей взаємозв'язку науки і практики утруднюється певною невизначеністю самих вихідних понять цього відношення, яка відображає специфіку наявного рівня досліджень. Так, під час інтерпретації науки ця невизначеність може призвести до нерозрізнення або підміни науки як системи знання про дійсність та науки як соціального інституту. Під час інтерпретації практики можливі такі крайності: 1) або надмірне розширення й перетворення практики на щось абстрактно-всезагальне, внаслідок чого втрачається її найважливіша ознака — конкретно-історична визначеність; 2) або «звуження» практики до одного з її моментів, рівнів. Окремим випадком такого «звуження» є розгляд практики як категорії суто теоретико-пізнавальної, через що поза увагою лишається також її конкретно-історична визначеність, бо у межах теорії пізнання теж можливе трактування її як «практики взагалі». І в першому, і в другому випадках утруднюється з'ясування багатоплановості й конкретності практики, штучно розриваються гносеологія й соціологія, порушується органічний зв'язок практики, суспільного буття й індивідуального існування, спрощується універсальність практики та взаємовплив її різних аспектів.

* Цим оглядом ми розпочинаємо публікацію циклу матеріалів з проблем взаємозв'язку науки і практики. Просимо філософів і фахівців спеціальних наук взяти участь у обговоренні згаданих проблем.

¹ Л. І. Брежнев. Звітна доповідь Центральному Комітету КПРС XXIV з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1971, стор. 99.

Філософія марксизму-ленінізму заперечує будь-які різновиди спрощення практики. Виходячи з цього, і потрібно досліджувати особливості взаємозв'язку науки і практики.

За кілька останніх років у радянській філософській літературі з'явилося чимало змістовних праць, у яких розробляються проблеми, що тією чи іншою мірою стосуються і співвідношення науки і практики. Спостерігається посилення інтересу до з'ясування історичних форм та структурних рівнів практики², специфіки практичної діяльності як засобу включення людини до функціонуючої соціальної системи, взаємозв'язку людської діяльності та культури³, співвідношення категорії «практика» з іншими категоріями марксистсько-ленінської філософії⁴, взаємодії пізнання і практики⁵, зокрема — соціального пізнання й соціальної практики⁶. Досліджуються відношення «наука — виробництво — людина»⁷, методологічні аспекти теорії й практики прогнозування розвитку науки і техніки та наслідків науково-технічної революції⁸, загальнотеоретичні проблеми вивчення структури, динаміки й мобільності наукових кадрів у період науково-технічної революції⁹, проблеми зумовленості стилю наукового мислення особливостями відповідних історичних форм практики¹⁰. Значна увага приділяється критиці буржуазних концепцій взаємозв'язку науки і практики. Досить згадати нещодавно видану Інститутом історії природознавства й техніки АН СРСР фундаментальну монографію «Концепції науки в буржуазній філософії і соціології» (М., 1973), де аналізуються структура наукового знання та закономірності його розвитку, співвідношення наукового прогресу із суспільним. Зросла кількість статей про взаємозв'язок науки і практики в журналі «Вопросы философии», особливо під час підготовки до міжнародного філософського конгресу 1973 року, який зосереджує увагу на проблемі «людина — наука — техніка».

Оглядаючи праці, видані протягом останніх десяти років у нашій республіці, доцільно згрупувати їх відповідно до певних аспектів проблеми взаємозв'язку науки і практики. Такими аспектами є: загальні питання співвідношення науки з практикою комуністичного будівництва, взаємозв'язку науки й науково-технічного прогресу, науки й процесу комуністичного виховання; філософські дослідження практики як опосередкування людського буття, як основи формування усіх людських здатностей; розкриття методологічної функції категорії «практика»; конкретизація категорії «практика»; з'ясування рівнів і форм практики; діалектика практичного і пізнавального відношення людини до світу; з'ясування рівнів опосередкування між наукою і практикою, співвідношення

² Див.: А. Я. Гуревич. Категории средневековой культуры. М., 1972; Э. В. Безчеревных. Проблема практики в процессе формирования философии марксизма. М., 1972; Б. А. Воронович. Философский анализ структуры практики. М., 1972; С. С. Товмасьян. Философские проблемы труда и техники. М., 1972.

³ Див.: Исторический материализм как теория социального познания и деятельности. М., 1972.

⁴ Див.: М. В. Руткевич. Марксистское понятие практики в его связи с другими философскими категориями. Зб.: Взаимосвязь категорий. Свердловск, 1970.

⁵ Див.: Практика и познание. М., 1973.

⁶ Див.: В. И. Родионов. О соразмерности социального знания социальной практике. У кн.: Материалы межвузовской научной конференции, посвященной 50-летию образования СССР. Вып. 2, М., 1972.

⁷ Див.: Г. Н. Волков. Наука и общество. М., 1967; його ж: Социология науки. М., 1968; його ж: У колыбели науки. М., 1971; його ж: Человек и научно-техническая революция. М., 1972.

⁸ В. А. Лисичкин. Теория и практика прогнозтики. М., 1972.

⁹ Научно-техническая революция и изменение структуры научных кадров СССР, М., 1973.

¹⁰ Див.: Б. Г. Кузнецов. Разум и бытие. М., 1972.

теорії з окремими формами практики (зокрема експериментом); співвідношення теорії із «знятими» формами практики; способи «входження» практики в теорію; логічні функції практики; специфіка практики як критерію істинності теорії (абсолютність і відносність цього критерію); взаємозв'язок науки, практики і соціального передбачення, проблема управління соціальними процесами; наука, практика і методи прогнозування; співвідношення «практика — форми суспільної свідомості — категорії суспільних наук», їх взаємодія в процесі історичного розвитку суспільства та за сучасних умов; суспільна функція науки; рівні соціальної зумовленості науково-технічного прогресу; наукове управління творчим процесом; наука та формування наукового світогляду; «практика» самої наукової діяльності, ефективність і організація наукових досліджень.

Перший із зазначених аспектів є об'єктом постійної уваги республіканської партійної преси, зокрема журналу «Комуніст України». Великого значення надають цьому аспектові редакція й автори щорічника «Наука і культура», де запроваджено спеціальну рубрику «Учені — практикам». На сторінках згаданих видань висвітлюються загальні закономірності процесу перетворення науки в безпосередню продуктивну силу суспільства. Як зазначається у передовій статті журналу «Комуніст України», цей процес «знаходить свій вияв у принциповій зміні характеру зв'язків науки і виробництва, її соціальної функції і ролі в житті суспільства. Нині, в епоху сучасної науково-технічної революції, вплив науки на розвиток матеріального виробництва стає визначальним»¹¹. Велика увага при цьому приділяється суспільним наукам. Підкреслюється, що наукове розв'язання складних проблем, висунутих сучасним суспільним життям, «можливе лише за умови дальшого розвитку всіх галузей марксистсько-ленінського суспільствознавства»¹².

Одним із важливих аспектів дослідження взаємозв'язку науки і практики є з'ясування методологічної функції марксистсько-ленінської філософії щодо конкретних наук, докладному аналізу якої присвячено публікації у журналі «Комуніст України»¹³.

Чимало теоретичних праць, виданих у нашій республіці, мають своєю метою розкриття специфіки практичної діяльності, показ її ролі у процесі взаємодії людини зі світом. Цим питанням приділяють увагу автори монографії «В. І. Ленін і філософські проблеми сучасності», зокрема В. І. Шинкарук та М. В. Дученко. Докладний аналіз специфіки практики здійснено у праці В. П. Іванова «Практика і естетична свідомість». Вихідним лунктом діалектико-матеріалістичного світорозуміння, відзначає В. І. Шинкарук, є усвідомлення того, що «в основі всіх формоутворень предметного та духовного світу людини» лежить «матеріальна суспільно-історична практика»¹⁴. В системі марксистської філософії, підкреслює цей автор, дослідження відношення «людина — світ» не обмежується вивченням відношення «людина — природа», а включає до себе також аналіз відношень: форми мислення та форми предметної

¹¹ Досягнення науки і техніки — у виробництво. «Комуніст України», 1970, № 10, стор. 1. Див. також: Б. Є. Патон. Вклад вчених Української РСР у розвиток радянської науки. «Комуніст України», 1972, № 12; див. також: Б. Є. Патон. Силою розуму. Зб.: «Наука і культура». К., 1966.

¹² «Комуніст України», 1970, № 10, стор. 5.

¹³ Див., зокрема: І. Головаха, М. Злотіна. Матеріалістична діалектика — загальна методологія наук («Комуніст України», 1966, № 11); В. Солдатов. Діалектичний матеріалізм — методологічна основа сучасної науки («Комуніст України», 1970, № 2).

¹⁴ Див.: В. І. Ленін і філософські проблеми сучасності. К., 1961. Див. також: М. В. Дученко. Категорії суб'єкта і об'єкта теорії пізнання діалектичного матеріалізму. К., 1964; його ж: Проблема об'єкта в марксистській теорії пізнання. К., 1970; В. П. Іванов. Практика і естетична свідомість. К., 1971.

діяльності, духовний світ людини та предметний світ олюдної природи тощо. Практичну природу має саме пізнавальне відношення людини до світу. Воно є одним із складових моментів людського способу буття¹⁵.

Специфіка цього аспекту практики докладно простежується у працях П. В. Колпіна¹⁶.

Названі праці є початком конкретного вивчення специфіки практичної зумовленості формоутворень людської культури. Дальші дослідження мають розкрити механізм взаємовпливу цих формоутворень і конкретно-історичних форм практики та її різних структурних рівнів.

Поряд із висвітленням загальнометодологічної функції практики важливе місце у дослідженнях філософів республіки посідає аналіз різноманітних форм практики, їх субординації, способів функціонування й взаємопереходу, що дозволяє конкретизувати сам принцип практики. Таку конкретизацію здійснюють Ю. Ф. Бухалов, В. І. Куценко, В. І. Войтко, П. С. Дишлевий, А. І. Борзенко та О. І. Яценко.

На думку Ю. Ф. Бухалова¹⁷, поняття «практика» охоплює все реальне життя суспільства, за винятком духовної діяльності, яка не повністю відображається цим поняттям. Основною формою практики є виробнича діяльність. Специфічними формами її є ідеологічні відносини, діяльність людей у сфері сімейних і побутових відносин, різновиди експерименту (виробничий, природничонауковий, соціальний). Практика тлумачиться як єдність об'єктивного й суб'єктивного, опредмечування та розпредмечування.

В. І. Куценко здійснює конкретизацію категорії «практика» через з'ясування специфіки і структури соціальних завдань, умов виникнення й розв'язання яких розглядаються ним у зв'язку з метою та засобами діяльності. Заслугує на особливу увагу вирізнення «ситуації» як специфічної форми вираження комплексів умов соціального завдання. Дослідження специфіки мети та цілепокладання знаходимо у працях А. В. Борзенка, О. І. Яценка. Значення категорії «практика» для наукового пізнання досліджує В. І. Войтко¹⁸.

Виявлення специфіки опосередкованості науки і практики може бути здійснене, зокрема, через розмежування двох основних аспектів, в яких розглядається сама наука. Згідно з першим наука виступає як система теоретичного знання, тобто як теорія або система координованих чи субординованих теорій, згідно з другим — як соціальний інститут, тобто як окрема сфера високоспеціалізованої людської діяльності. Відповідно до цього по-різному виглядають і сама практика і її співвідношення з наукою. Як система теоретичного знання, наука є об'єктом логіко-методологічного аналізу, у межах якого співвідношення

¹⁵ Див.: В. І. Шиярчук. Марксистсько-ленінська філософія і світогляд. «Філософська думка», 1969, № 1, стор. 16—18.

¹⁶ Див.: П. В. Колпін. В. І. Ленін і проблема практики в марксистській філософії. «Філософська думка», 1970, № 2; його ж: Введение в марксистскую гносеологию. К., 1966; його ж: Философские идеи В. И. Ленина и логика. М., 1969.

¹⁷ Див.: Ю. Ф. Бухалов. Соотношение субъективного и объективного в практике. «Философские науки», 1961, № 1. Його ж: До питання про зміст поняття практики, «Вісник ХДУ», серія філософії, 1965, № 1; О диалектике субъективного и объективного. У кн.: Ленинская теория отражения и современная наука. М., 1966; Про методологічну роль діалектичного матеріалізму, «Комуніст України», 1967, № 2; Про марксистське розуміння практики і його викривлення сучасними ревізіоністами, «Вісник ХДУ», 1972, № 81. Філософія, вип. 8.

¹⁸ В. І. Куценко. Социальная задача как категория исторического материализма. К., 1972. А. В. Борзенко. Суспільний розвиток і проблема мети. Львів, 1969; В. І. Войтко. Ф. Енгельс і методологія сучасної науки. К., 1971. О. І. Яценко. Революційно-практичні засади діалектичного матеріалізму. «Філософська думка», 1971, № 3; В. Г. Яценко, О. І. Яценко. Проблема ідеалу в марксистсько-ленінській філософії. «Філософська думка», 1969, № 2.

«наука — практика» модифікується у співвідношення «теорія — практика». Воно уявляється як один із складових моментів людського способу буття.

На рівні дотеоретичного (емпіричного) пізнання практика виступає як предметно-практичне відношення до речей і явищ навколишнього світу, тобто як праця. Цей період, як відзначає В. І. Шинкарук у книжці «Логіка, діалектика і теорія пізнання Гегеля», характеризується тим, що праця виконує роль «всезагального, зумовленого життєвими потребами людини «експерименту» щодо втілення в дійсність здобутих або засвоєних знань»¹⁹. Коли ж знання оформлюється в теорію, а діяльність учених стає відносно самостійним різновидом суспільного виробництва, наука «вичленює» з матеріальної практики різновид предметно-практичних дій, спрямований на розкриття суттєвих закономірностей предмета,— науковий експеримент. Саме на цю особливість сучасної «наукової» практики звертається увага в книжці П. В. Копніна «Логічні основи науки». Експеримент як основна структурна ланка наукової матеріальної практики, пише автор, «містить у собі всі необхідні ознаки практичного освоєння людиною дійсності, оскільки з його допомогою відбувається відтворення в практиці явищ, які цікавлять людину». П. В. Копнін розрізняє дві тенденції розвитку експерименту в сучасній науці: дедалі більше наближення його до виробничої практики і посилення теоретизації експерименту, утворення навколо нього складного «інтерпретаційного поля»²⁰. В такому розрізненні зазначені ті особливості взаємозв'язку науки і практики, які притаманні періоду науково-технічної революції, коли наука перетворюється в безпосередню продуктивну силу, а виробництво набуває рис «експериментальної науки».

Складний механізм опосередкованості теорії і практики через конкретизацію категорій «суб'єкт» і «об'єкт» досліджує П. С. Дышлевий. Автор з'ясовує особливості нової гносеологічної ситуації в сучасній фізиці²¹, зокрема те, що наявність багатоманітності досить абстрактних теоретичних систем та ускладнення експерименту утруднює жорстке розмежування об'єкта дослідження і потрібних для його досягнення засобів спостереження. При цьому він підкреслює, що конкретизувати категорію «суб'єкт» згідно з сучасними фізичними уявленнями можна, запровадивши поняття «спостережник» та «умови пізнання». Останнє, на думку автора, найбільше характеризує активність суб'єкта пізнання у фізиці. «Умови пізнання» можуть розглядатися як на рівні експерименту, так і на рівні теорії.

Ці ідеї розвиваються і в колективній монографії «Методологічні питання сучасної біології»²². Поряд із специфікою гносеологічної ситуації у біології з'ясовуються особливості сучасного наукового знання взагалі, показано зростання евристичної ролі математики, розкривається теоретико-пізнавальна основа математичних абстракцій, співвідношення

¹⁹ В. І. Шинкарук. Логика, диалектика и теория познания Гегеля. К., 1964, стор. 98.

²⁰ Див.: П. В. Копнин. Логические основы науки. К., 1968, стор. 245, 249.

²¹ П. С. Дышлевый. В. И. Ленин и философские проблемы релятивистской физики. К., 1969; Див. також: П. С. Дышлевый. Материалистическая диалектика и физический релятивизм. К., 1972. Колективні монографії: Пространство и время в современной физике. К., 1968; Гносеологические аспекты измерений. К., 1968; Проблема форм руху в сучасній науці. К., 1968; Ленінська філософська спадщина і сучасне природознавство. К., 1971.

²² Методологические вопросы современной биологии. К., 1970. Частина монографії присвячена розкриттю різних аспектів співвідношення теорії і експерименту в біології та фізіології (див. розділи М. Ф. Деркач, Г. А. Ермаченко, Г. Л. Шкорбатова, Р. С. Карпінської, А. Ф. Макаренка, М. Л. Горбача). Див.: також: Целостность и биология (материалы симпозиума). К., 1968.

цих абстракцій з експериментом. У монографії досліджується також проблема синтезу біологічних знань на основі ідеї доповняльності, яка виникає внаслідок багатоаспектності й багаторівневості біологічного об'єкта та «експериментальної несумісності», пов'язаної зі зміною об'єкта в ході дослідження (див. розділ Н. П. Депенчук та її статті у журналі «Філософська думка»).

У працях, що вийшли в республіці, дається аналіз окремих різновидів практики, зокрема експерименту, підкреслюється, що для розвитку науки велике значення має не тільки встановлення відповідності теоретичних передбачень дослідним даним, а й з'ясування суперечності між ними, яка може вказувати на напрям дальших наукових пошуків²³. Усвідомлення діалектичного характеру взаємозв'язку теорії й експерименту особливо важливе щодо конкретних наук, де тимчасова експериментальна недостатність інколи інтерпретується як абсолютно неприпустиме явище. На думку О. З. Петрова²⁴, мінусом для вчення про гравітацію є те, що в ньому теорія весь час розвивалася попереду практики. Гадаємо, що стосовно конкретної пізнавальної ситуації в науці таке твердження може бути абсолютно виправданим. Однак навряд чи доцільно надавати йому загальнометодологічного значення.

Дальшим кроком у розробці цього аспекту взаємозв'язку науки і практики може бути вихід за межі конкретних гносеологічних ситуацій та експерименту як однієї з форм практики — до ширшого культурно-історичного поля, в якому (і не без його значного впливу) створюються самі гносеологічні ситуації.

Різноманітні рівні опосередкувань між наукою і практикою є предметом розгляду в колективних монографіях «Проблеми мислення в сучасній науці» та «Логіка наукового дослідження». Перша містить у собі цікаві ідеї щодо виявлення логічних функцій практики. У ній підкреслюється, що «логічним структурам теоретичного знання відповідатиме певна послідовність їх практичного виправдання як форм засвоєння об'єктивної істини». Конкретно ця послідовність виявляється, на думку авторів, у тому, що теоретичне знання спочатку може виступати об'єктом практики як недиференційована єдність логічних структур — певних понять, суджень і умовиводів. Потім їх відповідність логічним функціям практики визначатиметься рамками теоретичного знання на рівні суб'єктно-предикативних відношень, коли вона виражена структурами суджень. І лише на завершальному етапі оволодіння об'єктивною істиною теоретичне знання стає «конкретно-практичним у всьому обсязі своїх умовивідних здатностей»²⁵.

Становлення сучасних наукових теорій відзначається тим, що специфічна опосередкованість притаманна навіть їх найпершій основі — фактові. Серед великої кількості фактів, відкритих практикою, лише незначна частка складає те, що зовуть «емпіричним базисом теорії». На відбір фактів (він полягає у встановленні загальних зв'язків між окремими фактами, а не в розгляді усіх наявних даних) впливає попередня інформація, яка міститься уже в тій проблемі, на розв'язання якої спрямовані зусилля вчених. Групуванням і генералізацією фактів у певні підмножини завершується формування «емпіричного базису» теорії.

Саме через цей «базис» практика опосередковано входить у кожную наукову теорію. Отже, практика постає не тільки як зовнішній критерій істинності знання, а й як конкретна основа виникнення й розв'язання самих наукових проблем.

²³ М. Б. Вільницький. Експеримент у сучасній науці. К., 1965.

²⁴ О. З. Петров. Гравітація: далеко й близьке. Зб. «Наука і культура», К., 1972, стор. 65.

²⁵ Див.: Проблемы мышления в современной науке. К., 1964, стор. 280.

У працях цього циклу розкриваються гносеологічні принципи відбору наукових проблем, які потрібно розв'язати. Першим таким принципом вважається врахування потреб і можливостей практики, другим — врахування внутрішніх потреб і можливостей розвитку самої науки²⁶. Автори розрізняють безпосередні й опосередковані форми зв'язку теорії з практикою. Специфічні рівні опосередкованості виявляються в процесі з'ясування співвідношення системності наукового знання і системної природи об'єкта²⁷, структури мови і структури світу²⁸.

Деякі моменти відношення науки і практики простежуються в процесі аналізу механізму опосередкованого «входження» практики в логічні доведення при побудові теорій. Практика як така не може «увійти» в доведення, однак результати практичної діяльності усвідомлюються у формі суджень, які мають об'єктивно-істинний зміст. Суспільно-історична практика включає в себе діяльність щодо реалізації понять, ідей, які мають загальний характер. Тому судження, яке фіксує результати практики, може бути і вірогідним і загальним. Такими є, наприклад, судження, що виконують функцію аксіом у математиці, у логіці²⁹. Зазначена обставина, як пише у праці «Вступ до марксистської гносеології» П. В. Копнін, зумовлює можливість застосування до перевірки істинності теорії розгалуженого логічного апарата. Інколи це застосування заміняє одну з форм практики — науковий експеримент. Оскільки для безпосередньої практичної діяльності наявний рівень знання нерідко набуває значення абсолюту, то, щоб усвідомити обмеженість тієї чи іншої наукової теорії, надзвичайно важливо виявити її логічну суперечливість. Не розуміючи такої опосередкованості, людство було б приречене виявляти обмеженість тієї чи тієї теорії тільки стихійно, — коли теорія перестає «працювати» і дійсність «б'є» людину за недосконалість наявного рівня розвитку наукового знання.

Деякі сторони таких ситуацій аналізують Є. С. Жариков («Науковий пошук») та І. В. Бичко («Пізнання і свобода») і підкреслюють неприпустимість недооцінювання марксистського положення про відносний характер самого критерію практики. «Практика має свої рівні розвитку,.. практична перевірка далеко не завжди є можливою на вихідному пункті дослідження,.. тим більше неможливо отримати до завершення досліджень практичні результати,.. тому посилення на практичну перевірку та практичні результати (без врахування рівня практики) не є задовільним показником перспективності наукового напрямку»³⁰. Виявлення логічної суперечливості теорії як показника ступеня її розвитку дає можливість певною мірою передбачати обмеженість теорії вже в ході її формування.

Однак, як правильно застерігає П. В. Копнін, неприпустимо протиставляти зазначені засоби перевірки істинності практиці «як щось самостійне та незалежне від неї»³¹. Адже саме в «практиці людська ідея, що має загальний характер, набуває чуттєво-конкретної форми, яка має перевагу вірогідності»³².

²⁶ Див., зокрема: Е. С. Жариков. Научный поиск. К., 1967.

²⁷ Ця проблема розглядається в монографії П. Ф. Йолона «Системність наукових знань і дійсність» (К., 1967) та в монографіях А. Артюха «Категоріальний синтез теорій» (К., 1968), Є. Є. Ледникова «Проблема конструкторів в аналізі наукових теорій» (К., 1969), Г. П. Вдовиченка «Проблема структури в теорії отраження» (К., 1972).

²⁸ Див.: М. В. Попович. Логіка і наукове пізнання. К., 1971.

²⁹ Логика научного исследования, стор. 180.

³⁰ Е. С. Жариков. Научный поиск, стор. 115.

³¹ П. В. Копнін. Введение в марксистскую гносеологию. К., 1966, стор. 162.

³² Логика научного исследования, стор. 194—195.

Зазначимо, що ті способи конкретизації взаємозв'язку науки і практики, до яких вдаються дослідники, мають відповідати вимогам філософського аналізу. Неврахування цієї обставини може спричинитися до спроб створення якихось особливих наук (наприклад, «інтелектика»), що не мають визначеної предметної галузі, до невиправданого включення їх до філософії³³.

Важливе значення для розробки проблем взаємозв'язку науки і практики має діалектико-матеріалістична критика ідеалістичних інтерпретацій критерію істинності наукового знання. Ця критика міститься у «Логіці наукового дослідження», у праці П. В. Колпіна «Вступ до марксистської гносеології», а також у книжках І. В. Бичка, Г. А. Заїченка³⁴. Зокрема велику увагу приділяють дослідники розкриттю безперспективності введених неопозитивізмом принципів «верифікації» та «фальсифікації», хибність яких убачають в абсолютизації, відриві одного від одного «окремих моментів, які становлять практичну перевірку істинності знання», критиці ревізійністських фальсифікацій марксистського розуміння практики представниками групи «Праксис», викриттю буржуазних теорій науково-технічного прогресу³⁵.

Методологічна обмеженість приводить неопозитивістів до хибних уявлень, ніби прийнятного критерію істинності взагалі не існує. Критикуючи ці тенденції, слід підкреслювати, що впливають вони не тільки з ідеалістичного розв'язання основного питання філософії, а й з намагання обмежити критерій істинності сферою безпосередньої «протокольної підтверджуваності», є наслідком звуженої інтерпретації як практики, так і науки. Грунтовна критика буржуазного розуміння практики, науки та їх взаємозв'язку лишається ще малорозробленою темою.

Поряд із співвідношенням теорії й експерименту, теорії і практики у філософській літературі республіки досліджується й такий аспект взаємодії науки і практики, як вплив різних рівнів наукового знання на людську діяльність, зокрема — значення прогностичної функції науки. Саме через прогностичну здатність знання відбувається входження його до мети людської діяльності.

Одним принципове значення у з'ясуванні впливу знання на діяльність і навпаки має не просто «введення» в це відношення такого моменту, як мета діяльності, а інтерпретація самої мети. Як і у випадку з інтерпретаціями практики, тут можна зіткнутися або з надто абстрактним тлумаченням мети «взагалі», або із спробами її «конкретизації» через звуження, що теж призводить до абстрактності. Саме тут можна натрапити на рецидиви звуження практики до «суто

³³ Див.: Е. С. Ж а р и к о в. Методологический анализ возможностей оптимизации научного творчества. К., 1968, стор. 105.

³⁴ Див.: І. В. Б ы ч к о. Познание и свобода. М., 1969; Г. А. З а и ч е н к о. К вопросу о критике современного английского позитивизма. Харьков, 1971. Див. також його статті в нашому журналі.

³⁵ Див.: П. В. К о л п и н. Введение в марксистскую гносеологию, стор. 165; О. О. Б а н д у р а. До критики операціоналістських тенденцій у сучасній буржуазній філософії: «Проблеми філософії», вип. 24, К., 1972; О. М. К р а в ч е н к о. Методологічні хибні трактування Бріджменом операціонального визначення понять. «Філософська думка», 1972, № 3. Ю. Ф. Б у х а л о в. Про марксистське розуміння практики і його викривлення сучасними філософськими ревізійністами. «Вісник Харк. ун-ту», 1972, № 81; Є. Є. Л е д н и к о в. Критичний аналіз неопозитивістської концепції наукового знання. «Філософська думка», 1969, № 2, М. С. К у р о ч к і н а. Критика В. І. Леніним ідеалістичного поняття «досвід» і сучасний позитивізм. «Вісник Харківського політехнічного ін-ту», 1965, № 44. М. С. К у р о ч к і н а. Неопозитивізм про відношення теорії до фізичного експерименту. «Вісник Харківського політехнічного ін-ту», 1972, № 69. В. І. В о й т к о, В. С. Г а н о в. Критика буржуазних теорій науково-технічного прогресу. К., 1971.

гносеологічного явища внаслідок абсолютизованого відмежування мети «пізнавальної» від «непізнавальної». Це розмежування спричинює надмірну «стерилізацію» як самого пізнавального процесу, так і практики, породжує уявлення про можливість задоволення «самих по собі» «непізнавальних» потреб поза їх зв'язком з «пізнавальними». Названа «стерилізація» пізнання завершується тезою про те, що «коли певна матеріальна непізнавальна потреба задовольняється, не вимагаючи для цього у людини нового знання, вона і не створює об'єктивного ґрунту для появи у цієї ж людини відповідної пізнавальної потреби»³⁶. Гадаємо, мабуть, не варто так ретельно очищати пізнавальні потреби від їх «засміченості» непізнавальними, бо в реальному історичному процесі вони переплітаються. Наслідком такого очищення є «гносеологізація» практики, спрямованої нібито на задоволення «лише пізнавальних потреб» на відміну від «перетворювання» (задоволення «непізнавальних» матеріальних потреб). Практика тут фактично розуміється як науковий експеримент.

Останніми роками вийшли праці, в яких досліджуються методологічні проблеми наукового передбачення й прогнозування³⁷. Особливості марксистсько-ленінського передбачення суспільних явищ аналізують Л. В. Сохань та В. І. Куценко. Соціальне передбачення В. І. Куценко тлумачить передусім як усвідомлення назрілих об'єктивних завдань суспільного розвитку. Він показує визначальне місце пізнання й передбачення тенденцій у прогресі матеріального виробництва, доводить, що «передбачення — це та з функцій науки, яка пов'язана з виходом теорії в практику, з дієвістю пізнання». Л. П. Смирнов³⁸ визначає конкретні різновиди прогнозів, зокрема дослідницький прогноз, що базується на пізнанні суспільних потреб, та організаційний.

У працях названого циклу з'ясовується роль матеріалістичної діалектики як методологічної основи наукового передбачення, зокрема, висвітлюється принцип детермінізму, застосування якого дозволяє розширювати сферу зіставлень та аналогій за межі конкретної ситуації. Ґрунтовне дослідження цього принципу міститься в працях М. О. Парнюка³⁹. Однак слід зазначити, що специфіка практики як своєї форми причинного відношення, пов'язаного з метою та передбаченням, не вичерпується самим принципом детермінізму, а визначається особливостями буття людини як соціальної істоти завдяки діяльності якої природний детермінізм набуває соціальних форм.

Значну функцію у процесі наукового передбачення й прогнозування відіграють методи моделювання як специфічний засіб здобуття нових знань про досліджуваний об'єкт, формування його образу. Застосування таких методів викликане тим, що сучасна наука має справу з великою кількістю об'єктів, безпосереднє вивчення яких ускладнене або зовсім неможливе. Моделювання дає можливість відтворити

³⁶ Див.: В. І. Губенко. Знання і перетворення дійсності. К., 1962, стор. 52.

³⁷ В. І. Куценко. Социальная задача как категория исторического материализма. К., 1972; Л. В. Сохань. Деякі методологічні проблеми соціального прогнозування. У кн.: Соціологічні дослідження. К., 1971, вип. 2; Соціальні проблеми управління соціалістичним суспільством. К., 1972. Див. також: Ф. М. Хилюк, В. А. Лисичкин. Методи прогнозування науко-технічного прогреса, К., 1969; С. М. Ямольский й. Проблеми науко-технічного прогнозування. К., 1969; В. В. Косолапов. Соціальне прогнозування. К., 1971; його ж: Неспроможність буржуазних прогнозів розвитку суспільства. К., 1971; Социальное управление, планирование, прогнозирование. К., 1970.

³⁸ Л. П. Смирнов. Науково-технічне прогнозування. К., 1970. Див. також: Прогнозирование социальных процессов в социалистическом обществе. Наука как объект управления. К., 1969.

³⁹ М. А. Парнюк. Принцип детерминизма в системе материалистической диалектики. К., 1972.

принципи внутрішньої організації чи функціонування таких об'єктів. Окремі автори досліджують філософський зміст, логічні основи, формальний та евристичний методи моделювання⁴⁰.

Одним із аспектів зв'язку науки і практики є співвідношення наукового прогнозування і планування. В. М. Глушков⁴¹ визначає прогноз як такий експеримент в економіці, «наслідків якого не доводиться очікувати довгі десятиліття». Він має бути «своєрідним фрагментом плану, в якому поєднувалися б, перепліталися методики прогнозування й методики планування та керування розвитком науково-технічного прогресу». В. М. Глушков визначає такі методи прогнозики: 1) екстраполяція (з її допомогою одержуються вірогідні дані в економіці на короткий проміжок часу — (близько п'яти років), 2) враховування ступінчастого характеру науково-технічного прогресу; 3) моделювання; 4) метод експертних оцінок.

Методологічним проблемам взаємозв'язку конкретних наук із суспільною практикою присвячено велику кількість праць у збірнику «Наука і культура», серед яких привертають увагу передусім статті В. М. Глушкова, М. М. Амосова, А. М. Котляра⁴².

Значним є доробок філософів нашої республіки також у дослідженні методологічних проблем взаємозв'язку суспільних наук з практикою комуністичного будівництва. Виконані роботи можна класифікувати відповідно до двох типів соціального знання, розрізнення яких запропоноване В. Ж. Келле, а саме: такого, що наближається до природничонаукового (послугується кількісними, зокрема статистичними, математичними, методами, однак потребує відповідної якісної інтерпретації) та власне соціально-гуманітарного знання⁴³. Перший різновид відзначається широким застосуванням методів природничих наук, відрізняючись від природознавства предметною областю та більшим ідеологічним навантаженням. (До нього можна залічити конкретно-соціальні, конкретно-економічні, сучасні лінгвістичні дослідження й теорії). Зв'язок його з практикою більш безпосередній. І хоч практика є всезагальним критерієм істини і основою пізнання, проте питання про роль її щодо загальної теорії соціології та спеціальних соціологічних теорій цим автоматично не розв'язується, принаймні критерій практики тут, як і щодо природничонаукових теорій, потребує конкретизації, з'ясування його можливих опосередкувань.

Ряд загальносоціологічних питань, пов'язаних із практикою комуністичного будівництва, порушується у збірнику «Соціологічні проблеми радянського суспільства». Автори досліджують соціальні наслідки науково-технічної революції (В. І. Шинкарук), соціальні відносини як предмет марксистсько-ленінської соціології (Ю. І. Ширяєв), соціально-психологічні аспекти економічної реформи (В. О. Тихонович, Г. І. Манцуров, К. К. Грищенко) тощо.

Специфічним засобом конкретизації механізму цього зв'язку є соціологічні дослідження, зокрема вивчення соціальної структури виробничого колективу⁴⁴.

⁴⁰ Див.: В. М. Свінцицький. Філософський аналіз поняття керування в кібернетичі. К., 1968; А. И. Уйомов. Логические основы моделирования. М., 1972; О. Я. Мороз. Логіко-гносеологічний аналіз принципів кібернетичного моделювання. К., 1972.

⁴¹ Див.: В. Глушков. Науковий прогноз і план. «Наука і культура», К., 1972.

⁴² Див. В. М. Глушков. Кібернетика в теорії і на практиці; М. М. Амосов. Методи кібернетики і медицина; А. М. Котляр. На терезах науки — суспільство. Зб.: «Наука і культура». К., 1968.

⁴³ Див.: В. Ж. Келле. Значение и функции социального знания при социализме. «Вопросы философии», 1972, № 5, стор. 36.

⁴⁴ Див.: Соціальні проблеми виробничого колективу. К., 1972.

Останнім часом відчувається потреба у з'ясуванні таких особливостей опосередкування взаємозв'язку між соціальним знанням і практикою, як співвідношення соціологічної теорії й соціального експерименту у вивченні специфіки соціальної теорії як системи тощо. Розпочато дослідження особливостей емпіричного базису соціальних теорій⁴⁵.

У різновидах знання, представлених соціальними науками, за якими традиційно закріплена назва «гуманітарних», — філософією, історією, етикою, естетикою, філологією та ін., найбільш розробленим є питання про специфіку філософської теорії, її структуру. Значно менш вивчено проблему специфічних особливостей соціальної теорії у їх взаємозв'язку з різними рівнями суспільно-історичної практики. Ці особливості досліджує Г. І. Горак. Форми суспільної свідомості розглядаються автором як той ступінь, що передує суспільним наукам і відбиває «загальні принципи людського співжиття, духовні механізми регулювання класових відносин, емоційний досвід попередніх поколінь, досвід осмислення людством світу й власного існування»⁴⁶. Як бачимо, тут здійснюється досить коректний перехід від висвітлення специфіки суспільних теорій через форми суспільної свідомості до розкриття специфічних особливостей історичних форм суспільної практики.

Зазначимо, що праця Г. І. Горак — одна з перших спроб з'ясувати надзвичайно складний механізм співвідношення різних рівнів і аспектів суспільно-історичної практики з тими формами світосприймання, які існують у суспільній свідомості й надалі «знімаються» у науковому знанні. Значення таких спроб зростає з огляду на те, що ідеалістичні інтерпретації названих механізмів представлені багатьма напрямками сучасної буржуазної філософії й соціології.

Аналіз співвідношення науки і практики неможливий поза врахуванням не тільки методологічних проблем теоретико-наукової системи знань, але й розгляду науки як соціального інституту та певної галузі духовного виробництва. Щодо цього великого значення набуває комплекс наукознавчих проблем, внаслідок розв'язання яких має бути оптимізоване планування, організація і управління наукою. Їх досліджують у республіці Г. М. Добров, В. І. Куценко, В. В. Косолапов, В. М. Клименко та інші вчені.

У працях Г. М. Доброва та групи наукознавців, очолюваної ним, вивчається ефективність наукових досліджень загалом, з'ясовується потенціал науки, співвідношення між науковими проблемами і практикою наукової діяльності, а також висвітлюються питання про засоби оволодіння «інформаційним потоком», про специфіку системності й математизації науки, про взаємодію окремих наук, про наукові кадри, їх доцільну розстановку, аналізуються економічні проблеми самої науки, зокрема особливості її фінансування⁴⁷. Соціальна зумовленість науково-технічного прогресу показується в колективній монографії «В. І. Ленін і проблеми науково-технічної революції» (К., 1969). В. В. Косолапов і Л. Д. Черненко досліджують у своїй книжці від-

⁴⁵ В. І. Волович. Про надійність емпіричного базису соціологічної теорії. «Філософська думка», 1973, № 3.

⁴⁶ Г. І. Горак. Пізнавальне значення форм суспільної свідомості. «Філософська думка», 1973, № 1, стор. 18—20.

⁴⁷ Див.: Г. М. Добров. Наука о науке. Введение в общее науковедение. К., 1966. Його ж: Прогнозирование науки и техники. М., 1969; Г. М. Добров, В. Н. Клименюк, Л. П. Смирнов, А. А. Савельев. Потенциал науки. К., 1969; В. В. Косолапов. Информационное обеспечение и прогнозирование науки. К., 1970; В. В. Косолапов. Информационно-логический анализ научного исследования. К., 1968; В. В. Косолапов, А. Н. Щербань. Оптимизация научно-исследовательской деятельности. К., 1971.

мінність загальнодержавних систем організації й управління науковою діяльністю в соціалістичних країнах від систем організації й управління наукою в капіталістичних країнах, докладно характеризують принципи керівництва науково-дослідною роботою, її планування, оптимізацію інформаційного забезпечення наукових досліджень. Наука розглядається невідривно від науково-технічної революції, розкривається значення механізації й автоматизації праці в науково-дослідних колективах⁴⁸.

Все більшого значення в умовах комуністичного будівництва набуває питання наукового управління творчим процесом. Як зазначає В. І. Куценко⁴⁹, наша країна перша піднесла планування й організацію науки на рівень загальнодержавної діяльності. Сутність соціального управління наукою полягає у визначенні головних напрямів розвитку науки, у пошуку й встановленні оптимального співвідношення між різними її структурними ланками, у визначенні способів формування й розвитку її людського потенціалу. У встановленні принципів і критеріїв наукового планування, підкреслює В. І. Куценко, неминуще значення має з'ясування пізнавальної і практичної ролі кожної із структурних складових процесу «наука — практика». Щодо цього, вважає автор, найбільш прийнятним є поділ наукових досліджень на фундаментальні і прикладні. До перших належать філософські, методологічні дослідження проблем спеціальних наук та фундаментальні загально-теоретичні дослідження в цих науках. Другі охоплюють вивчення конкретних способів практичного застосування результатів фундаментальних досліджень. На основі прикладних досліджень здійснюються проектування, конструкторські розробки, винахідництво й раціоналізаторство у сфері виробництва. Різноманітні аспекти управління наукою досліджуються в праці «Соціальні проблеми управління соціалістичним суспільством».

Аналізуючи актуальні проблеми суспільної практики, дослідники вирізняють ланки суспільного життя, своєчасного приведення у відповідність яких потребує науково-технічна революція. На думку В. І. Шинкарука, такими ланками є: 1) науково-технічна революція — культурна революція; 2) наука — суспільне виробництво; 3) людина — техніка; 4) автоматизоване виробництво — неавтоматизоване виробництво; 5) промисловість — сільське господарство; 6) місто — село; 7) людина — природа⁵⁰.

Суспільну функцію науки досліджує В. Л. Ганов. Автор доходить висновку, що наука — це не тільки духовне багатство, а й сукупність матеріальних цінностей, які є складовою частиною продуктивних сил суспільства, що її слід розглядати не просто як чинник освіти, корисний для окремих великих відкриттів, а й як людську сутнісну силу, що поєднує в собі думку й діяльність. На рівні суспільства ця єдність реалізується в науковому управлінні соціальними процесами⁵¹.

Філософи нашої республіки розкривають також особливості опред-

⁴⁸ Л. Д. Черненко, В. В. Жосолопов. Элементы организации и управления научными исследованиями. К., 1969.

⁴⁹ Див.: В. І. Куценко. Про наукове управління творчим процесом. К., 1971.

⁵⁰ Див.: В. І. Шинкарук. Сучасна науково-технічна революція і деякі проблеми її соціальних наслідків. «Комуніст України», 1969, № 4, стор. 64. Див. також: В. І. Шинкарук, Л. В. Сохань. Сучасна науково-технічна революція та її соціальні наслідки. Зб.: Соціологічні проблеми радянського суспільства. К., 1971; В. І. Шинкарук. Науково-технічна революція і формування нової людини, «Наука і культура», 1971. Див. також: Науково-технічна революція та її соціальні наслідки. Тези республіканської конференції. К., 1968.

⁵¹ В. Л. Ганов. Наука и ее общественная функция. К., 1968, стор. 43.

мечування знань, досліджують процес опосередкованого входження знань у виробництво. «Перехідним містком», через який наука входить у виробництво, на думку В. В. Альохіна, є «технологія» як сукупність науково обгрунтованих способів користування знаряддями праці, завдяки якому у промислових умовах відтворюються природні закономірності, відкриті наукою⁵².

У монографії «Науково-технічна революція і гуманізм» Н. М. Дячкова⁵³ розглядає два рівні взаємозв'язку науки і практики: співвідношення «наука — техніка» (з'ясовується діалектика взаємодії цих компонентів) та «наука — людина». Перший рівень фіксує безпосередній вплив науки й виробництва, другий — опосередкований. Однак значення цієї «опосередкованості» за умов науково-технічної революції специфічне, бо остання, як відомо, відзначається насамперед небаченим зростанням на усіх ділянках виробництва так званого «людського чинника». До того ж, незважаючи на всі опосередкування, наука завжди нерозривно пов'язана з виробництвом.

З огляду на це видається дискусійним твердження В. В. Альохіна про те, що «сучасна наука, незважаючи на високий ступінь зрощування її з виробництвом, все ж залишається у сфері ідеального, лише приблизно правильно охоплює, відображає дійсний світ і його закономірності»⁵⁴. Таке формулювання може бути визнане спроможним лише за умов логіко-гносеологічного аналізу науки, коли вона певною мірою ототожнюється з теорією. За соціологічного підходу наука розглядається саме як одна із сфер виробництва, що має свої заклади, установи, складний інструментарій, розвинуту й громіздку експериментальну базу тощо. У цьому аспекті вона аж ніяк «не монтується» у сферу суто ідеального, хоча продуктом її насправді є ідеальне — знання.

У дослідженнях філософів республіки все більше уваги приділяється питанням партійності соціального пізнання⁵⁵ як специфічному вияву зв'язку його з практикою, розробляється важливе марксистсько-ленінське положення про класовий, партійний підхід до всякої суспільної теорії. Розробка цих питань пов'язана з функціонуванням суспільних інститутів, впровадженням результатів соціального пізнання в практику комуністичного будівництва, виховання людини. Однак у філософській літературі, яка видавалась у республіці останніми роками, ще мало спеціальних праць з проблеми партійності соціального пізнання. Значно більше висвітлюється практика функціонування суспільних інститутів, здійснення комуністичного будівництва та виховання гармонійно розвиненої особи. Так, у праці Є. О. Якуби йдеться про моральне і правове регулювання, про зв'язок людської практики із становленням науково обгрунтованих норм моралі і права в соціалістичному суспільстві. І. Ф. Надольний розкриває механізм впровадження досягнень суспільних наук у виховання гармонійно розвиненої людини⁵⁶.

⁵² Див.: В. В. Альохін. До питання про співвідношення науки, технології і техніки. «Проблеми філософії», вип. 26, К., 1972, стор. 3—9.

⁵³ Н. Дячкова. Науково-технічна революція і гуманізм, вид. Львівського університету, 1972.

⁵⁴ В. В. Альохін. До питання про співвідношення науки, технології і техніки. «Проблеми філософії», вип. 26, К., 1972, стор. 5.

⁵⁵ Маємо на увазі праці І. В. Бичка, Ю. Ф. Бухалова, П. С. Дишлевого, М. В. Дученка, П. В. Коппіна, В. І. Куценка, В. І. Шинкарука та деяких інших авторів, яких ми вже називали.

⁵⁶ Е. А. Якуба. Право и нравственность как регуляторы общественных отношений при социализме. Харьков, 1970; І. Ф. Надольний. Людина і мораль. К., 1972.

Природничі і суспільні науки відіграють значну роль у процесі комуністичного виховання, у формуванні всебічно, гармонійно розвинутої особистості, яка здатна освоїти принципово нові продуктивні сили, сприяють формуванню комуністичного світогляду. Цьому питанню присвячений розділ у колективній монографії «Логіка наукового дослідження», праці В. І. Шинкарука, В. І. Куценка, В. П. Чорноволенка, Л. В. Сохань, Ю. Ф. Бухалова, А. В. Борзенка. Автори характеризують світогляд як систему поглядів, що відтворює цілісність людського буття, єдність та взаємозв'язок усіх сторін практичного відношення людини до дійсності, розрізняють аспекти світогляду, пов'язані з різноманітністю і багатоплановістю суспільної практики. В. П. Чорноволенко («Світогляд і наукове пізнання», К., 1970), виділяє натуралістичний аспект світогляду (відношення «людина — природа»); гуманітарний (людина — суспільство) та гносеологічний («суб'єкт — об'єкт»).

Видано ряд праць про виховну функцію соціалістичного суспільства, про виховну функцію мистецтва, співвідношення технічних та гуманітарних аспектів культури, специфічні особливості праці в умовах науково-технічної революції тощо.

Зауважимо, що в республіці ще мало написано ґрунтовних праць, присвячених конкретному аналізу економічних, соціальних, політичних, ідеологічних умов взаємозв'язку науки і практики, зокрема в такому важливому аспекті, як з'ясування ролі науково-технічної творчості мас у цьому взаємозв'язку, тощо.

Загалом, здійснений огляд окремих, виданих у республіці праць з проблеми взаємозв'язку науки і практики дозволяє зробити висновок про те, що нашими філософами започатковано багатопланове осмислення окремих актуальних питань, а в деяких випадках висунуто глибокі й оригінальні ідеї, які створюють плідний ґрунт для подальших досліджень. Гадаємо, що перспективними напрямками цих майбутніх досліджень можуть бути здійснення аналізу форм теоретичної оптимізації практики в умовах сучасного соціального та науково-технічного прогресу, висвітлення особливостей стратегії прийняття рішень на основі єдності теорії і практики у різних сферах суспільної діяльності, формування та втілення в ній соціальних і гносеологічних ідеалів, всебічне розкриття принципу комуністичної партійності як вияву дієвості марксистського світогляду в ідейній боротьбі та в розв'язанні актуальних проблем теорії і практики суспільного розвитку. Важливого значення набуває з'ясування співвідношення структури практики і структури теоретичних завдань у конкретних різновидах діяльності, зокрема аналіз понять «прогноз» та «план» в аспекті єдності теорії і практики, взагалі співвідношення прогнозного мислення та перспективної практики. Багато складних методологічних проблем виникають у зв'язку з висвітленням процесу зближення форм науково-планованої практики з науковою теорією, а також у зв'язку з викриттям фальсифікацій проблеми єдності теорії і практики сучасною буржуазною філософією, зокрема критикою об'єктивістсько-сцієнтистського і волюнтаристського практицизму.

Розв'язання цих питань можливе на комплексній основі, спільними зусиллями філософів і представників спеціальних наук.

НАУКОВА РАДА З ПРОБЛЕМ ДІАЛЕКТИЧНОГО МАТЕРІАЛІЗМУ.
НАУКОВА РАДА З ПРОБЛЕМ ІСТОРИЧНОГО МАТЕРІАЛІЗМУ АН УРСР.

* * *

В последние годы в республике издан ряд работ, в которых рассматриваются методологические вопросы взаимоотношения науки и практики. В предлагаемом обзоре характеризуются трудности исследования этой проблемы, связанные с комплексностью и многоаспектностью понятий «наука» и «практика».

Методологічні проблеми наукознавства та інформатики

Вийшли в світ вісім випусків міжвідомчого збірника «Наукознавство та інформатика», який є першим і поки що єдиним у країні виданням журнального типу, що спеціалізується на комплексній проблематиці наукознавства та інформатики і розробці методологічних питань наукової прогностики. Спрямованість, серйозність та високий рівень матеріалів, вміщених у ньому, характеризують його як солідне наукове видання, яке займає самостійне місце в загальному потоці наукознавської літератури.

Тематика збірника підпорядкована висвітленню засобів здійснення визначеного XXIV з'їздом КПРС курсу на органічне поєднання досягнень науки, науково-технічної революції з перевагами соціалістичної системи господарювання. Вона охоплює велике коло питань, значна частина яких безпосередньо пов'язана з філософськими та соціологічними проблемами. До них належать: 1) дослідження методологічних проблем наукознавства, інформатики та прогностики; 2) вивчення закономірностей функціонування науки як своєрідної інформаційної системи, аналіз її місця й ролі в системі суспільного виробництва та регулювання соціальними процесами; 3) з'ясування питань управління наукою як особливим соціальним організмом.

Розв'язання цих завдань потребує об'єднання зусиль наукознавців і філософів. Тому, хоч тематика збірника не вичерпується названими і охоплює велику кількість інших проблем, головну увагу в огляді приділимо саме стиковим філософсько-наукознавським питанням та перспективам їх дальшої розробки.

Показником зрілості тієї чи іншої наукової галузі є формування в ній самостійної метанаукової частини, яка за змістом і характером проблем, вирішуваних у ній, безпосередньо пов'язана з філософським аналізом наукового знання. Така метанаукова, методологічна проблематика наукознавства як особливої наукової дисципліни широко подана на сторінках збірника. Найважливішими її напрямками є: визначення наукознавства, його завдань та об'єкта; обґрунтування можливості застосування системної методології та конкретизація її щодо розв'язання наукознавських завдань; можливість, необхідність і умови застосування кількісного аналізу, сутність процесу математизації та кібернетизації наукознавських проблем.

Вихідні принципи розв'язання цих питань викладені в узагальнюючій статті Г. М. Доброва «Наукознавство, інформація та ідеї кібернетики» (вип. 1). Автор визначає наукознавство як «комплексне дослідження та узагальнення досвіду функціонування наукових систем щодо вироблення методів посилення потенціалу науки і піднесення ефективності наукового процесу за допомогою засобів організаційного та соціального впливу» (стор. 7). Головною метою наукознавства виголошується розробка наукових основ управління плановим розвитком науки. Така цілеспрямованість зумовлює вибір об'єкта, концептуальний апарат та методи проведення наукознавських досліджень.

Наука, як відомо, є предметом вивчення різних дисциплін, кожна з яких відповідно до своїх завдань, виділяє в неї як з цілісного утворення власний об'єкт дослідження. Наукознавство відрізняється, вважає Г. М. Добров, від інших дисциплін тим, що розглядає науку як «складну динамічну систему, яка створена для збирання, аналізу та переробки інформації для того, щоб здобути нові істини, нові практичні застосування» (стор. 11). Щоб вивчати науку як складну інформаційну систему, можна

* Див.: Науковедение и информатика. Республиканский межведомственный сборник. Вып. 1—8, К., 1969, 1970, 1971, 1972.

абстрагувати від інших елементів її структури процес здобуття нової інформації та організаційні форми, через які цей процес здійснюється, хоч об'єктивно вони існують у єдності.

Подвійна функція інформації в науковому процесі — як «сировини» та «продукту» — висуває два основні наукознавські завдання. Перше з них — розробка системи інформаційного забезпечення досліджень. Воно потребує здійснення ущільнення, зберігання, пошуку, розподілу інформації. Друге завдання в своїй основі зводиться до оцінки значення нових знань і можливостей їх практичного застосування. Загалом це коло наукознавсько-інформаційних проблем, що безпосередньо пов'язані з такими логіко-філософськими питаннями, як аналіз мови науки, методів побудови, ущільнення та розвитку наукового знання, його логічної структури.

Вивчення організаційних аспектів функціонування науки передбачає визначення місця та ролі науки в системі суспільного виробництва, в усьому житті суспільства, соціологічного дослідження наукових колективів і висвітлення психології творчої праці.

Властивий наукознавству комплексний підхід до науки спричинює особливе значення аналізу форм зв'язку та взаємодії змістових (інформаційних) та організаційних аспектів функціонування науки. Вихідним методологічним принципом такого аналізу є сформульоване Г. М. Добровим положення про зумовленість системної організації науки «принциповою і неодмінною системністю наукового знання, для генерування, зберігання та передачі якого вона призначена» (стор. 13). Велими перспективна ідея вивчення цих систем у контексті досягнень загальної культури людства, зокрема визначення залежності системних характеристик науки як знання та соціального інституту від складності систем, що виникають в процесі практично-перетворюючої діяльності.

Системний характер науки, а також комплексна спрямованість наукознавських досліджень дозволяють ї потребують застосування системного підходу. Оскільки ж «логічні процедури використання системно-структурних понять щодо соціальних об'єктів дають можливість поширити сферу застосувань методів кібернетики та математики»¹, Г. М. Добров цілком влучно пов'язує системний підхід до наукознавства з проблемою математизації та кібернетизації останнього.

Він відзначає, що наукознавство вступило у оприятливий для математизації етап розвитку, в його концептуальному апараті (інформаційній частині) з'являється все більше понять, що формалізуються, і це, в свою чергу, дає змогу скористатися у теоретичних побудовах відповідним обчислювальним апаратом (логічними процедурами, що відкривають шлях до вимірювань).

Теорія і практика кількісного аналізу у наукознавстві досліджується окремим розділом цієї дисципліни — наукометрією. До її актуальних методологічних проблем, які висвітлюються на сторінках збірника, належить розробка принципів єдності якісного та кількісного аналізу в наукознавстві, принципів систематизації вимірювачів процесів функціонування науки, визначення природи наукознавських величин.

Досить повний аналіз цих проблем дано в інших статтях, в яких теж ідеться про розвиток математизації наукознавства в напрямі створення статистичних, структурних, інформаційно-функціональних моделей на базі використання результатів математичної теорії систем і методів дослідження операцій. У групі інформаційно-наукознавських публікацій змістові та організаційні властивості наукових систем кількісно оцінюються через аналіз математичних моделей, що відтворюють спрямованість та інтенсивність інформаційних зв'язків².

¹ Логіка і гуманітарні науки. К., 1971, стор. 106.

² Див. статті Л. О. Хурсіна, О. Є. Юрчуна, О. О. Корінного «Орієнтований граф як математична модель сіток інформаційних зв'язків» (вип. 1); М. Г. Винниченка, О. Є. Юрчуна «До питань аналізу сіток інформаційних зв'язків» (вип. 2), Л. С. Козачкова «Деякі особливості розподілу Ципфа-Бредфорда та його застосування в інформатичні та наукознавстві», Л. О. Хурсіна «Наукова проблема та система вчених» (вип. 1), «Про інформаційні параметри, що обмежують синтез наукової інформації» (вип. 2), Ю. О. Махотенка «Практичне використання моделі рангового розподілу множин науково-технічної інформації» та В. І. Горькової «Слідування тенденції розвитку науки за даними науково-технічної інформації» (вип. 4).

У публікаціях Л. О. Хурсіна (вип. 1, 2 і 8) зроблено спробу математичного опису інформаційного аспекту самого пізнавального циклу. Але в цих, нетривіальних за характером поставлених проблем, статтях немає достатнього теоретичного обґрунтування вибору математичного апарата, що робить висновки автора досить спірними.

Визнаючи потребу і безсумнівну цінність розробки математичного апарата для опису інформаційних процесів у науці, доводиться констатувати, що майже в усіх працях, присвячених цій тематиці, невинновдано мало уваги приділено змістовому визначенню поняття, що формалізуються, та інтерпретації одержаних результатів. Додільно було б ширше використовувати в них результати логіко-гносеологічних досліджень, зокрема сучасні уявлення про структуру пізнавального циклу, про рівні пізнання, процес утворення абстракцій, про сутність переходу від однієї наукової теорії до іншої тощо. Оскільки у філософській літературі ці питання вивчалися без врахування конкретних завдань наукознавства, безперечний інтерес мала б серія публікацій із стикових логіко-філософських і інформаційно-наукознавських питань. У такій серії можна було б дати філософський аналіз прогнозного знання. Адже прогностика розглядається на сторінках збірника насамперед як методологія посилення передбачувальної здатності наукового знання, а самі прогнози — як специфічні методи усунення та зменшення невизначеності нашого знання про майбутні стани окремих елементів та структур, що мають різний рівень складності.

Важливим загальнометодологічним питанням, котре потрібно дослідити, вивчаючи особливості прогнозного знання, є питання про співвідношення передбачення як соціальної функції наукового знання та прогнозування. Його зачіпають на сторінках видання В. М. Одрін («Дослідницький прогноз та структурні моделі науки») та Б. О. Старостін («Можливі джерела хиб при прогнозуванні науково-технічного процесу»). В. М. Одрін розглядає наукове передбачення як елемент творчого акту, тобто співвідносить його не з науковим знанням, а з особою дослідника та умовами творчого процесу. Передбачення інтерпретується ним тільки як здатність дослідника глумачити факти, інформацію про сучасне, щоб визначити наступний стан досліджуваних об'єктів. Зрозуміло, що за такого підходу категоріальні, якісні розбіжності між передбаченням та прогнозуванням зникають. Припускається, що прогнозування є передбаченням в умовах «великої науки», коли кожен вчений має у своєму розпорядженні обмаль інформації, потрібної для того, щоб визначити способи дальшого розвитку наукового знання.

Ми вважаємо, що співвідношення категорій передбачення та прогнозування не може бути зведене до розбіжностей у прийомах та методах суб'єктивної інтерпретації наукової інформації. Передбачення ґрунтується на випереджальній здатності наукового знання, що впливає з його сутності як адекватного відображення закономірностей розвитку об'єктивної реальності, тимчасом як прогнозування — лише один із способів використання цієї властивості наукового знання.

Одним із важливих питань прогностики є класифікація прогнозного знання та методів його побудови. Деякі аспекти такої класифікації, зокрема групування прогнозів за функціонально-цільовими, часовими та просторовими ознаками, за характером розв'язуваних проблем, вивіляються в статтях збірника³.

Цікаві пропозиції щодо класифікації прогнозів за їх функціонально-цільовими ознаками розроблено кнївськими ученими. Г. М. Добров, Л. П. Смирнов, Ю. В. Ершов розрізняють за таким підходом три типи прогнозів: дослідницький, який має визначити можливості та перспективні напрями розвитку об'єктів; програмний (його завданням є розробка можливих засобів та умов досягнення мети), організаційний (полягає в оцінці ресурсів, потрібних для того, щоб досягнути поставленої мети). Ці ж автори, певною мірою відходячи від традиційної класифікації методів прогнозування на інформативні та інтуїтивні, пропонують поділяти методи на екстраполяційні, експертні та

³ Див. статті Г. М. Доброва, Л. П. Смирнова, Ю. В. Ершова «Сучасні методи науково-технічної прогностики»; Д. Є. Шехуріна «Прогнозування розвитку конкретної галузі науки та техніки» (вип. 2) та В. М. Одріна «Дослідницький прогноз та структурні моделі науки» (вип. 5).

моделювання. До останніх вони валичують логічні моделі (сценарії та історичні аналогії), математичні та інформаційні моделі, що будуються на основі аналізу потоків наукової інформації. Найефективнішим, з їхнього погляду, є комплексне застосування існуючих методів прогнозування⁴.

Деякі автори, що перебільшують можливості окремих методів (це здебільшого стосується екстраполяційних методів), вважають за доцільне їх ізольоване використання. На думку Г. М. Бастракова і Є. Д. Гражданникова, «екстраполяційний метод прогнозування можна розглядати як перший ступінь розвитку єдиного загального методу прогнозування» (вип. 1, стор. 36). Гадаємо, така оцінка не відповідає реальним можливостям екстраполяційних методів, за допомогою яких більш-менш успішно можна прогнозувати лише кумулятивні тенденції руху наукового знання на більш-менш обмежений період. А тим часом прогнозування альтернативних концептуальних схем розвитку науки (так званих парадигм) методами екстраполяції зовсім неможливе, бо за своєю суттю ці методи не можуть врахувати дискретну сторону руху наукового знання.

Поширення масштабів прикладної прогностики виявило обмеженість традиційних екстраполяційних методів прогнозування і сприяло зростанню інтересу до експертних оцінок, методологія яких пов'язана з складними епистемологічними питаннями про співвідношення між суб'єктивним і об'єктивним, інтуїтивним і раціональним у науковому знанні, ймовірним і достовірним у твердженнях про майбутній стан об'єктів, кумулятивними та парадигматичними концепціями розвитку наукового знання.

Ю. В. Єршов та Є. І. Левін досліджують розвиток методів експертних оцінок («Метод експертної оцінки в науково-технічному прогнозуванні», вип. 7) з погляду посилення достовірності суджень експертів про майбутню поведінку систем, що прогнозуються. Автори відзначають певний прогрес в елімінаванні суб'єктивних чинників, що стався поряд із спрощуванням оцінних процедур, і водночас підкреслюють, що методи формулювання завдань експертизи, програм оцінки, вибору експертів, обробки та аналізу їхніх суджень ще не мають достатнього наукового обґрунтування.

Велику увагу на сторінках збірника приділено питанням практичного застосування методів моделювання процесу одержання прогнозних тверджень. Виявленню можливостей застосування системного моделювання присвячена, зокрема, стаття В. М. Одріна, яку ми вже цитували. Автор виходить із розуміння системного підходу як методу виділення з існуючої нескінченної множини об'єктів таких, котрі мають спільні ознаки та риси, важливі для даного аспекту їх розгляду. Він доходить висновку, що системними є лише ті прогнози, які одержано за допомогою дедукції.

З такої інтерпретації системного підходу випливають два положення, що мають важливе методологічне значення для теорії прогнозування. По-перше, системне конструювання прогнозів застосовне лише щодо об'єктів високого рівня складності. По-друге, передбачувальна здатність прогнозної інформації, одержаної за допомогою системної моделі, тим нижча, чим менш значні зв'язки та відношення ця модель охоплює.

Системне моделювання створює певні можливості для використання в прогнозуванні формального апарата математичної логіки, матричного аналізу, теорії графів, лінійного та динамічного програмування, тобто тих розділів сучасної математики, котрі більш-менш пристосовані для опису надскладних явищ та структур, з якими має справу науково-технічне прогнозування. Проте вдале застосування формальних методів у практиці прогнозування на сучасному рівні розвитку прогностики можливе головним чином під час розробки програмних та організаційних прогнозів. Щодо дослідницьких прогнозів, то передбачити майбутній стан наукового знання формальними методами поки що не вдається. Вирішальну роль тут відіграють інтуїтивні або засновані на

⁴ Ця думка послідовно проводиться у статтях С. В. Бруцького, Л. П. Смирнова «Системний підхід до науково-технічного прогнозування» (вип. 2), Ю. В. Єршова, І. В. Салтисова, В. О. Темперацького «Деякі проблеми проведення експертиз методами «прогнозного дерева» і Б. А. Фрідмана «Прогноз та перспективне планування наукових досліджень» (вип. 1).

індивідуальних знаннях оцінки експертів. У цих випадках прогностика здатна запропонувати лише способи формалізації процедур та умов оцінки, але не самих оцінювальних процесів, що відбуваються в потаємних сферах творчого мислення. Через ускладнення, котрі виникають під час спроб використати формальний підхід до конструювання дослідницьких прогнозів, як цілком правильно зазначив В. М. Одрін, прогнозне моделювання розвитку наукового знання певною мірою може бути здійснене нині лише на рівні опису.

Взагалі, описові різних формалізованих схем побудови прогнозів у збірнику надано значно більше уваги, ніж потребує сучасний рівень розробки понятійного апарату прогностики. Це мимоволі приводить до думки, ніби в основі усіх труднощів, що виникають під час побудови прогнозів, лежить недостатня розробка математичних моделей прогнозування. Але насправді це не так. Адже математичні моделі принципово гомоморфні реальним об'єктам лише у тих параметрах, що можуть бути формалізовані. Та навіть і в цих випадках формальний запис аналізованих відношень неминуче призводить до втрати деякої частини їхнього змісту і, отже, може спотворити наші уявлення про реальні та очікувальні характеристики об'єкта. На жаль, конкретно ці питання на сторінках збірника не розглядаються. Лише у статті Б. О. Старостіна «Можливі джерела хиб під час прогнозування науково-технічного прогресу» (вип. 2) зроблена спроба проаналізувати серед інших проблем одержання надійного прогнозу і співвідношення формальних та неформальних, кількісних та якісних характеристик досліджуваних об'єктів.

Спрямованість прогнозного знання на майбутній стан об'єкта, що досліджується, зумовлює велику складність проблеми його верифікації. Розв'язання цієї проблеми означало б водночас і підвищення наукової обґрунтованості як прогнозного знання, так і процесів управління складними системами, що потребують інформації про майбутній стан об'єктів⁵.

Певні перспективи для здійснення такого завдання спільними зусиллями науковців та філософів створює органічний зв'язок у проблемі верифікації гносеологічних та організаційних аспектів. На нашу думку, збірник приділяє надмірну увагу окремим завданням науково-технічного прогнозування об'єктів чи параметрів, що не відповідає профілю цього єдиного в країні систематизованого видання з питань наукознавства та прогнозування. Така орієнтація невиправдана ще й тому, що збірник — орган школи наукознавства, якою одержані цікаві результати саме в галузі методології наукового прогнозування.

Системний підхід до вивчення науки як соціальної підсистеми особливого призначення конкретизований на сторінках видання у дослідженнях характеру зв'язків науки з матеріальним виробництвом⁶, соціальної детермінації розвитку науки⁷, а також інформаційно-управлінської функції науки⁸. Л. О. Хурсін й Т. А. Ільїних, що аналізують форми взаємозв'язку науки і виробництва, процес їх перетворення в підсистеми цілісного організму «наука — виробництво», справедливій критиці піддають висновки Д. Прайса щодо наближення періоду насичення або своєрідного старіння науки. Л. О. Хурсін досліджує систему «наука — виробництво» крізь призму аналізу інформаційних потоків, що створюють її як цілісне формування. Т. А. Ільїних цю саму проблему розглядає переважно з соціально-економічного погляду. Він доводить неспроможність концепції сатурації науки прискоренням її перетворення у безпосередню про-

⁵ Ці питання тою чи іншою мірою порушені в статтях В. О. Лисичкіна, В. І. Мещерякова, В. В. Петрова «Прогнозування параметрів вузлів та блоків ЕЦОМ», В. М. Одріна «Дослідницький прогноз та структурні моделі науки» (випуск 5) та А. Е. Штедінга «Методи наукового прогнозування у вугільній промисловості» (випуск 3).

⁶ Л. О. Хурсін — «Пов'язана інформація системи наука — техніка — виробництво» (вип. 6); Т. А. Ільїних — «До аналізу кількісних показників зростання науки» (вип. 7), Ю. М. Канигін — «Про функціональне значення науки в суспільному виробництві» (вип. 6).

⁷ В. М. Марахов — «Про теоретичне моделювання наукового процесу» (вип. 2).

⁸ Г. А. Лахтін — «Наукове управління та управління наукою» (вип. 6).

дуктивну силу. Адже наука підпорядковується загальному закономірному поширеному відтворенню, а зростання чисельності її кадрів зумовлюється не тільки збільшенням обсягу наукових праць, а й не меншою мірою зміною самого матеріального виробництва, збільшенням в ньому частки кваліфікованих кадрів, кваліфікованої праці.

Одним із показників перетворення науки в безпосередню продуктивну силу є безперервне підвищення наукомісткості виробництва. Характеристикою цього показника починає аналіз функціональної ролі науки у сучасному виробництві Ю. М. Каннігін⁹. Автор стверджує, що кожен з основних чинників розвитку виробництва — техніка, технологія, управління — є формою практичного застосування науки, причому нині особливо підвищується роль технології та організаційно-управлінських систем як специфічних форм матеріалізації інтелектуального потенціалу.

На сторінках збірника доводиться також думка про науку як інструмент обґрунтування управлінських рішень в усіх галузях суспільного життя¹⁰, як систему знань, що використовуються для цілеспрямованого керівництва суспільними процесами і водночас показано, що як особлива галузь діяльності наука сама стає об'єктом управління. Г. А. Лахтін, розкриваючи «дуалізм» науки як результату і процесу, що зумовлює її подвійну роль в управлінні, підкреслює, що науковість управління забезпечується не тільки використанням наукової інформації, але й обов'язковим застосуванням наукових методів її обробки та перетворення. Проблему прийняття науково обґрунтованих рішень автор пов'язує з сучасними уявленнями про причинність, зокрема з трактуванням принципу невизначеності. При цьому останній розуміється не тільки як відмова від механічного детермінізму, але й як принцип, що покінчив з гносеологічними ілюзіями про «нескінченність» і «безкоштовність» інформації. Якщо в ситуаціях, якими Г. А. Лахтін, що описуються квантовою механікою, інформаційні межі визначаються фізичними параметрами об'єкта та приладу, а «платою» виступає зростаюча кількість енергії, потрібної для того, щоб одержати інформацію, то в соціальних системах межі інформації, потрібної для обґрунтування рішень, визначаються її «вигідністю». Річ у тому, що з певного моменту вартість інформації починає перебільшувати економію, яку можна одержати за допомогою більш обґрунтованого рішення. Це означає, що досягнуто межі доцільного знання. За нею одержання інформації в кожному випадку стає невигідним, а в суспільному масштабі — неможливим, тому що за цих умов розширене відтворення змінюється звуженням, «спостережник з'їдає робітника».

Правомірно постає питання: чим окупаються витрати на одержання нової інформації, яка забезпечує обґрунтування управлінських рішень в усіх галузях суспільного життя? Воно стосується як наукового управління суспільством, так і управління наукою і потребує, з одного боку, з'ясування всіх соціальних функцій науки, сфер застосування і характеру управління здобутих нею знань, а з другого — визначення структури та розмірів ресурсів, потрібних для виконання цих функцій. На сторінках збірника більш ґрунтовно розглядається друга частина проблеми. При цьому методологія підрахунку ресурсів ґрунтується на врахуванні процесів перетворення науки у безпосередню продуктивну силу.

В управлінні наукою особливе значення надається поєднанню логічного аналізу, інтуїції та інтернаукових методів в процесі прийняття рішень, що здійснюється в умовах гострої недостатності інформації для управління. «Міра науковості управління, — підкреслює Г. А. Лахтін, — неухильно зростатиме, але цей процес не перетне межі, що виключає саму людину. Управління наукою не є винятком, різниця ж, мабуть, полягає в тому, що в цій галузі розрив між бажаним та фактичним обсягом інформації є і буде надто великим» (вип. 6, стор. 11).

⁹ Поняття «наукомісткість» розробив В. М. Клименюк. На його думку, воно складається з коефіцієнтів, що характеризують співвідношення наукового потенціалу з економічним потенціалом суспільного виробництва або окремих його галузей. Ю. М. Каннігін дефінує цей коефіцієнт як відношення грошових витрат на науку до загальної суми внесків на окрему галузь виробництва або виробництво загалом.

¹⁰ Див. статті Г. М. Доброва «Прийняття рішень в управлінні наукою» (вип. 4) і Г. А. Лахтіна «Наукове управління та управління наукою» (вип. 6).

Серед статей, присвячених проблемам управління наукою, вирізняються праці Г. М. Доброва «В. І. Ленін і наука» (вип. 2) та «Прийняття рішень в управлінні наукою» (вип. 4). У першій із них автор аналізує ленінські методологічні принципи управління наукою, підкреслює їх виняткову важливість на сучасному етапі розвитку радянської науки. Г. М. Добров наголошує на потребі уважно вивчати та послідовно впроваджувати в життя ленінські принципи організації науки та ленінську стратегічну доктрину радянської науки, насамперед принципи державної наукової політики, планового розвитку стратегічно важливих наукових напрямків, дотримуватись історичного підходу до оцінки досвіду та тенденцій розвитку наукового знання і наукової організації, гармонійного поєднання на всіх рівнях розвитку управління наукою адміністративних (організаційних), економічних та інформаційних зв'язків наукових колективів. «Дорогоцінними рисами ленінського наукового методу,— пише Г. М. Добров,— завжди будуть для нас: творче та послідовне використання марксистських принципів діалектичного та історичного матеріалізму; глибока ідейна переконаність та чітка класова позиція вченого, що присвятив себе цілком справі визволення трудящих; ретельна кваліфікована робота з фактами життя, уважне узагальнення досвіду, який щоденно народжується в процесі живої революційної практики» (випуск 2, стор. 4).

Стаття «Прийняття рішень в управлінні наукою» за своєю загальною спрямованістю співзвучна згаданій вище статті Г. А. Лахтіна. Г. М. Добров формулює вимоги до прийняття рішень в процесі управління наукою. Серед цих вимог є такі: висока культура управління, обґрунтованість, своєчасність, інформаційна забезпеченість прийняття рішень. Автор цілком слушно підкреслює певну однобічність розвитку інформаційного забезпечення, яке орієнтується переважно на фактографічну інформацію про рівень наукового знання в конкретних галузях. Така інформація розрахована на окремого дослідника. А тим часом існує гостра недостатність інформації на вищих рівнях управління. Тут потрібне усвідомлення альтернатив, яке ґрунтується на інформації про різноспрямовані тенденції розвитку наукового знання. Але сьогодні наука, яка зробила можливим автоматизоване керування виробничими комплексами і галузями, сама не має навіть нічого подібного до таких систем інформаційного забезпечення прийняття рішень (див. вип. 4, стор. 5). Доречність цього висновку підтверджується і тематикою збірника, що охоплює багато статей, в яких розглядаються питання інформаційного забезпечення саме дослідників, зокрема питання керування фондами та потоками науково-технічної інформації з метою приведення їх структури у відповідність з потребами науковців.

Заслуговує на увагу з цього боку стаття В. М. Соломіна, де на основі застосування закону великих чисел розроблена процедура розрізнення у складі інформаційних фондів такої інформації, що найбільш використовується науковцями. Ю. А. Махотенко розв'язує аналогічне завдання для більш конкретної мети — організації оперативного постачання важливою інформацією дослідників певного наукового закладу.

Відзначимо, що переважуюча прикладна спрямованість публікацій з проблем інформатики спричинює спрощений підхід до висвітлювання питань. Так, питання релевантності пов'язується лише з професійною орієнтацією дослідника, тимчасом як насправді вона залежить від структури та етапів пізнавального циклу, від процесів диференціації та інтеграції наукового знання. Взагалі доцільно було б тісніше пов'язувати теоретичні розробки з інформатики з сучасними дослідженнями в галузі логіки науки.

Серед статей збірника, що присвячені питанням організації управління наукою, принципам формування політики щодо науки, наукових кадрів та колективів, переважають публікації з питань обґрунтування управлінських рішень.

У серії статей збірника дається теоретичне обґрунтування проблем планування розвитку наукового потенціалу (зокрема для Української РСР), яке посідає важливе місце у процесі управління наукою як цілісним соціальним організмом. В них ідеться також про регіональне розміщення наукових закладів та про забезпечення регіонів науковими кадрами.

Теоретико-соціологічні проблеми формування наукових колективів висвітлює у своїй публікації Ю. А. Шрейдер. Спираючись на вітчизняні та зарубіжні праці про створення математичних моделей структур колективів, автор дає оригінальне трактування деяких понять, що формалізуються, інтерпретуючи їх водночас на структурах наукових колективів. Найпоширенішою з таких структур є ієрархічна, яка характеризується чітким формулюванням цілей та програми дій. Проте при нечітких, «розмитих» цілях, які нерідко постають в процесі наукового пошуку, ієрархічна структура втрачає свої переваги. Автор справедливо вважає: чим більш творчою є наукова галузь, тим менш схожою стає вона на інтелектуальну індустрію. Для такої складно детермінованої діяльності, як наукова, особливе значення має здатність структури утворювати нові, заздалегідь непередбачені зв'язки. З'ясовуючи, які властивості структури забезпечують існування і досягнення цілей, автор показує важливість узгодження цілей колективу з його організацією та властивостями його членів.

Згаданими статтями, на жаль, вичерпуються публікації з питань утворення і типології структур наукових колективів на сторінках збірника. Тим часом розвиток організації «великої науки», викликаний перетворенням наукової діяльності у масову професію, висуває проблеми, які ще потребують розв'язання. Однією з найактуальніших з них є пошук організаційних форм, притаманних самій науці. Ще Н. Винер писав про абсолютну недопустимість для науки режиму «сучасної наукової фабрики», а Дж. Бернал підкреслював глибокість механічного перенесення на науку організаційних та процедурних схем, вироблених в інших галузях соціальної діяльності.

Звіси випливає потреба вивчення тенденцій розвитку науки як системи знань і визначення на цій основі принципів формування наукових колективів та оптимальної організації в них трудового процесу. Щоб сприяти успішному розв'язанню такого завдання, редколегії збірника доцільно об'єднати зусилля філософів і наукознавців. При цьому можлива деяка переорієнтація філософських досліджень з питань науки. Якщо традиційним об'єктом цих досліджень виступає структура пізнавального циклу, тенденції розвитку наукового знання, то наукознавство потребує виявити ті особливості процесу створення знання, які викликають зміни в організації та управлінні науковою діяльністю. Так, звертаючи увагу на посилення теоретизації або інтеграції знань у сучасній науці, недостатньо обмежитись описом і навіть причинним поясненням цих феноменів. Слід визначити ті соціально-організаційні заходи, що сприяють дальшому розвитку згаданих тенденцій.

Другим прикладом комплексної, але вже соціолого-наукознавської проблеми є вивчення соціальних наслідків поглиблення спеціалізації та розподілу праці в науці.

Становлення «великої науки» зумовлює інтерес збірника до пошуку організаційних форм і методів управління, що нейтралізують негативні наслідки процесів розподілу праці в науці та перетворення наукової діяльності у масову професію. Тому раціонально друкувати сумісні публікації соціологів і наукознавців з теоретичних проблем формування наукових колективів і такі, що містять аналіз вітчизняного і зарубіжного досвіду утворення та вдосконалення організаційних форм у науці.

Управління наукою як особливою сферою діяльності потребує систематичної і обґрунтованої оцінки запланованих та реально досягнутих результатів наукової праці. Розробці теоретичних та методичних питань такої оцінки прив'язано чимало статей збірника. Автори більшості з них виходять з розуміння ефективності наукової діяльності як міри досягнення поставлених перед нею цілей¹¹ і тому систематизацію показників оцінок пропонують здійснювати відповідно до «дерева цілей». Г. М. Добров, Т. О. Кухтенко, Т. І. Щедрина, розглядаючи виробниче використання результатів наукової праці, яке вони вважають прикладним різновидом реалізації, спеціально спиняються на субординації цілей в напрямі теоретичного та методичного (включаючи прилади та засоби пізнання) збагачення наукових знань.

¹¹ Див. статті Г. М. Доброва, Т. О. Кухтенко, Т. І. Щедриної «Аналітичний підхід до формування тематичних планів НДУ» (вип. 7), С. А. Горюничевой «Структура вимірювачів ефективності академічних наукових досліджень» (вип. 6), Р. С. Амірбекова «Щодо методології оцінки діяльності галузевих НДУ» (вип. 5 і 6).

С. А. Городничева пропонує оцінювати роботи за їх науковою, соціальною та економічною ефективністю, підкреслюючи, що особливі труднощі виникають під час визначення наукової значущості робіт. Автор пояснює це відсутністю уніфікованих показників і висловлює не зовсім виправдану надію (цей оптимізм поділяють Є. Д. Гражданников та деякі інші науковці) на можливість вимірювання нової наукової інформації в бітах.

На наш погляд, допомогу в розробці більш-менш уніфікованих засобів оцінки наукових праць може подати логіка наукового пізнання, в компетенції якої — типологія текстів як різновидів матеріалізації наукового знання та визначення критеріїв, за якими хоча б наближено можна оцінювати наукове значення цих текстів.

Загалом науковий текст — цільне утворення, яке є «межовим» об'єктом, щодо якого можна здійснювати логіко-гносеологічний, наукознавський та інформаційний аналіз. Вивчення теоретичних і методичних основ всебічної оцінки наукових праць, яке б охоплювало їх соціальну, економічну, екологічну та наукову ефективність, є комплексною проблемою, гостра актуальність якої потребує негайного об'єднання зусиль науковців, філософів, соціологів та економістів.

Аналіз матеріалів, надрукованих у восьми виданнях збірника, дозволяє дійти висновку, що їх загальною спрямованістю є поглиблення теоретичної обґрунтованості досягнень вітчизняного наукознавства та сприяння їх практичному застосуванню, дальшому поліпшенню зв'язків науки з виробництвом, органічному поєднанню переваг соціалізму із надбанням науки. Це засвідчує, що наукознавство і інформатика відіграють вельми значну роль у встановленні взаємодії між представниками різних галузей знання, від якої певною мірою залежать успіхи радянської науки.

В. П. ТРОНЬ, Л. В. ДИМЕРСЬКА, А. М. ПОЛОВИНЧИК

Республіканська науково-методична конференція з проблем атеїстичного виховання

Всебічне вдосконалення форм і методів науково-атеїстичної пропаганди серед широких мас становить одне з основних завдань, поставлених партією перед працівниками ідеологічного фронту. Розглядові стану справ на цій важливій ідеологічній ділянці і була присвячена республіканська науково-методична конференція «Проблеми атеїстичного виховання населення в світлі рішень XXIV з'їзду КПРС. (Актуальні проблеми наукового управління атеїстичним вихованням)», яка відбулася 4—6 квітня у Вінниці. Конференція була скликана Товариством «Знання» УРСР спільно з Інститутом філософії АН УРСР, Міністерством вищої і середньої спеціальної освіти, ЦК ЛКСМ України. У ній взяли участь наукові працівники, викладачі атеїзму вищих і середніх спеціальних навчальних закладів, партійні, радянські і комсомольські працівники, пропагандисти і лектори: понад 300 представників областей республіки і близько 300 — Вінницької області.

Конференцію відкрив перший секретар Вінницького обкому КП України В. М. Таратута.

На пленарних засіданнях було заслухано сім доповідей: інструктора відділу пропаганди ЦК КПРС, кандидата філософських наук Е. І. Лисавцева «Завдання атеїстичного виховання населення в світлі рішень XXIV з'їзду КПРС», секретаря Вінницького обкому КП України А. Ф. Олійника «Про досвід партійного керівництва атеїстичним вихованням», директора Інституту наукового атеїзму Академії суспільних наук при ЦК КПРС, доктора філософських наук, професора О. Ф. Окулова «XXIV з'їзд КПРС і завдання наукових досліджень у галузі релігії й атеїзму», секретаря ЦК ЛКСМ України Г. Д. Мисименка «Особливості формування атеїстичного світогляду молоді», заступника голови правління Товариства «Знання» УРСР, доктора філософських наук, професора В. К. Танчеря «Актуальні питання наукового управління атеїстичним вихованням», старшого інспектора Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР, кандидата філософських наук В. Д. Купрія «Про наукову розробку проблем атеїстичного виховання у вузах республіки», завідуючого відділом атеїзму Інституту філософії АН УРСР, кандидата філософських наук О. С. Оянищечка «Про основні

моменти наукового підходу до атеїстичного виховання».

Обговорення актуальних проблем теорії і практики наукового атеїзму відбулося на засіданнях п'яти секцій. Робота секції «Наукові основи атеїстичної пропаганди і досвід лекційної роботи» (керівник — доцент кафедри історії й теорії атеїзму Київського держуніверситету, кандидат історичних наук В. Ю. Бичатін) розпочалася доповіддю старшого наукового співробітника Інституту наукового атеїзму Академії суспільних наук при ЦК КПРС Б. М. Кожовачова «Система атеїстичного виховання і питання ефективності її функціонування». Доповідач підкреслив, що важливим фактором успішності атеїстичного виховання на сучасному етапі є широке залучення віруючих до участі в громадському житті колективу, де вони працюють чи вчать. Під час обговорення було приділено велику увагу розкриттю ідейно-теоретичного змісту, організаційних форм і методів атеїстичного виховання, визначенню об'єкта атеїстичного виховання. Зокрема, йшлося про атеїстичне виховання індиферентних, нейтральних щодо релігії людей, які подекуди становлять ґрунт для відтворення релігії. Важливість дальшого зміцнення зв'язків теоретичних досліджень з практикою атеїстичної пропаганди була темою повідомлення кандидата філософських наук П. З. Козика (Луцьк).

Виступи на секції були присвячені також проблемі диференційованого підходу до віруючих. Про це говорив, зокрема, кандидат філософських наук Л. П. Белов (Житомир). У повідомленні кандидата історичних наук В. Ю. Бичатіна «Нові явища в ідеології і політиці Ватикану» критично аналізувалися післясоборні реформи католицької церкви.

На секції було відзначено, що в зв'язку з поглибленням кризи релігії життя настійно ставить нові завдання перед науково-атеїстичною пропагандою. Партійні, комсомольські, профспілкові організації, усі, хто безпосередньо займається питаннями атеїстичного виховання, мусять враховувати ті зміни, які сталися в діяльності релігійних організацій. Особливу увагу слід звернути на боротьбу з релігійною пропагандою з-за кордону, на викриття антигуманної суті релігії й розвінчання брехливих тверджень тих церковників, які намагаються зобразити

ти релігію як «хранительку національних традицій». Учасники секції обговорили й одноставно схвалили проект рекомендацій щодо вдосконалення атеїстичної роботи в республіці, висловили пропозиції стосовно поліпшення літератури з наукового атеїзму.

На секції «Науково-дослідна робота в галузі атеїзму і проблеми посилення її зв'язку з практикою» (керівник—О. С. Онщенко) обговорювались проблеми посилення зв'язку наукових атеїстичних досліджень з практикою виховної роботи. Було заслухано три доповіді і 18 наукових повідомлень. З доповідями виступили: професор О. Ф. Окулов («Основні проблеми наукової розробки теорії атеїстичного виховання»), заступник завідуючого відділом пропаганди і агітації ЦК КП України, кандидат економічних наук Г. Д. Цибуляк («Завдання атеїстичних досліджень в світлі вимог практики формування науково-матеріалістичного світогляду») і завідувачий Будинком політосвіти Закарпатського обкому КП України, кандидат філософських наук І. П. Тимченко («Причини існування і шляхи подолання релігійних пережитків серед жінок»).

У наукових повідомленнях конкретизувалися й уточнювались шляхи і засоби зміцнення зв'язку дослідницької і практичної роботи в галузі атеїзму. О. Ф. Окулов (Москва), І. І. Бражник (Москва), М. Д. Коротков (Київ), В. М. Кравець (Івано-Франківськ) говорили про необхідність подолання розриву між теоретичними дослідженнями і їх впровадженням у практику, про науковий підхід до методики й організації всіх ланок атеїстичного виховання, про потребу оперативнішої розробки актуальних теоретичних і методологічних питань наукового атеїзму. На питаннях удосконалення критики модерністських варіантів релігійних вірувань сучасного богошукування і богобудівництва спинилися Є. К. Дулуман (Київ), В. М. Кравець (Івано-Франківськ), М. Ю. Дзекунов (Суми), В. П. Устиченко (Херсон), В. А. Бублик (Київ), А. Ф. Кілунов (Київ), П. Г. Голченко (Одеса), С. А. Руденко (Кам'янець-Подільський), М. І. Проскура (Ніжин), В. П. Миропольський (Київ).

Дальше удосконалення системи науково-атеїстичного виховання населення потребує більш ґрунтовного дослідження соціально-психологічних аспектів формування науково-матеріалістичного світогляду, особливостей релігійної психології, буденної свідомості віруючих, а також розробки на цій основі науково обґрунтованих рекомендацій щодо поліпшення педагогіки і психології атеїстичного виховання. Про висновки й практичні рекомендації, що випливають з досліджень зазначених питань, доповіли на секції М. Д. Коротков, Т. І. Біленко (Дрогобич), І. І. Вейцман (Ровно), П. П. Свободний (Житомир) та ін.

На цій секції відбувся активний обмін думками з питань дальшої розробки методології і методики атеїстичного виховання й наукового управління процесами секуляризації. У рекомендаціях учасників секції підкреслюється необхідність посилити увагу до розробки й пропаганди позитивної, стверджувальної сторони атеїзму, показу його наукової природи, прогресивної світоглядної і соціальної ролі, моральної і культурної цінності. Промовці відзначили однобічність деяких досліджень, де автори у вивченні причин існування релігійних пережитків, особливостей релігійного модернізму й еволюції релігійної свідомості спиняються переважно на поясненні цих явищ і мало уваги приділяють питанням удосконалення змісту, методики й організації атеїстичної роботи з урахуванням змін в сучасній релігійності. Ю. Д. Поліщук (Чернівці), П. Л. Каушинський (Одеса), Г. Г. Каренко (Одеса), І. М. Лобода (Чернівці) говорили про підвищення ефективності атеїстичних досліджень, про необхідність широкого узагальнення досвіду атеїстичної роботи і впровадження науково обґрунтованих моделей у всі ланки системи атеїстичного виховання.

У роботі секції «Шляхи і засоби удосконалення викладання курсу наукового атеїзму у вищій школі» (керівник—завідувачий кафедрою наукового атеїзму Київського педагогічного інституту, кандидат філософських наук Б. О. Лобовик) було піднято питання, які є основними для працівників вищої школи. Доценти С. П. Марценюк (Чернівці), В. О. Суярко (Київ) і М. В. Філоненко (Київ) підкреслили, що необхідно при викладанні наукового атеїзму зважати на профіль вузу, пов'язувати читання курсу наукового атеїзму із завданнями інтернаціонального виховання молоді, поліпшити підготовку студентів до атеїстичної роботи серед віруючих, посилити розробку методики конкретно-соціологічних досліджень як засобу підвищення ефективності викладацької роботи в галузі атеїзму. Розв'язання цих проблем тісно пов'язане з тими знаннями, яких набувають студенти в процесі вивчення актуальних питань науково-атеїстичної пропаганди. Ці ж знання, як зазначалося під час обговорення, ще недостатні.

Учасники секції говорили про те, що в деяких вузах курс наукового атеїзму читається на останньому році навчання, коли студенти готуються до захисту дипломних проектів і до державних іспитів. У вузах на курс наукового атеїзму припадає така обмежена кількість годин, що студенти практично не мають змоги набути елементарні знання з питань атеїстичної роботи. Промовці відзначили, що до цього часу немає підручника з наукового атеїзму, який би відповідав вимогам нової програми, затвердженої Міністерством вищої і середньої спеціальної освіти СРСР у 1972 році.

Проблеми виховання різних груп молоді розглядалися на секції «Особливості атеїстичної роботи серед молоді» (керівник — Г. Д. Максименко). Завідуючий відділом Українського науково-дослідного інституту педагогіки В. Я. Якубовський виступив з доповіддю «Проблеми атеїстичного виховання молоді». Він докладно спинився на основних принципах системи атеїстичного виховання молододі зміни, підкреслив особливу роль школи у формуванні діалектико-матеріалістичного світогляду учнівської молоді. Характерові природничо-наукових увчлень учнівської молоді і методам формування в неї цілісної наукової картини світу присвятив своє повідомлення вчитель трускавецької середньої школи Т. Д. Козак (Львівська обл.). Велику увагу було приділено особливостям релігійності різних категорій працюючої молоді та диференціації атеїстичної роботи з нею. У виступах Ю. М. Чарського (Донецьк), В. Ю. Переверзева (Запоріжжя), Н. О. Сафранової (Львів), Р. М. Сокирянської (Вінниця) та інших наголошувалося, що основою формування в молоді науково-матеріалістичних поглядів є суспільні умови в нашій країні. Саме вони є тим вирішальним фактором, який позитивно впливає на деформацію і розмивання релігійних переконань, прискорює процес секуляризації і забезпечує перехід на позиції наукового атеїзму переважної більшості молоді. Але це зовсім не означає, що можна послаблювати науково-атеїстичне виховання. Не слід випускати з уваги ту частину молоді, яка індивідуально ставиться до релігії і може за певних умов стати резервом у відтворенні релігійності.

Розвінчання антигромадського характеру проповідницької діяльності присвятив свій виступ П. І. Косуха (Київ), Л. А. Голтовський (Одеса) піддав критиці спроби буржуазних ідеологів фальсифікувати діяльність КПРС щодо атеїстичного виховання населення, особливо молоді.

В роботі секції дістали висвітлення проблема місця і ролі комсомольських організацій в науково-атеїстичній пропаганді, застосування комітетами комсомолу різноманітних форм масово-політичної роботи в атеїстичному вихованні підростаючого покоління. Цим питанням присвятили свої доповіді С. А. Бартецький (Житомир), Г. К. Ляшук (Волинська обл.), А. А. Герасимчук (Київ), А. П. Гоменюк (Київ) та інші. Промовці підкреслювали, що активне залучення юнаків і дівчат до громадсько-корисних справ — важливий фактор подолання релігійності віруючої молоді. Слід ширше залучати до атеїстичного виховання студентство. З одного боку, це сприятиме зміцненню атеїстичних переконань студентської молоді, а з іншого — поширенню атеїстичних поглядів серед віруючих.

Проблеми боротьби з релігійною обрядовістю і утвердження нових радянських ри-

туалів були розглянуті під час роботи секції «Наукові основи розробки і впровадження нової безрелігійної обрядовості» (керівник — старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР, кандидат філософських наук М. М. Закович).

У доповідях і наукових повідомленнях порушувались актуальні питання щодо теоретичної розробки і подальшого розвитку системи радянських свят та обрядів. Зокрема обговорювались такі теми: «Психологічні основи народної обрядовості», «Атеїстична спрямованість радянської обрядовості», «Емоційно-психологічні проблеми формування нової обрядовості тощо. Зазначеним проблемам були присвячені виступи Л. М. Коптюка (Ровно), Г. А. Муквича (Хмельницьк) та інших.

Промовці проаналізували нові форми радянської обрядовості у нашій країні. Були запропоновані конкретні рекомендації щодо впровадження радянських обрядів в умовах нашої республіки. Про методику проведення нових свят та обрядів, їх ефективність йшлося в повідомленнях В. Я. Чудновського (Черкаси), П. В. Шкрібляка (Івано-Франківська обл.), В. О. Басенко (Київ).

У виступах підкреслювалося, що першорядне значення має поєднання емоційного і раціонального у процесі формування нової обрядовості. Кожен обряд є своєрідним емоційним виразником тих чи тих ідей, які, в свою чергу, надають обряду певної спрямованості, ідеологічної форми. Впровадження нової обрядовості, наголошували промовці, є одним із моментів формування комуністичного світогляду. Проте, впровадження нових обрядів не повинно бути штучним, кожен обряд має нести певне ідейне навантаження, яке б відповідало умовам розвинутого соціалістичного суспільства.

На заключному пленарному засіданні були обговорені рекомендації учасників конференції, заслухані звіти керівників секцій і підбиті підсумки роботи. Після цього учасники конференції виїхали в села Вінницької області, щоб на місцях подати методичні поради, як удосконалити науково-атеїстичне виховання населення. Вони також виступили з лекціями.

Вінницька конференція — це другий протягом останніх років масовий форум атеїстів, де науковці і практики широко обговорили шляхи і засоби удосконалення всіх форм і методів роботи. Конференція пройшла успішно. Вона спрямувала увагу всіх атеїстичних кадрів республіки на актуальні проблеми подолання релігійних пережитків, сприяла обміну досвідом роботи, поширенню кращих здобутків. Прийняті конференцією рекомендації послужать дальшому вдосконаленню атеїстичної роботи, зміцненню наукових основ її методики й організації.

А. А. ГЕРАСИМЧУК,
В. П. МИРОПОЛЬСЬКИЙ

Підсумки та перспективи

12 березня 1973 року відбулися Загальні збори Відділення економіки, історії, філософії та права Академії наук УРСР, присвячені підсумкам наукової діяльності установ Відділення та їх завданням на 1973 рік. З доповіддю на цю тему на зборах виступив академік-секретар Відділення, академік АН УРСР Б. М. Бабій. В її обговоренні взяли участь член-кореспондент АН УРСР П. О. Недбайло, заступник директора Інституту економіки АН УРСР, кандидат економічних наук В. С. Жученко, заступник директора Інституту історії АН УРСР, член-кореспондент АН УРСР А. М. Шлепачов, заступник директора Інституту філософії АН УРСР, кандидат філософських наук П. Ф. Йолоні, віцепрезидент АН УРСР академік І. К. Білодід.

Про розвиток наукових досліджень з проблеми «Основні закономірності історичного розвитку СРСР і УРСР дожовтневого періоду» розповів на зборах доктор історичних наук Ф. Є. Лось. Темою наукової доповіді члена-кореспондента АН УРСР В. К. Мамутова були «Економічні і правові проблеми соціалістичного змагання».

З доповіддю «Про перспективи розвитку наукових досліджень Інституту філософії АН УРСР» виступив його директор член-кореспондент АН УРСР В. І. Шинкарук. Короткий виклад цієї доповіді ми подаємо нижче.

Колектив Інституту філософії АН УРСР, зазначає доповідач, зосередив свої зусилля на розробці актуальних проблем філософської науки, що мають важливе значення для розвитку марксистсько-ленінської теорії і практики комуністичного будівництва у нашій країні. Конкретною програмою роботи науковців Інституту були Постанова ЦК КІРС «Про дальший розвиток суспільних наук і підвищення їх ролі в комуністичному будівництві» (1967 р.) та рішення Центрального Комітету Компартії України щодо дальшого розвитку наукових досліджень у галузі марксистсько-ленінської філософії та поліпшення її викладання у вузах республіки.

За останні чотири роки Інститут філософії АН УРСР здійснив заходи щодо розгортання філософських досліджень, підвищення їх партійної заостреності та тіснішого зв'язку з практикою комуністичного будівництва. Завершено розробку низки важливих тем, започатковані нові наукові напрями, підвищився ідейно-теоретичний рівень наукових публікацій. Інститут зосередив увагу на створенні фундаментальних праць з усіх проблем філософської науки, що нами вивчаються. Щоб успішно виконати ці плани, було здійснено чимало організаційних заходів. Разом з тим, в роботі інституту за цей період виявлені істотні

хиби, усунення яких є невідкладним завданням всього нашого колективу.

Ще 1969 року інститут взяв курс на інтенсивне розширення досліджень з найважливіших проблем діалектичного та історичного матеріалізму як теоретичної філософської основи комуністичного світогляду та формування нової людини, як методології наукового пізнання і революційного перетворення дійсності. Для реалізації цих завдань були створені два структурні наукові підрозділи: відділ діалектичного матеріалізму та відділ історичного матеріалізму. Вони укомплектовані досвідченими науковцями та організаторами досліджень. Уже перші роки роботи цих відділів, які стали провідними в інституті, дали відчутні результати.

Відділ діалектичного матеріалізму завершив планову тему «Філософсько-соціологічні проблеми науково-технічної революції». Її розробка дозволила вивчити форми науково-технічного і соціального прогресу та їх вплив на розвиток творчих здібностей людини, розкрити конкретні суперечності цього прогресу. На матеріалах проведених досліджень підготовлена одна колективна монографія, а також праця «Матеріалістична діалектика та актуальні проблеми суспільної практики і наукового пізнання», яка вже передана до видавництва.

Відділ історичного матеріалізму завершив працювати над темою «Методологічні основи і суспільні функції соціального передбачення», які висвітлюють особливості передбачення розвитку соціальних процесів, основи прогнозування в умовах соціалізму, роль прогнозування в соціальному управлінні тощо. Результати дослідження узагальнюються в колективній та деяких індивідуальних монографіях. Уже видано монографію «Соціальне завдання, як категорія історичного матеріалізму», а незабаром вийде у світ книжка «Становлення соціальної однорідності суспільства».

1969 року інститут приступив до розробки нового наукового напрямку: методології, методики і техніки соціально-психологічних досліджень. Створено відділ філософських питань психології, який цього року завершує тему «Соціально-психологічні проблеми управління людською діяльністю в умовах науково-технічної революції». Співробітники відділу вивчають структуру мотивів творчої активності особи, соціально-психологічні механізми управління людською діяльністю. Відділ філософських питань психології вже опублікував низку праць з цієї проблематики, окрема вийшла у світ фундаментальне дослідження «Соціальні проблеми управління соціалістичним суспільством» і монографія «Мотиви трудової активності особи».

Виконуючи настанови партії, інститут значно розширив свою діяльність з критики

сучасної буржуазної філософії, ідеології антикомунізму, ревізіонізму, українського буржуазного націоналізму та сionізму. Поряд з посиленням цієї роботи в усіх існуючих відділах 1969 року був створений спеціальний науковий підрозділ — відділ зарубіжної філософії, а 1972 року — відділ теоретичних проблем національних відносин і пролетарського інтернаціоналізму. Відділ зарубіжної філософії завершив опрацювання теми з критики буржуазної «теорії конвергенції» і передав до видавництва підготовлену до друку працю. Успішно розробляється й тема «Антикомунізм і його філософія духовних цінностей», «Критика сучасних буржуазних концепцій сутності людини» тощо.

Інститут розширив дослідження проблем наукового атеїзму, зокрема тих, які дуже важливі з погляду практики атеїстичної роботи партійних організацій. З цією метою 1970 року був створений відділ наукового атеїзму в Івано-Франківську. Його розробка має бути основою практичних рекомендацій партійним органам Західної України в посиленні боротьби з релігійними пережитками. Відділ вже підготував чимало таких матеріалів, а серед них і колективну монографію «Єговізм і єговісти».

Розширює Інститут філософії і опрацювання проблематики наукового комунізму, зокрема дослідження закономірностей переходу від соціалізму до комунізму, формування нових комуністичних суспільних відносин, комуністичного ставлення до праці тощо. Саме для цього в інституті створено відділ теорії наукового комунізму.

Протягом 1969—1973 років успішно працювали й інші інститутські відділи. Розширилась їх науково-дослідна тематика, зріс фаховий та ідейно-теоретичний рівень наукових публікацій, ще більш зміцнів їх зв'язок з практикою, з потребами і запитани нашого життя. Усього за цей час співробітники Інституту філософії завершили розробку 24 наукових тем, видали або підготували до друку 71 наукову працю загальним обсягом 727 друкованих аркушів. Разом з УРЕ інститут підготував оригінальний філософський термінологічний словник. Тепер ми можемо сказати, наголошує В. І. Шинкарук, що інститут розгорнув фундаментальні дослідження з усіх найважливіших галузей філософської науки.

Хоча в науковій діяльності інституту були й значні хиби, проте загалом його нау-

кова продукція має високий ідейно-теоретичний і фаховий рівень, гостру партійну спрямованість. Зазначимо, що на праці інституту за останні чотири роки у періодичній пресі з'явилося майже 80 позитивних рецензій.

Як відомо, успіх справи залежить від кваліфікації науковців. Дирекція, партійне бюро, місцевком Інституту філософії, зауважує В. І. Шинкарук, завжди надавали виняткового значення питанням добору наукових кадрів. Постійно допомагає в цьому інституту ЦК Комуністичної партії України.

За останні п'ять років кадровий склад Інституту філософії значно змінився. На 1 січня 1967 року в семи відділах інституту працювало всього 62 науковці. Нині в 13 відділах працює 93 наукових співробітники. Понад 60 процентів з них — кандидати і доктори наук.

Головним завданням щодо перспективного розвитку інституту, говорить доповідач, ми вважаємо підготовку спеціалістів вищої кваліфікації — докторів наук. База для такого зростання в інституті є.

Це завдання зумовлюється тими обставинами, що інститут активно береться за розв'язання складних і маловивчених проблем філософської науки і без спеціалістів найвищої кваліфікації тут не обійтись.

Зважаючи на це, Інститут філософії розробив конкретні заходи щодо підготовки кадрів високої кваліфікації протягом дев'ятої п'ятирічки.

Інститут філософії АН УРСР, говорить на закінчення В. І. Шинкарук, вжив заходів щодо піднесення науково-організаційної роботи. На вчених радах обговорюються важливі питання інститутського життя, теоретичні проблеми, наукові повідомлення і концепції. Учена рада звільнена від розгляду дріб'язкових питань. Її зусилля сконцентровані на питаннях видавничої діяльності, виконанні планів науково-дослідницької роботи, на підвищенні наукового та ідейного рівнів друкованої продукції. Такі вимоги ставляться і до відділів інституту. Внаслідок цих заходів теми науково-дослідних робіт в основному завершуються у визначені строки на високому фаховому рівні. Але це тільки перші зрушення. Для поліпшення науково-організаційної роботи інституту є ще чимало резервів.

В. А. АЗАРХІН

Пленум правління Українського відділення Філософського товариства СРСР

Українське відділення Філософського товариства СРСР створено у червні 1972 р. згідно з рішенням Установчої конференції.

9 квітня 1973 р. у Києві відбувся черговий пленум правління відділення, в роботі якого взяли участь члени правління та реві-

зійної комісії відділення, керівники науково-координаційних секцій при бюро відділення. На пленумі підбито підсумки організаційної роботи за період, що минув після Установчої конференції Українського відділення ФТ СРСР, накреслено завдання і розроблено заходи щодо подальшого організаційного зміцнення первинних груп товариства та розгортання науково-координаційної, дослідної і видавничої діяльності організації товариства.

З доповіддю «Підсумки березневого пленуму правління Філософського товариства СРСР та завдання Українського відділення товариства» виступив голова правління Українського відділення товариства член-кореспондент АН УРСР В. І. Шинкарук.

В обговоренні доповіді взяли участь голова Дніпропетровського філіалу відділення завідуючий кафедрою філософії Дніпропетровського хіміко-технологічного інституту Г. А. Заїченко, завідуючий кафедрою наукового атеїзму Київського державного університету В. К. Тячкер, завідуючий кафедрою філософії Одеського політехнічного інституту Л. М. Курчиков, начальник кафедри марксизму-ленінізму Київського вищого військового радіотехнічного училища В. І. Селецький, професор кафедри філософії Президії АН УРСР М. О. Парнюк, завідуючий кафедрою історичного матеріалізму Київського державного університету О. Я. Лисенко.

Пленум правління Українського відділення Філософського товариства СРСР ухвалив постанову в обговорюваному питанні.

ПРО СТАН ОРГАНІЗАЦІЇ ПЕРВИННИХ ГРУП УКРАЇНСЬКОГО ВІДДІЛЕННЯ ФІЛОСОФСЬКОГО ТОВАРИСТВА СРСР ТА НАУКОВО-КООРДИНАЦІЙНУ РОБОТУ ВІДДІЛЕННЯ

Постанова

Пленуму правління Українського відділення ФТ СРСР
від 9 квітня 1973 р.

Українське відділення Філософського товариства СРСР створене згідно з рішенням Установчої конференції, що відбулася в червні 1972 р. За період, що минув після Установчої конференції, бюро відділення провело значну організаційну роботу. Створено регіональні філіали відділення на місцях: Київський (керівництво філіалом здійснюється безпосередньо бюро відділення), Харківський (керівник — докт. філос. наук Бухалов Ю. Ф.), Львівський (керівник — докт. філос. наук Олексюк М. М.), Одеський (керівник — докт. філос. наук Уйюмов А. І.), Дніпропетровський (керівник — канд. філос. наук Заїченко Г. А.), Донецький (керівник — канд. філос. наук Сидоренко П. О.).

Ініціатива бюро Українського відділення ФТ СРСР по формуванню регіональних філіалів товариства схвалена пленумом правління ФТ СРСР.

Первинні групи товариства створено в Києві, Львові, Одесі, Дніпропетровську, Ворошиловграді, Ужгороді, Черкасах, Запоріжжі, Херсоні, Дніпродзержинську та інших містах республіки. За станом на 9 січня організовано 48 первинних груп. 16 наукових установ і вузів вступили в колективні члени товариства. Індивідуальним членством охоплено 530 викладачів вузів та наукових співробітників. У ряді міст республіки переважна більшість викладачів філософії і наукового комунізму є членами Філософського товариства СРСР. Це, зокрема, Дніпропетровськ, Львів, Ворошиловград. Пленум відзначає сумлінну роботу по організації первинних груп товариства у цих містах члена бюро Українського відділення ФТ СРСР завідуючого кафедрою філософії Дніпропетровського хіміко-технологічного інституту доц. Заїченка Г. А., члена правління відділення завідуючого кафедрою філософії Ворошиловградського педінституту проф. Жданова Д. О.

При бюро Українського відділення ФТ СРСР створено науково-координаційні секції, які розпочали свою роботу.

Позитивно оцінюючи організаційні заходи і практичну діяльність активу Українського відділення ФТ СРСР, пленум відзначає, що формування первинних груп товариства відбувається ще повільно. У ряді великих вузівських центрів роботу по прийому в члени ФТ СРСР ще не розпочато. Це передусім стосується вузів Харкова і Донецька, де немає жодної первинної групи товариства. Мало первинних груп створено і в столиці республіки. Повільно розгортається діяльність науково-координаційних секцій.

З метою активізації організаційної, пропагандистської і науково-координаційної роботи Українського відділення ФТ СРСР пленум правління відділення ухвалює:

1) До 25 травня 1973 р. завершити формування бюро філіалів відділення, залучивши до цієї роботи керівників первинних груп товариства.

Для координації роботи груп товариства в областях і містах республіки рекомендувати створення Рад керівників груп товариства, поклавши на них функції

узгодження роботи груп, організації наукових заходів у масштабі області чи міста, об'єднання філософських кадрів для лекційної і пропагандистської роботи, видання наукових збірників, брошур, обговорення підготовлених рукописів і опублікованих книг.

2) Значно активізувати вступ до товариства викладачів вузів республіки, щоб в основному завершити цю роботу в поточному році.

3) До 1 червня 1973 р. завершити формування бюро науково-координаційних секцій відділення, розглянути й затвердити плани їх роботи. Активізувати вплив наукових секцій відділення на координацію наукових досліджень. Керівникам філіалів товариства до 15 вересня 1973 р. розглянути й подати до бюро відділення тематику дисертаційних робіт і наукових досліджень, що ведуться викладачами і аспірантами кафедр, об'єднаних філіалами товариства.

4) Зкоординувати роботу наукових центрів товариства з опорними кафедрами Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР, уникаючи дублювання і паралелізму в дослідженнях.

5) Правлінню Українського відділення ФТ СРСР активно впливати на формування і реалізацію планів видання літератури з питань філософії і наукового комунізму. З цією метою бюро відділення увійти з відповідними пропозиціями до Державного комітету Ради Міністрів УРСР в справах видавництва, поліграфії і книжкової торгівлі.

6) У філіалах відділення практикувати щорічні підсумкові конференції щодо результатів науково-дослідної роботи. Систематично проводити філософські читання з актуальних проблем філософської науки, залучаючи до участі в них здібну наукову молодь.

7) Підтримати клопотання правління Філософського товариства СРСР про створення всесоюзного науково-популярного філософського журналу. Налагодити видання інформаційних матеріалів Українського відділення ФТ СРСР. Систематично друкувати інформацію про діяльність товариства у журналі «Філософська думка».

8) Наступний пленум правління Українського відділення ФТ СРСР скликати у листопаді 1973 р. з порядком денним: «Про хід виконання п'ятирічного плану комплексних філософських досліджень у республіці».

На IX Міжнародному гегелівському конгресі

На останньому, дев'ятому, гегелівському конгресі¹, що відбувся в Антверпені у серпні—вересні 1972 року, узяло участь близько 150 філософів із соціалістичних (Болгарія, НДР, Румунія, СРСР, ЧССР, Угорщина, Югославія) та капіталістичних країн (Австрія, Бельгія, Ізраїль, Італія, Нідерланди, США, Франція, ФРН, Японія та ін.). До складу радянської делегації входили: М. Т. Іовчук (голова делегації), С. Ф. Одуєв, Г. І. Ойзерман, Л. М. Суворов, а також група наукових туристів — Е. О. Балер (голова групи), П. І. Бугров, Д. В. Джохадзе (вчений секретар групи), І. В. Михайлова, Н. С. Мудраєй (Москва), Л. О. Вальт (Таллін) та О. І. Яценко (Київ).

На урочистому відкритті оголошені промови незмінного голови Гегелівського товариства В. Байєра (ФРН) та ректора Єзуїтського університету ім. Св. Ігнатія, де відбувалася робота конгресу, —

Р. Е. Джаніса. У цей день було заслухано кілька доповідей, зокрема Л. М. Суворова («Дискретність і безперервність у людському знанні. Гегель і Ленін»), який показав, що деякі з положень Гегеля про математику зберігають актуальне значення і нині.

На відміну від попередніх гегелівських конгресів, які присвячувалися окремим творам філософа, на цей раз було винесено для обговорення три проблеми, які, беручи свій початок у Гегеля, мають актуальне значення для сучасного соціально-політичного та культурного розвитку. Цим і зумовлювалось те, що в більшості виступів ставилися в основному не історико-філософські, а сучасні філософські питання суспільної практики, наукового пізнання та культури.

Насамперед розглядалася проблема авторитету, антиавторитету і анархізму. Саме з цієї проблеми авторіві даного огляду довелося виступати з доповіддю на пленарному засіданні та брати участь у дискусіях. Тому спинимося на ній дещо докладніше, ніж на інших. Як показала дискусія, згадана проблема в наш час набирає великого теоретичного значення, є одним із пунктів перетину різних (в тому числі про-

¹ Гегелівські конгреси скликаються раз на два роки (переменно в соціалістичній і буржуазній країнах) Міжнародним гегелівським товариством, заснованим 1954 року. Радянські філософи беруть у них участь з 1962 року.

тилежних, ворожих) ідейних течій та суспільно-політичних рухів і має різко виражений класовий зміст. Саме під час її обговорення купка реакційних і по-анархістському настроєних студентів з ФРН та Бельгії на чолі зі своїми лідерами спробували спрямувати конгрес від конструктивного обговорення філософських проблем у бік безплідної політичної демагогії. Але, діставши гідну відсіч з боку марксистів, зокрема товаришів А. Абуша (НДР) та Р. Штейгервальда (ФРН), вони змушені були покинути зал засідань.

Буржуазний індивідуалізм, філософською основою якого найчастіше є суб'єктивний ідеалізм, в своєму страхі перед будь-якою організацією, дисципліною, субординацією, схильний відкидати усякий авторитет — аж до заперечення об'єктивних законів природи і тим більше суспільства. Проблема «авторитет — анархізм» на сьогодні надзвичайно загострилася в зв'язку з поширенням «лівих», анархістських молодіжних рухів. Представники цих течій в своєму нігілістичному запалі проголошують «велику відмову» взагалі від усіх надбань сучасної культури, заперечують авторитет будь-яких цінностей і суспільно-політичних учень.

Антиавторитаристський настрої буржуазно-ліберальної інтелігенції та лівих рухів використовують провідники антикомуністичної ідеології, намагаючись скомпрометувати комуністичні партії, революційний пролетарський рух, всю соціалістичну систему. Ліберальним і дрібнобуржуазно-революційним течіям протистоять апологетичні, відверто авторитаристські концепції, що виражають інтерес великої імперіалістичної буржуазії.

Марксизм у розв'язанні цієї проблеми спирається на діалектико-матеріалістичну методологію, згідно з якою «нема нічого раз назавжди встановленого, безумовного, святого»² і яка відкидає застигли, догматичні, зовні нав'язані авторитети. Разом з тим матеріалістична діалектика визнає об'єктивність законів природи і суспільства, певну організацію матеріальних систем, субординацію форм руху, цілого і частин, загального і одиничного; визнає наявність абсолютного у відносному знанні. Щодо людини відношення організації, субординації, підпорядкування виступають як відношення авторитету. Безперечний авторитет становлять закони об'єктивної реальності, на які людина змушена зважати в своїй діяльності; авторитетом щодо кожного індивіда виступає суспільство загалом, яке у формі держави, права, моралі та ін. регламентує його поведінку. Доведені наукові положення є авторитетом у тих межах, в яких вони є об'єктивно істинними. Разом зі зміною дійсності, розвитком пізнання змінюються відношення авторитету та його конкретний зміст.

Відомий марксист з НДР А. Абуш у доповіді під назвою «Авторитет розуму» показав на багатому історико-філософському та культурному матеріалі, що традиція просвітництва включає в себе боротьбу проти застиглих, реакційних авторитетів. Але немає боротьби проти авторитетів взагалі. Свого часу висловлювалися палкі протести проти авторитетів церкви, схоластики, абсолютизації текстів Арістотеля або Августина Блаженного та ін. Водночас це було обстоювання наукових принципів, тобто нових авторитетів. Доповідач ґрунтовно висвітлив марксистське розуміння названої проблеми. Марксисти визнають авторитет розуму, науки, історичного досвіду революційної боротьби робітничого класу та визвольних рухів, авторитет Комуністичної партії. А. Абуш підкреслив діалектичність такого розуміння, яке фіксує безперервний розвиток, удосконалення змісту авторитетів.

Із змістовною доповіддю виступив чехословацький марксист В. Румл, який показав, що в основі діалектико-матеріалістичного розуміння проблеми лежить визнання первинності речового світу, об'єктивного характеру законів природи і суспільства, зумовленості діяльності людини соціальними чинниками.

Автор даних рядків у доповіді «Цілі, засоби та моральний авторитет у соціальній дії» прагнув показати, що Гегель, правильно відобразивши в категоріях «Філософії історії» та «Філософії права» відчуженість історичного процесу, загальних цілей від індивідуальних, засобів від цілей в умовах стихійного розвитку суспільства і панування приватних інтересів, не зміг науково розв'язати викриті ним суперечності. Цілям, що їх висуває держава, він намагався надати морального авторитету, який, за його цілком правильними міркуваннями, є нескінченно вищий за зовнішній, примусовий авторитет. У доповіді доводилося, що в класово-антагоністичному суспільстві моральність взагалі виключається зі сфери офіційних політичних відносин. Ієрархія цілей, яка виводиться з нелюдської субстанції (світового розуму), не може бути піддана моральній оцінці. Ствердження пріоритету знеособлених відчужених соціальних цілей фактично призводило до тези «цілі виправдовують засоби»: в ім'я цілей світового духу «індивідуумів приносять у жертву і прирकाють на загибель» (Гегель). В умовах протиробства приватних інтересів загальний інтерес, що його репрезентує держава, виступає лише як особливий інтерес держави поряд з іншими особливими інтересами. Носієм цього інтересу є бюрократія, яка вважає себе саму кінцевою метою і ставить його до суспільства як до об'єкта маніпулювання і засобу задоволення своїх приватних інтересів. В умовах існування «сурогатних» форм соціальності від людини відчужуються загальні цілі і вона виступає щодо них лише в ролі засо-

² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори. т. 21, стор. 263—264

бу. Відбувається також відчуження засобів від цілей. Вищий авторитет переходить від цілей до засобів: виробництво і нагромадження останніх перетворюється на самоціль. Справжній моральний авторитет загальних суспільних цілей можливий лише в комуністичному суспільстві, де дилема загального — одиничного розв'язується так, що всебічний розвиток кожного індивіда є вищою метою і розглядається як неминуча умова успішного розвитку суспільства загалом.

Зазначимо, що з проблеми авторитету було чи не найбільш немарксистських, зокрема анархістських, виступів. Деякі з них просто дивували своєю необгрунтованістю. Так, наприклад, Г. Гізенс (Брюссель) у виступі «Вплив Гегеля на Бакуніна» намагався анархізм Бакуніна вивести з гегелівської філософії, що не відповідає історичним фактам. Такий зміст мала й доповідь Абраама Ясоура з Ізраїлю «Вплив гегелівської ідеї заперечення на анархізм Бакуніна». Тим часом відомо, що філософія Гегеля є авторитарною. А Бакунін в міру того, як ставав анархістом, не тільки відходив від неї, а й піддавав її різкій критиці. Загалом у процесі дискусії анархізм та буржуазно-ліберальний антиавторитаризм продемонстрували свою теоретичну безпорадність та відсутність реалістичного підходу.

Обговорення проблеми виявило її теоретичну складність та багатогранність. Достатньо назвати хоч би деякі теми, які значилися в програмі: «Авторитет речей», «Авторитет необхідності», «Авторитет права», «Історія як авторитет», «Авторитет та свобода», «Робство авторитету», «Авторитет і звичай», «Авторитет та інтеграція», «Авторитет і демократія (диктатура пролетаріату як авторитет робітничого класу)», «Авторитет — анархізм», «Анархізм та гуманізм», «Прощення та анархія» та інші.

Найбільше доповідей та повідомлень було вголошено з другої теми «Філософська оцінка теорій систем, системних побудов та наукових теорій», яка була присвячена обговоренню філософських питань науки, філософії як наукової системи та співвідношення філософії і окремих наук. Серцевину широкого кола охоплених нею тем становили питання системи, зокрема філософської, системного аналізу, структуралізму як методу системного аналізу.

Т. І. Ойзерман у доповіді «Відношення між філософією і окремими науками в системі Гегеля» висунув ряд нових положень, що характеризують гегелівське розуміння цього відношення. Гегель, сказав доповідач, вважав науку єдино аутентичною формою теоретичного знання і тому виступав проти реакційних претензій на створення наднаукової філософії, обгрутовуючи необхідність створення філософії наукової. Проте гегелівське розуміння природи як відчуження абсолютної ідеї неминуче приводило до протиставлення філософії ок-

ремим наукам, до ідеалістичного тлумачення її як «науки наук».

Д. В. Джохадзе показав, що гегелівська концепція філософії як «науки наук» бере свій початок в античності. Але на відміну від античних філософів, Гегель розробляв поняття науковості, осмислюючи реальний досвід розвитку наукового знання. Філософія, на його думку, є також і науковцям, тобто наукою про науку. Цей аспект гегелівської філософії має своє загальне вираження, з одного боку, в принципі тотожності мислення і буття, а з другого — в ідеї збігу логіки, онтології і теорії пізнання.

У виступі І. Б. Михайлової «Філософське пояснення систем» розвивалася думка про те, що гегелівська концепція конкретного як єдності багатоманітних визначень в певному розумінні випередила принципіві положення системного аналізу.

Н. С. Мудрагей поставила своїм завданням розкрити можливість розв'язання суперечності, що існує в оцінці філософії Гегеля, — є вона раціоналістичною чи ірраціоналістичною. На основі всебічного аналізу поняття духу в гегелівській філософії доповідачка дійшла висновку про радикально раціоналістичний характер гегелівської філософії як з гносеологічного, так і з онтологічного погляду. Проте, відзначила вона, намагання уявити весь світ як втілення думки, розуму було найбільшою помилкою великого мислителя.

Питанням зв'язку історії природознавства з розвитком діалектики було присвячено виступ Л. О. Вальта.

Відзначимо також змістовні доповіді Г. Крьобера (НДР) «Наука — система — діалектика», Е. Гана (НДР) «Історичний матеріалізм та системний аналіз», А. Геде (УНР) «Система, структура і філософський структуралізм», виступи М. Бичварова (БНДР) «Проблеми філософської системи», Д. Павлова (БНДР) «Співвідношення між філософією і окремими науками».

На конгресі розглядалися і філософські питання математики. Цікаво, що Г. Гюнтєр (США) у доповіді «Натуральні числа і діалектика» намагався відповідно до відомих положень Ф. Енгельса, висловлених в «Діалектиці природи», показати, що Гегелю притаманне діалектичне розуміння відношення чисел. І. Зелєні (ЧССР) схарактеризував роль математичних структур у діалектико-матеріалістичному аналізі.

Типовим прикладом спотвореного розуміння діалектики можна вважати виступ Х. Акселоса (ФРН) «Система скептицизму як прояв діалектики». Цей теоретик стверджував, що діалектика є обгрунтуванням того наукового скептицизму, який ліберально ставиться до будь-якого переконання. Мовляв, оскільки згідно з діалектикою абсолютної істини в останній інстанції немає, то всі погляди рівноправні.

З проблеми «Виховання, педагогіка, освіта» на пленарному засіданні виступили

два радянських філософи. З великою зацікавленістю учасники конгресу прослухали доповідь голови нашої делегації М. Т. Іовчука «Роль історико-філософської науки в системі освіти і виховання». У ній доводилося, що система освіти і виховання є ефективною і досягає успіху лише за умов, коли вона ґрунтується на вивченні класичної спадщини духовної культури (зокрема, філософії, діалектичної методології, основи якої закладені Гегелем). Девізом соціалістичної системи освіти є глибоке положення В. І. Леніна, висловлене під час читання праць Гегеля: «Світ не задовольняє людину і людина своїм діянням вирішує змінити його».

У доповіді С. Ф. Одуєва «Значення філософії в освіті і вихованні» було показано, що Гегель тлумачив філософію як «спеціальність усіх спеціальностей», тобто як загальну методологічну науку і вважав її загальною основою освіти і виховання.

Доповідач розкрив раціональні моменти гегелівської концепції світоглядного виховання і водночас відзначив, що зближення філософії з релігією надало цій концепції рис реакційності.

Е. А. Балер у виступі «Гегель і філософські проблеми культури» висловив думку, що Гегель у своїх дослідженнях процесів розвитку культури в містифікованій формі дійшов висновків, які мають неминує методологічне значення для культу-

рології. Ось ці висновки: розвиток культури є цілісний процес; основними закономірностями його є поступальність, спадкоємність традицій.

З проблеми освіти й культури намагалися вступити в діалог з марксистами бельгійські теологи. Досить реакційний характер мала доповідь Клода Бруара (Париж) «Гегель і міф про виховання людського роду». Цей філософ тлумачив як нездійснений міф ідею просвітництва про те, що соціальний прогрес і поліпшення життєвих умов людства є формою соціального виховання, в якій всі люди знаходять шляхи до освіти і всебічного розвитку.

Всього лише на пленарних засіданнях було оголошено 25 доповідей (5 з них зроблено радянськими філософами).

Робота конгресу засвідчила, що марксистсько-ленінська філософія є могутньою науково-обґрунтованою духовною силою в сучасному соціально-культурному розвитку. Саме тому на засіданнях переважав діалектико-матеріалістичний, марксистсько-ленінський підхід до розуміння вчення Гегеля і філософії взагалі.

Члени радянської делегації переконалися ще раз у тому, що такі форуми є корисною і плідною формою обміну думок між філософами різних країн світу.

О. І. ЯЦЕНКО

Діалектична суперечність як філософська проблема

Вийшла у світ праця В. І. Горбача¹, присвячена всебічному аналізу сутності, структури і функції діалектичних суперечностей та класифікації різновидів суперечностей, з'ясуванню їх субординації та ролі у процесі розвитку.

Автор розглядає етапи розвитку уявлень про суперечності — від наївнореалістичного розуміння боротьби «начал» (світло — темрява, тепло — холод тощо), через їх символічне трактування (світло — добро, темрява — зло) — до наївноматеріалістичного з елементами діалектики. Предметом його особливої уваги є передумови діалектичного тлумачення суперечностей у німецькій класичній філософії та становлення діалектико-матеріалістичного вчення про ці категорії. Піддається критиці твердження сучасних буржуазних філософів про неможливість «приписувати» властивість суперечності речам, явищам, об'єктам.

В. І. Горбач переконливо обґрунтовує принципове значення розв'язання проблеми суперечностей для концепції розвитку. Він підкреслює, що «діалектико-матеріалістична концепція розвитку розглядає явища як внутрішньо суперечливі різноманітні форми матерії, яка вично рухається й змінюється», що «причина руху матерії міститься в ній самій, а не в будь-яких особливих силах, що існують поза нею, в принципі відізняються від неї і тому є зовнішніми щодо неї» (стор. 53). У книжці послідовно доводиться, що рух матерії становить вічний та спонтанний процес її саморуку. При цьому всебічно використовується ленінська філософська спадщина, зокрема для обґрунтування об'єктивності та всезагальності суперечностей, для розкриття можливості нових форм боротьби протилежностей, нових їх різновидів та форм розв'язання

Привертає увагу спроба автора з'ясувати зміст і методологічне значення понять «діалектичні протилежності» та «суперечність». Окреслюються і ті ускладнення, які виникають внаслідок взаємозв'язаності цих понять (стор. 64, 73—74). Намагаючись подолати такі ускладнення, дослідник аналізує співвідношення понять «тотожність», «відмінність», «протилежність» та «суперечність».

У книжці докладно аналізуються типи взаємозв'язку між протилежностями: взаємозумовленість, взаємопокладання, взаємо-

доповнення, нарешті — взаємопроникнення їх у межах явища чи певної стадії його розвитку. Збереження взаємозумовленості протилежностей В. І. Горбач трактує як передумову якісної визначеності тієї чи іншої речі, явища. Водночас він зазначає, що названі стадії взаємозв'язку між протилежностями поступово підводять до переходу від їх єдності до боротьби. «Опосередковуючою» стадією цього переходу вважається, як це можна зрозуміти з тексту, взаємопроникнення протилежностей, що містить у собі моменти як їх єдності, так і боротьби. Розгляд цього питання здійснюється із залученням різноманітного матеріалу з природознавства та суспільствознавства. Автор полемізує з буржуазними концепціями, які перебільшують роль моментів рівноваги суперечностей, доводить відносність спокою та рівноваги у розвитку природи, суспільстві та людському мисленні (стор. 107).

Особливе місце в монографії посідає дослідження проблеми пізнання суперечності. Класичний матеріал з цього питання доповнюється аналізом можливостей, що їх відкриває розвиток сучасної фізики, біології, соціальних наук. Автор підкреслює значення вивчення особливостей взаємодії, взаємозумовленості та взаємопроникнення суперечностей різних рівнів матерії як у структурному, так і в генетичному аспекті, вважає перспективним кількісний аналіз суперечностей.

Велику увагу приділяє дослідник з'ясуванню координації і субординації елементів діалектики, зокрема розкриттю особливостей закону єдності й боротьби протилежностей як внутрішньої основи, «стрижня» взаємозв'язку основних законів і категорій діалектики, а також питанням методології побудови наукової системи категорій діалектики. «При побудові наукової системи категорій діалектики, при розкритті їх взаємозв'язку й субординації, — пише В. І. Горбач, — основним має бути, за справедливою, на наш погляд, думкою П. В. Коппіна, Є. П. Сітковського та деяких інших авторів, принцип розвитку самого пізнання від простого до складного, від абстрактного до конкретного, від явища до сутності, принципу збігу історичного та логічного в процесі пізнання світу людиною» (стор. 156).

У книжці дано класифікацію різновидів суперечностей (загальні та специфічні, внутрішні й зовнішні, основні й неосновні, антагоністичні — неантагоністичні, необхідні й «випадкові», нарешті дійсні та можливі).

¹ В. І. Горбач. Проблема діалектичних противоречий. М., 1972, 359 стор.

При цьому автор підкреслює умовність будь-якої класифікації, оскільки не існує «чистих» різновидів суперечностей, наприклад, таких внутрішніх (і тільки лиш внутрішніх) суперечностей, які б не мали тих або інших рис, властивих іншим різновидам суперечностей» (стор. 163). Суперечність внутрішня, як показує на ряді прикладів В. І. Горбач, може розглядатися водночас і як «основна», «антагоністична», «загальна», будучи притаманною певному історичному етапу в розвитку суспільства, і відіграючи в зв'язку з цим роль «особливої», «специфічної» суперечності. Автор вважає безперспективними спроби відшукати якусь «особливу, спільну для усіх різноманітних суперечностей дійсності ознаку, яка могла б слугувати універсальним принципом класифікації їх...» (стор. 164).

Загалом авторська концепція, викладена у «Проблемах діалектичних суперечностей», зводиться до обґрунтування того: 1) що різновиди діалектичних суперечностей та форми їх розв'язання багатоманітні й багатогранні; 2) що розвитку підлягають не тільки явища загалом, але й їх протилежності й суперечності; 3) що особливості «розгортання» суперечностей, як і їх роль у розвитку явищ, неоднакові за різних умов. На наш погляд, не всі перелічені складові частини концепції витримують, так би мовити, «перевірку на проблемність». Деяко надумано здається постановка питання про те, чи розвиваються ті протилежності, які самі є джерелом розвитку явища. Мабуть, відповідь на нього міститься вже у визнанні розвитку явища через боротьбу протилежностей.

Складність проблеми діалектичних суперечностей дослідник вбачає не тільки в розмаїтості й багатогранності суперечностей, а й у тому, що останні становлять «глибинні процеси, що відбуваються у самій сутності речей» (стор. 6). Зазначимо, що це — лише одне з можливих тлумачень відомого ленінського положення про діалектику як «вивчення суперечностей в самій сутності предметів...»² Наскільки ми зрозуміли, у В. І. Горбача виходить, що «процеси» можуть відбуватися не просто в речах, а й у їх «сутності», тільки в цьому разі вони є «глибинними». Нам здається, що цитоване твердження В. І. Леніна робить акцент не на цьому моменті, а на суперечливому характері «сутності предметів». До речі, сам же В. І. Горбач на сторінці 163 наполягає на тому, що «в світі не існує якихось «граничних» суто однозначних, «чистих» і відособлених, застиглих сутностей речей». Проте його думка про «процеси, що відбуваються у самій сутності речей», позначилася й на подальшому розгортанні дослідження, зокрема, на міркуваннях щодо «необхідних» та «випадкових» суперечностей. «Випадкова суперечність», — пише автор, — це суперечність між явищами, внутрішньою необхідно й органі-

чно пов'язаними. Взаємодія їх зумовлюється випадковим збігом обставин» (стор. 305). Не кажучи про те, що відмінність між «випадковим» та «необхідним» «збігом обставин» досить умовна (бо випадковість є не чим іншим, як формою вияву необхідності), слід зазначити, що трактована таким способом «випадкова суперечність» згідно з критеріями, що їх дотримується В. І. Горбач, очевидно не може бути джерелом розвитку, а коли так, то яка ж вона «діалектична суперечність»? Як бачимо, питання стоїть про те, чи доцільно залічувати до «діалектичних» ті різновиди суперечностей, які не є джерелом руху.

Децю загальною і фрагментарною видається та частина першого розділу книжки, де показуються хибні трактування суперечностей у сучасній буржуазній філософії. Складається враження, що жодна з буржуазних філософських систем не відрізняється в тлумаченні суперечностей від Е. Дюрінга. Щоб довести цю думку, автор посилається на джерела, видані французькою мовою, зокрема на праці Мерло-Понті і Андре Марка. Разом з тим В. І. Горбач навіть не згадує концепції Ж.-П. Сартра, яка заснована на уявленнях про те, що сферою буття суперечностей є людська історія, людська діяльність. Адже, враховуючи еволюцію Сартра у бік «лівого» екстремізму, можна було використати критичний розгляд саме його концепції суспільної боротьби, щоб довести неминучість спотворення аналізу суперечностей внаслідок застосування ідеалістичної методології.

Аналіз того підходу до проблеми діалектичних суперечностей, який став типовим для досліджень філософів-марксистів і певний внесок у розробку якого здійснено автором книжки, наводить на думку, що творчий розвиток діалектико-матеріалістичного вчення про суперечності можливий не тільки за допомогою доповнення вже наявної класифікації суперечностей або розгляду їх специфіки на різних рівнях природи, суспільства і мислення. Одним із можливих ефективних напрямів досліджень уявляється з'ясування специфіки «накладання» суперечностей наступних сфер у ряді «природа — суспільство — мислення» на попередні. Особливої уваги заслуговує вивчення процесу «накладання» суперечностей, завдяки яким здійснюється розвиток людського пізнання, на вивчення об'єктивних суперечностей природи й суспільства, визначення тієї «міри», яка відділяє в суперечностях моменти об'єктивності й суб'єктивності. У розглянутій праці лише згадуються об'єктивні й суб'єктивні суперечності (стор. 163), однак аналіз їх відсутній. Отже, йдеться про необхідність з'ясування не тільки відображення об'єктивних суперечностей у пізнанні, а й зворотного впливу суперечливості пізнавального процесу на «спосіб» чи «призму» сприймання об'єктивних суперечностей (мається на увазі зумовленість уявлень про суперечності «стилем мислення» того чи того історичного періоду).

В. Г. ТАБАЧКОВСЬКИЙ.

² В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 29, стор. 227.

Нова книжка з питань детермінізму¹

Категорії закону, причинності, необхідності і випадковості, можливості і дійсності, свободи є неодмінною передумовою функціонування наукового мислення і свідомої практичної діяльності. Тому в історії філософії вони завжди були об'єктом аналізу, предметом гострих дискусій.

У працях засновників марксистської філософії визначено основні принципи діалектико-матеріалістичного розгляду цих категорій, доведено їх об'єктивність, суспільно-історичний характер та діалектику їх взаємозв'язку.

Епоха великих соціально-визвольних рухів і прогресивних перетворень в житті суспільства, науково-технічна революція виявила потребу докладнішого з'ясування широкого кола питань, пов'язаних із зазначеними категоріями. Про це свідчать, зокрема, дискусії з приводу «імовірнісного» типу мислення в сучасній науці (особливо в атомній фізиці) або спроби таких буржуазних ідеологів, як К. Поппер, «спростувати» марксистську теорію соціальних явищ, ототожнюючи її з «догматизмом історизму».

Останніми роками в радянській філософській літературі опубліковано значну кількість праць, присвячених аналізу категорій причинності, закономірності, співвідношення необхідності і випадковості, статистичних і динамічних законів тощо. Проте деякі автори зводять поняття детермінізму до понять закону, причинності або необхідності. Досить невизначеною є система відношень категорій «причина», «взаємодія», «умова», «необхідність». Саме розуміння змісту понять причинності, зумовленості, детермінізму в багатьох аспектах потребує уточнення.

Своєрідність рецензованої праці М. О. Парнюка полягає передусім у тому, що автор не зводить зміст поняття детермінізму до однієї категорії (причини або закону), а розбирає зазначене поняття як таке, що поєднує в цілісну систему низку фундаментальних категорій діалектичного матеріалізму. Виходячи з цього, він ставить за мету «дати загальнотеоретичний начерк детермінізму, виявити різні аспекти процесу детермінації і тим самим розкрити зміст принципу детермінізму» (стор. 4).

Філософське поняття детермінації перебуває у центрі уваги М. О. Парнюка. Воно відображає той факт, що речі, явища, процеси виникають і існують не «самі по собі», ізольовані одні від одних, а є закономірним результатом існування і розвитку інших речей, явищ і процесів, зумовлені, опосередковані їх зміною і взаємодією. Це визначення потребує аналізу категорій діалектики — «рід» і «відношення», «зв'язок»

і «відокремленість», «взаємодія» і «співіснування». І такий аналіз автор здійснює в першому розділі, підкреслюючи діалектичний характер зазначених категорій, відносності їх протиставлення, властиві їм взаємопереходи і взаємозумовленість. Читач переконується в тому, що не лише речі (явища, процеси) пов'язані і взаємодіють одні з одними, але й ті поняття, в яких відображені цей зв'язок і взаємодія, також взаємозумовлені, опосередковані одні одними.

Цей спосіб розгляду послідовно реалізується у другому і третьому розділах, присвячених аналізу понять детермінації і необхідності. Детермінацію автор характеризує як відношення і як процес. У першому випадку йдеться про сам факт зумовленості одних речей іншими, про наявність певного відношення між речами, яке дозволяє вивчати одну рід як «породження» іншої. У другому випадку увага зосереджується на динаміці вказаного поняття як вираження руху і зміни речей, в ході яких сама зумовленість виникає, розвивається (переживає «становлення») і, досягнувши своєї найбільш повної форми, зникає, змінюючись новими речами і новими зв'язками речей.

Автор доповнює і конкретизує визначення детермінізму як вчення про загальний, універсальний закономірний зв'язок всіх речей (явищ) світу, зіставляючи детермінацію і взаємодію, співвідношення моментів абсолютного і відносного в речах, саморуху (самодетермінації) і руху внаслідок «зовнішнього» впливу, вияву зв'язку і відношень з іншими речами. Фізик і біолог, хімік і математик, історик і економіст знайдуть у книжці для себе чимало цікавого, знайомлячись з тим, як «працюють» в контекстах наукового дослідження філософські категорії абсолютного і відносного, умов (чинників) і зумовленого, можливості і дійсності, імовірності і достовірності.

Умови, підкреслює М. О. Парнюк, характеризують ті немінучі обставини, поза якими неможливе виникнення і існування речей. Вони містять у собі як свою внутрішню рису можливість нової речі, нової дійсності. Сукупність умов становить реальну можливість речі. Розвиваючи тезу про роль «повної сукупності детермінуючих чинників», що зумовлюють дане явище, автор показує процес формування, «визрівання» вказаної сукупності як процес збільшення міри можливості речі, перетворення можливостей у дійсність.

Особливий інтерес викликає розділ книжки, присвячений імовірності і достовірності. Характерною рисою сучасного наукового мислення є широке використання поняття імовірності, відмова від схеми «жорсткої детермінації», побудова «імовірнісних моделей поведінки» фізичних, біологічних, соціальних об'єктів. За останні десятиріччя виникли нові розділи математики (лінійне програмування і теорія ігор,

¹ М. А. Парнюк. Принцип детермінізму в системі матеріалістическої діалектики. К., 1972, 355 стор.

дослідження операцій і теорія інформації, оптимальне планування і методи Монте-Карло), які дістають застосування в практиці і для яких поняття імовірності є фундаментальним. Проте філософське осмислення категорії імовірності ще потребує свого поглиблення.

У класичному природознавстві поняття імовірності звичайно розглядалося як вираження «неповноти знання» щодо сукупності причин, які детермінують явище. У сучасній атомній фізиці, де широко застосовують імовірнісні уявлення для опису поведінки атомів і елементарних часток, таке тлумачення імовірності призводить до серйозних теоретико-логічних і філософських труднощів. Подолання цих труднощів можливе, якщо імовірність вважати цілком об'єктивною характеристикою дійсності, не пов'язуючи її з «неповнотою» нашого знання.

Та як поєднати тезу про детермінованість явищ з тезою про їх імовірнісний характер? Яка природа імовірнісної невизначеності? Для багатьох філософів і природознавців альтернатива детермінізму і об'єктивної імовірності здається нездоланою. Імовірнісні уявлення, як справедливо зауважив Ю. В. Сачков², хоч і відіграють вирішальну роль у системі методів сучасної науки, але належним чином ще не асимільовані нашим світоглядом.

Автор рецензованої монографії не уникає згаданих гострих питань і приділяє значну увагу філософському аналізу імовірнісних уявлень (випадкова величина, закон розподілу, закон великих чисел та ін.), з'ясуванню їх ролі в науковому пізнанні.

Підкреслюючи об'єктивний характер імовірності, автор правильно відзначає, що явища можуть бути в певному розумінні недетерміновані (або недостатньо детерміновані) і водночас імовірні (стор. 151). Разом з тим він висловлює думку, що об'єктивно явище має імовірнісний характер щодо тих чинників з «повного набору» причин, які враховуються під час вивчення явищ: «Якщо під час вивчення того чи іншого явища,— пише М. О. Парнюк,— не враховується повне коло детермінуючих чинників (хоч вони і є в наявності, але внаслідок недоцільності або неможливості не враховуються), то щодо детермінуючих чинників, які беруться до уваги, явище об'єктивно має імовірнісний характер» (стор. 147). Проте в такому разі об'єктивна імовірність стає в пряму залежність від суб'єкта, від того, які саме чинники ним враховані. На наш погляд, це питання потребує більш докладного аналізу самого поняття «повного набору» детермінуючих чинників.

Безперечною є загальна спрямованість концепції автора, згідно з якою детермінізм і імовірність не виключають одне одного, імовірність детермінована, детермінізм

реалізується завдяки існуванню імовірності. Сучасна наука доводить глибокий зміст діалектичного розуміння категорій «детермінізм» і «імовірність» як єдності протилежностей, що взаємно зумовлені і переходять одна в одну.

Поглиблюючи аналіз категорії детермінації, автор розглядає причину і дію (вираження активної сторони детермінації), необхідність, в якій синтезуються уся сукупність відношень детермінації, співвідношення закономірності і хаотичності, різні типи законів. Насамперед він з'ясовує питання, як можливість переходить у дійсність, завдяки чому за даних умов виникає нова річ. Адаже умови містять у собі лише можливість нової речі, дію в потенції, їх не досить, щоб створити нову дійсність. І доходить висновку: «Потрібна діяльність... Причина — активне начало, що примушує умови змінюватися» (стор. 177).

Річ, за М. О. Парнюком, є причиною остільки, оскільки вона продукує, «виробляє» речі (явища) за даних умов. Дія — це вироблена причиною річ, зміна, нова дійсність. Причина як діяльність характеризує динамічний, продуктивний, генетичний характер відношень детермінації. Автор справедливо підкреслює момент схематизації і спрощення, пов'язаний із застосуванням закону причини і дії, їх діалектичний взаємозв'язок, аспекти тотожності і відмінності у відношенні причини і дії.

Проте іноді М. О. Парнюк відходить від такого діалектичного способу аналізу. «Відношення причини і здійсненої дії, — лише він, — характеризується однозначністю, відсутністю невизначеності, відповідності дії причини» (стор. 183) і в зв'язку з цим заперечує тезу про так звану «багатоманітність причин», про «недетермінованість» природи дії природою причини. Ці заперечення, безперечно, мають підставу, але постає питання: чи достатньо характеризувати відношення причини і дії лише в термінах однозначності, визначеності, відповідності? Адаже тільки в абстракції, в ідеальному відтворенні дійсності можна мислити «чисті» однозначність, визначеність і відповідність.

В останньому, невеликому за обсягом, але важливому за змістом, розділі автор розвиває марксистське розуміння проблеми свободи, тобто співвідношення принципу детермінізму і активної, свідомої людської діяльності. Ця діяльність визначається цілями людини і суспільства, а самі цілі виникають як наслідок усвідомлення потреб, що сформувалися на основі об'єктивних умов, реальних можливостей дійсності. Потреба, підкреслює М. О. Парнюк, є об'єктивним детермінуючим чинником поведінки людини.

Принцип детермінізму в книжці аналізується з позицій активного протиставлення його марксистського розуміння ідеалістичному буржуазно-реформістському і догматично-сектантському розумінню. Автор критикує спроби індетерміністського тлумачення природи і суспільного життя, концепції

² Див.: Ю. В. Сачков. Введение в вероятностный мир. М., 1971.

«життєвої сили» (віталізм) і «цільової причини» (телеологія), фаталізм і волюнтаризм, викриває їх класові і теоретико-пізнавальні джерела. Особливу увагу він приділяє критиці позитивізму і неопозитивізму у питаннях про природу закону, імовірності та ін.

У книжці піддано критиці ряд течій сучасної буржуазної історіографії і соціології (концепції заперечення історичної необхідності і закономірності, «географічного» і «економічного детермінізму», «функціональної теорії суспільства», «теорії чинників», «теорії «рівних можливостей» тощо). Автор показує, як матеріалістична діалектика спростовує ревізійні, опортуністичні та вульгарно-матеріалістичні погляди на розуміння історії, суспільної свідомості, роль і значення суспільної діяльності людини. Проте розгляд названих питань провадиться подекуди побіжно, у занадто загальній формі, йому бракує конкретності, соціологічного аналізу.

Загалом книжка відзначається широким підходом до проблеми детермінізму, встановленням певної структури в системі понять, що розкривають різні аспекти категорії детермінації. Та під час ознайомлення з цією монографією мимоволі виникає питання, а чи не можна було б розглянути іншу «субординацію» основних категорій детермінізму (речі і відношення, взаємодії і причинності та ін.)? Чи не потрібно було б більшу увагу звернути на абстрактний (іде-

альний) характер цих категорій, на їх «суспільно-практичне» походження? Наскільки виправданою є тенденція автора обмежитися онтологічним аспектом аналізу?

Усі категорії діалектики і серед них категорії детермінізму за своїм змістом є наслідком узгальнення суспільно-історичної практики людства, конденсацією попереднього досвіду предметно-практичної діяльності, взаємодії суб'єкта і об'єкта. Гносеологічний і генетичний аспекти вивчення цих категорій може доповнювати (або поглиблювати) їх розгляд як елементів онтологічної системи. Адже навіть термінологія, яка вживається щодо характеристики відношень детермінації («породження», «продукт», «створення», «вироблення», «діяльність») відображає предметно-чуттєву практику людини. У зв'язку з цим постає питання про розвиток змісту принципу детермінізму. Як писав В. І. Ленін «...Коли *все* розвивається, то чи стосується це найзагальніших *понять і категорій* мислення?»³. Отже, які можливі способи розвитку принципу детермінізму?

Стимулюючи розв'язання таких питань, монографія М. О. Парнюка є, безперечно, дальшим поглибленням дослідження однієї з важливих проблем марксистсько-ленінської філософії.

³ В. І. Ленін. Повне зібр. тв., т. 29, стор. 213.

В. М. СВИРИДЕНКО

Логіка і наукове передбачення¹

Передбачення майбутнього завжди було однією з найважливіших форм розумової діяльності, а проблема наукового передбачення привертала увагу багатьох представників найрізноманітніших галузей науки.

У наш час — час небувалих соціальних зрушень і дедалі глибшого перетворення природи, розгорнутого будівництва комунізму та прискорювання темпів науково-технічного прогресу — ця проблема закономірно вийшла на перший план у науці і викликає стійкий інтерес учених. Без її всебічної розробки стає неможливим успішно управляти розвитком народного господарства, а також розв'язувати конкретні питання багатьох наук.

Незважаючи на значну кількість статей та монографій з проблеми наукового передбачення, деякі її аспекти потребують подальшого вивчення або залишаються ще взагалі не дослідженими. Зокрема, існує чимало «білих плям» в логіко-гносеологічному ана-

лізі наукового передбачення. Ось чому такним відрядним є вихід у світ праці К. П. Руденко, де логічно-гносеологічні питання наукового передбачення уперше стали предметом пильного розгляду.

Щоб проаналізувати гносеологічні функції логічних форм і категорій засобів формування знання, потрібно ґрунтовно вивчити їх онтологічні основи, а також з'ясувати питання про характер детермінацій дослідницької діяльності, про поліфункціональність знання, зв'язок гіпотез, теорій, моделей із старим знанням, їх взаємодоповнюваність тощо. Здійснюючи це і виходячи з положення про комплексність наукового передбачення, автор залучає сучасні дані з психології, фізіології, кібернетики, логіки та багатьох інших наук. Він робить висновок про те, що передбачення — це активна форма суб'єктивної діяльності, пов'язана з усвідомленням мети і завданням процесу пізнання, дійсного і можливого в об'єкті (стор. 14).

Підкреслимо, що, використовуючи велику кількість матеріалу із різних галузей знань, К. П. Руденко усвідомлює філософську специфіку виконуваної нею роботи і знаходить

¹ К. П. Руденко. Логіка і наукове передбачення. Логіко-гносеологічний аналіз проблеми наукового передбачення. К., 1972, 227 стор.

відповідну методику викладу. Вона правильно визначає місце фактичного матеріалу в дослідженні, всебічно його аналізує та по-філософському узагальнює.

Структурні елементи передбачення розглядаються у книжці в порядку їхнього місця й ролі у динамічному процесі пізнання. Так, у першому розділі автор досліджує гносеологічну і логічну роль спостереження і експерименту, характеризуючи їх як емпіричні способи створення передумов наукового передбачення. Цікавим є параграф «Мислений експеримент — обов'язковий елемент процесу передбачення». Згаданий вид експерименту вважається своєрідною абстрактною формою розгортання матеріального експерименту і необхідною умовою побудови логічних моделей предметів майбутнього і умов їх існування.

Другий розділ присвячений поясненню та ретросказанню як теоретичній передумові пояснення. На основі глибокого аналізу логічних структур цих категорій показано діалектичний взаємозв'язок з науковим передбаченням. Зауважимо, що гносеологічна функція пояснення та ретросказання стала предметом дискусій як у нашій країні, так і за рубежом. Помітна тенденція до отождивлення їх між собою і з науковим передбаченням². Автор рецензованої праці, підкреслюючи їх взаємозв'язок з процесом наукового передбачення, разом з тим переконливо доводить і їх відмінність як за логічною структурою, так і за гносеологічною функцією. Особливий інтерес викликає аналіз категорії ретросказання, як ланки, що пов'язує минуле з сучасним і майбутнім. Зважаючи на її велике значення у розкритті «залишків минулого» як передумови формування «зачатків майбутнього», доводиться визнати, що вона заслуговує на те, щоб стати предметом спеціального дослідження.

У третьому розділі, де йдеться про евристичні моделі та аналогії у науковому передбаченні, автор продовжує думку, висловлену у першому розділі, і вказує на одне з найглибоких питань логіко-гносеологічного аналізу проблеми: розробку методів, за допомогою яких можна було б за певною логічною структурою теорії (гіпотези, моделі) визначити «вагомості» тих чи інших фактів, і, навпаки, з розподілу вагомості останніх визначити логічну структуру, що могла б пов'язати елементи (факти) теорії.

Виходячи з того, що пізнання — це моделювання, автор і наукове передбачення розглядає як процес створення моделі певних предметів (явищ) на основі наявності у сучасному їх «зачатків» та тенденцій розвитку. Аналізуючи відповідну літературу вітчизняних і зарубіжних авторів з питань аналогії і моделювання, К. П. Руденко докладно характеризує описані відомі види моделей. Але, на жаль, вона не відзначає специфічної функції абстрактних моделей, які у процесі передбачення відіграють переваж-

ну роль. Не зовсім чітко у книжці розмежовано такі поняття, як «модель», «гіпотеза» і «теорія». Адже гіпотеза і теорія, які справді є певними «моделями» об'єктивної дійсності, виконують, крім того, у багатофункціональному процесі пізнання і певну гносеологічну роль, пояснюючи існуючі явища. Разом із законами вони виступають теоретичною основою наукового передбачення.

У п'ятому розділі досліджується роль гіпотези у науковому передбаченні, аналізується логічна і гносеологічна функції цієї важливої логічної форми. Водночас К. П. Руденко з позицій марксистсько-ленінської філософії піддає критиці неопозитивістські тлумачення категорії гіпотези у процесі пізнання. Загалом рецензована книжка відзначається непримиренністю до антинаукових поглядів сучасних буржуазних філософів, послідовним викриттям їх сгравжньої сутності. Автор переконливо показує, що ідеалістичне трактування питань наукового передбачення буржуазними теоретиками тісно пов'язане з найбільш реакційними сторонами імперіалістичної ідеології.

Не можна погодитись, що «гіпотеза є логічна форма наукового «передбачення». Відомо, що Ф. Енгельс називав її формою розвитку природознавства, підкреслюючи її евристичний характер. Безперечно, що гіпотеза відіграє визначну роль у процесі пізнання загалом, описуючи і пояснюючи факти дійсності. Центральне ядро її становить припущення, виражене у формі гіпотетичного висловлювання. Гіпотеза, разом з законом і теорією, виконує функцію теоретичної основи передбачення. Правда, результат передбачення, як і гіпотези, має імовірнісний характер, та це ще не підстава для отождивлення аналогічних за цими ознаками, але відносно самостійних логічних форм. До того ж висунуте положення потребує значних обґрунтувань.

У шостому розділі, де з'ясовується співвідношення теорії і закону з науковим передбаченням, автор дає, на наш погляд, логічно коректне визначення категорії наукового передбачення, як «мисленого конструювання абстрактної гіпотетичної ідеальної моделі майбутнього об'єкта і умов його існування з уявних можливих його елементів, на основі розкриття об'єктивних закономірностей руху і тенденцій розвитку досліджуваного предмета» (стор. 155).

Розуміючи під логічним процесом структурні інваріанти реального мислення, К. П. Руденко дотримується положення про можливість їх нейродинамічної інтерпретації, хоч і не висловлює його в чіткій формі. Такий підхід відчутний, наприклад, вже у твердженнях про те, що «наукове передбачення не може інтерпретуватись як тотально логічний процес. Це той випадок, коли формальна логіка не може пояснити себе, свій зміст, свою сутність з позицій власних принципів, не може бути формою того способу мислення, через який здійснюється

² Див., наприклад, К. Р. Поррет. *The Logic of Scientific Discoveries*. L., 1959, p. 60.

самосвідомість сутності...» І далі: «наукове передбачення є діалектичний процес, динамічний у своїй основі», в результаті якого «конструюється уявна модель предмета чи умов його існування, яка при здійсненні цих умов може з можливості перейти у дійсність» (стор. 155—156).

Передбачення неможливе без логіки. Логічні форми і види прогнозу нерозривно зв'язані з самим процесом передбачення. Їх роль особливо відчутна в тих галузях знань, які або ще недостатньо формалізовані, щоб в них можна було застосувати точний математичний апарат, або за своєю специфікою різко відрізняються від інших наук. Так, прогнозування розвитку живих систем, що потребує мінімізації понять та аксом біології, можливе поки що в основному на філософській, зокрема логічній, основі. Ось чому тепер на порядку денному стає питання про створення апарата спеціальної логіки — онтології.

У рецензованій книжці розглядаються варіанти застосування логічного передбачення. На відміну від інших дослідників, які, констатуючи зв'язок передбачення з теоріями та методологією конкретних наук, нерідко під час висвітлення його форм та методів забувають про цей зв'язок, К. П. Руденко пішла іншим шляхом і водночас дає критичний науково обґрунтований аналіз такого відриву передбачення від його науковоприродничої основи.

Співвідношення форм наукового знання та передбачення автор розглядає на основі досягнень конкретних наук і робить, на наш погляд, вдалі спроби по-своєму показати зв'язок логічного та природничонаукового знання. Такою спробою є, наприклад, безумовно цікава і оригінальна типологія прогнозів. Виділяються передбачення емпіричні і теоретичні, індуктивні і дедуктивні, позитивні і негативні (за характером знань), передбачення низької, значної та високої імовірності. Серед методів наукового передбачення відзначаються екстраполяція та кібернетичне моделювання. Не поділяючи думку автора щодо ролі цих двох методів, віддамо належне здійсненій ним їх ґрунтовній й оригінальній розробці.

Звичайно, праця К. П. Руденко не позбавлена певних хиб, які в процесі роботи над проблемою можуть бути усунуті.

Серед них, окрім уже згаданих, слід відзначити деяку нечіткість визначення таких понять, як «екстраполяція», «модель», а також неправомірність отождоження, хоч і споріднених, але різних понять «передбачення» і «передікання». На наш погляд, ці категорії різні за своїм змістом так само, як і різні процеси здобуття знання про майбутній предмет і про неспостережуваний предмет, що існує в момент дослідження. Гносеологія має відобразити їх специфіку та зафіксувати її в чітко розрізюваних термінах. Мабуть, не можна погодитися з автором у тому, що в системі методів наукового передбачення припущення позбавлене статусу самостійної форми теоретичного мислення. Адже не кожне припущення входить до складу гіпотези. Воно може виконувати і самостійну гносеологічну функцію.

Бажано було б, щоб у книжці були висвітлені питання про кількісні параметри наукового передбачення і про їх вплив на характер передбачення. З цього боку можна мовити про часові інтервали передбачення, кількість ланок, якими опосередкований передбачуваний наслідок, про умови, потрібні для здійснення передбачуваного явища, тощо. Доцільним був би і більш глибокий аналіз передбачення розвитку систем, різних за своєю організацією (йдеться про стохастичні та динамічні системи).

Привертає увагу здійснений К. П. Руденко в прикінцевій частині монографії розгляд питань про специфіку передбачення суспільних явищ. Сукупність цих вельми актуальних питань — широке поле логіко-гносеологічних досліджень. Побажаємо авторові надалі зробити ґрунтовний аналіз специфіки передбачення розвитку суспільних процесів.

Загалом монографія К. П. Руденко — глибоке наукове дослідження актуальних філософських проблем. Її, безперечно, з інтересом прочитають як спеціалісти-філософи, логіки, так і ті, хто цікавиться проблемами прогностики. Можна з певністю сказати, що ця книжка стимулюватиме подальшу розробку порушеної в ній проблематики.

Д. О. ЖДАНОВ,
О. М. ШЕЙКО

ОБ'ЄКТ ДОСЛІДЖЕННЯ — СОЦІАЛІСТИЧНА ДЕРЖАВА *

Книга починається з докладного аналізу загальносоціологічної категорії «влада». Автор показує помилковість ототожнення, на яке подеколи натрапляємо, поняття влади з її знаряддями, засобами і методами.

У монографії підкреслюється, що влада наявна в усіх суспільно-економічних формаціях. Згідно з цим, автор розрізняє первіснообщинну, рабовласницьку, феодальну, капіталістичну й соціалістичну влади. Соціалістична влада являє владу якісно нового типу. В її розвитку автор відрізняє два етапи. Перший етап — диктатура пролетаріату. Він, в свою чергу, поділяється на два періоди: перехідний період від капіталізму до соціалізму і період завершення будівництва соціалізму, коли диктатура пролетаріату переростає в загальнонародну владу. Другий етап — загальнонародна влада, яка, на думку автора, теж має пройти в своєму розвитку два періоди: 1) створення матеріально-технічної бази комунізму і 2) період побудови комунізму і перетворення соціалістичної влади на комуністичну.

Підкреслюючи, що в умовах розвинутого соціалізму зростає провідна роль робітничого класу І. Л. Болясний зазначає, що вищим принципом соціалістичної влади є союз робітничого класу і селянства.

У монографії докладно розглянуто систему функціонування соціалістичної влади, яка здійснюється через усю політичну орга-

* І. Л. Болясний. Основи теорії соціалістичної влади (Поняття і класифікація). К., 1971, 196 стор.

ІДЕЙНА ЗЛИДЕННІСТЬ «КРИТИКІВ» МАТЕРІАЛІСТИЧНОЇ ДІАЛЕКТИКИ.

В. А. Буслинський, К., 1973, 89 с.

Книга присвячена актуальній проблемі викриття буржуазної і реформістської фальсифікації одного з основних законів матеріалістичної діалектики — закону переходу кількісних змін у якісні, — а також тих ідей і висновків, що випливають з нього стосовно умов розвитку суспільства. В дослідженні критично розглядається ряд праць сучасних ідеологів буржуазії і со-

нізацію суспільства. Головним знаряддям влади є держава. Саме в ній втілюється величезна сила соціалістичної влади робітничого класу, всіх трудящих. На відміну від недержавних знарядь влади (профспілки, комсомол, кооперація, творчі спілки, добровільні товариства) держава впливає на всі сфери життя суспільства, її веління набувають всезагального характеру.

Соціалістична влада відзначається широким демократизмом, вона здійснює волю робітничого класу, всіх трудящих, їй властивий послідовний інтернаціоналізм, оскільки вона виражає інтереси всіх націй і народностей соціалістичного суспільства.

Особливо важливе місце в системі функціонування соціалістичної влади посідає Комуністична партія — керівна і спрямовуюча сила суспільства. КПРС приділяє постійну увагу вдосконаленню системи управління як важливому факторові інтенсифікації розвитку соціалістичного суспільства. Чим досконаліше керівництво соціалістичною владою з боку Комуністичної партії, тим вища політична і трудова активність трудящих мас, тим могутніша і авторитетніша соціалістична влада. Вона має такий високий авторитет у трудящих, якого не має жодна інша влада.

Підаючи аргументованій критиці буржуазні і ревізіоністські концепції, що становлять наклеп на соціалістичну владу, зображують її як тоталітарну, протиставляють диктатурі пролетаріату демократію, автор переконливо показує, що соціалістична влада — це справжнє народовладдя.

Хоч деякі положення, висунуті автором, мають дискусійний характер, загалом монографія є цікавим дослідженням, що робить певний внесок у розробку проблем соціалістичної влади.

ціал-демократії, таких як Г. Веттер, А. Айер, С. Хук, Г. Фальк, Г. Маркузе, Ф. Левенталь, В. Таймер, Ч. Кросленд, К. Поппер, В. Стрцелевич та ін. Аналізується аргументація цих ідеологів проти діалектико-матеріалістичної теорії розвитку і ті засоби фальсифікації, до яких вони вдаються для заперечення стрибків, революційних перетворень у суспільному житті. Автор показує безпідставність буржуазної і реформістської «критики» матеріалістичної діалектики, зокрема об'єктивного і загального характеру закону переходу кількісних змін у якісні.

Наші автори

- РУТКОВСЬКИЙ** — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
Борис Олександрович
- ВАРЗАР** — аспірант кафедри наукового комунізму Київського державного педагогічного інституту
Іван Михайлович
- СОКИРЯНСЬКА** — викладач Вінницького медичного училища
Ріта Маркусівна
- ЕСИПЧУК** — науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
Микола Матвійович
- ВІЛЬНИЦЬКИЙ** — доктор філософських наук, в. о. професора кафедри філософії та наукового комунізму Київського інституту народного господарства
Мойсей Борисович
- КУЗНЕЦОВ** — аспірант Інституту філософії АН УРСР
Володимир Іванович
- КОСТЮК** — доктор філософських наук, в. о. професора кафедри філософії Одеського державного університету.
Володимир Миколайович
- ПАЗЕНОК** — кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Вищої партійної школи при ЦК КПУ
Віктор Сергійович
- КОСОЛАПОВ** — кандидат філософських наук, завідувачий сектором наукового комунізму Інституту історії партії ЦК КПУ — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС
Віктор Васильович
- ТРОНЬ** — кандидат технічних наук, заступник директора Українського науково-дослідного інституту технічної інформації
Віталій Панасович
- ДИМЕРСЬКА** — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Українського науково-дослідного інституту технічної інформації
Людмила Веніамінівна
- ПОЛОВИНЧИК** — старший науковий співробітник Українського науково-дослідного інституту технічної інформації.
Анатолій Миколайович

Редакційна колегія:

В. І. КУЦЕНКО (головний редактор), **А. А. АВЕТИСЯН**, **В. Г. АНТОНЕНКО**, **Ю. Ф. БУХАЛОВ**, **В. І. ВОЙТКО**, **І. П. ГОЛОВАХА**, **А. Т. ГОРДІЄНКО**, **П. С. ДИШЛЕВИЙ**, **М. В. ДУЧЕНКО**, **М. М. ОЛЕКСЮК**, **Д. Х. ОСТРЯНИН**, **М. В. ПОПОВИЧ**, **Л. В. СОХАНЬ**, **В. К. ТАНЧЕР**, **В. П. ЧОРНОВОЛЕНКО**, **В. І. ШИНКАРУК**.

Адреса редакції: 252601, Київ-1, вул. Кірова, 4, редакція журналу «Філософська думка». Телефон 29-61-27.

Технічний редактор *Р. А. Корогик*.

Коректор *Л. М. Шевченко*.

БФ 01451. Здано до складання 18.V 1973 р. Підписано до друку 18.VII 1973 р. Папір друкарський № 1, формат 70×108¹/₁₆. Друк. фіз. аркушів 8,5. Умовно-друк. аркушів 11,9. Обліково-вид. аркушів 12,6. Тираж 3900. Замовлення К-75. Ціна 40 коп.

Видавництво «Наукова думка», Київ, вул. Репіна, 3.
Друкарня вид-ва «Київська правда», Київ, вул. Леніна, 19.

«ФИЛОСОФСКАЯ МЫСЛЬ» № 4 (на украинском языке). Научно-теоретический журнал Института философии АН УССР. Выходит 6 раз в год. Адрес редакции 252601, Киев-1, ул. Кирова, 4, редакция журнала «Философская думка». Издательство «Наукова думка», Киев, Репина, 3. Типография изд-ва «Київська правда», Киев, ул. Леніна, 19. Печ. листов 8,5. Условно-печ. листов 11,9. Учетно-издат. листов 12,6. Тираж 3900. Цена 40 коп.